ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ
ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ атындағы ТІЛ БІЛІМІ
ИНСТИТУТЫ

ЗЕЙНЕП БАЗАРБАЕВА

ҚАЗАҚ ФОНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

II

Алматы
2022

УДК 811.512.122'342
ББК 81.2Қаз-1
Б16

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар кеңесі ұсынған

Базарбаева З.М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы. «Everest» баспасы, 2022. – 460 б.

ISBN 978-601-7293-94-9

Кітапта қазақ фонологиясының негізгі ұғымдары анықталады. Диахрондық фонологияның типологиялық құбылыстары және еуразиялық кеңістіктегі силлабема теориясының тарихи негіздері қарастырылады.

Филолог-ғалымдарға, ізденушілерге, PhD докторанттарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған.

Еңбек OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы (2021-2022) аясында басылып шықты.

ISBN 978-601-7293-94-9

© А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты

Алғы сөз

Ұсынылып отырған еңбекте қазақ фонологиясының (функционалды фонетика) негізгі ұғымдары мен түсініктері қарастырылады. XX ғасырдың басында пайда болған тіл білімінің бұл саласы еуропа тілдерінің материалында жеткілікті зерттелінген. Ал қазақ (түркі) тілтанымында бұл проблемаға фонетистер онша бара бермеген. Қазақ тілінде көбінесе фонетиканың акустика-артикуляторлық ерекшеліктері анықталған, әсіресе дыбыстардың жіктелуі, олардың түрлері, сандық, сапалық жағы, өз ішінде біріне-бірі ықпал етуі, үйлесіп тіркесіп тұруының тетігі т. б.

Өткен ғасырдың 60-жылдарында Н.С.Трубецкойдың «Основы фонологии» деген жұмысы неміс тілінен орыс тіліне аударылғаны белгілі. Бұл жұмыста Еуропа, Азия, Африка тілдерінің материалдары негізінде алғаш рет фонологияның басты ұстанымдары айқындалған, ал осы еңбектің негізгі ұғымдары мен қағидалары универсалды (әмбебап) болып табылады. Біз жұмысымызда Н.С.Трубецкойдың, Бодуэн де Куртенэнің еңбектеріне сүйендік. Сонымен қатар қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынов және Қ.Жұбановтың еңбектерінде фонологияның кейбір заңдылықтары қарастырылған. Осы екі ірі қазақ тілшілерінің ой-пікірлері бізге мұрындық болып, қазақ фонологиясын зерттеуге жол ашып, шабыт берген.

Жұмыста қазақ фонологиясының негізгі проблемалары, фонема теориясы сөз болады. Атап айтқанда, фонеманың тілдегі негізгі қызметі, оның комбинатор-

лық және позициялық аллофондары: әлді және әлсіз позицияда фонемалардың көрініс табуы. Ең шағын функционалды бірлік болып табылатын фонеманың ерекшеліктері. Айырым белгілер теориясының қазақ материалында жүзеге асуы. Сигнификативті (мағына ажыратушы) және перцептивті әлсіз позицияларда фонемалардың вариант, вариациялары. Фонологияның оппозиция және корреляция ұғымдары, оның түрлері, фонемалардың бейтараптануы, дихотомиялық классификацияның принциптері т.б. Сондай-ақ әлемдегі фонология мектептерінің негізгі ұстанымдары қысқаша сипатталады.

Диахрондық фонологияға арналған тарауда оның негізгі типологиялық құбылыстары қарастырылады. Мысалы, тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен фонема аллофондарының дербес фонемаларға айналуы. Дыбыстардың әмбебап фонологизациялану құбылысының нәтижесінде фонема (функционалды бірлік) деңгейіне көтерілуі. Конвергентті-дивергентті процестердің тарихи сипаты және олардың жалпы формуласына негізделген көріністері. Диахрондық фонологияның жүйелілік, себептілік принциптерге негізделіп, синхрондық кесікке және тарихи кезеңдерге сәйкес жіктелуі. Фонологиялық реконструкцияның негізгі қағидалары. Вокализм және консонантизм жүйелерінің эволюциясы. Фонологиялық құрылымдардың дамуындағы фонемалардың түрлі өзгерістерге түсуі (фонемалардың қысқаруы және созылуы, монофтонгизациясы және дифтонгизациясы) т.б.

Үшінші тарауда еуразиялық кеңістіктегі силлабема ұғымының тарихи негіздері ностратикалық теория

тұрғысынан қарастырылады. Салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы-типологиялық ізденістердің нәтижесінде фонологиялық құбылыстардың типологиялық ерекшеліктері мен универсалиялары анықталады. Силлабема теориясын зерттеу үшін туыстас және туыстас емес тілдердің фактілері алынады. Азия мен Африканың кейбір буын тілдерінде силлабеманың парадигматикалық фонологиялық бірлік болып табылатыны ескеріле отырып, В.К.Журавлевтың славян тілдерінің тарихында көрініс табатын топталған фонемасымен байланысты қарастырылады. Буын дауысты мен дауыссыздар болжалды болғандықтан, олардың тембрінің біркелкі болып, түркі тілдеріндегі сингармонизм заңдылығымен үндесіп келетініне назар аударылады. Типологиялық зерттеудің негізінде, силлабема ұғымы, оның алғашқы тарихи түрлері мен заңдылықтары универсалды болып табылатыны тілдік фактілер негізінде айқындалады.

Дыбыстарды латын графикасымен белгілеу әйгілі түркологтардың еңбектеріне негізделген.

1-бөлім

ФОНОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ

Фонема туралы түсінік

Фонема (грек сөзінен *phōnēma* – дыбыс, дауыс) дегеніміз қазіргі теориялық тіл білімінің негізгі ұғымдарының бірі. Фонема теориясы қалыптаспас бұрын тілтаным дамуында бірнеше кезең өтті. Әлемдік тіл білімінде дыбыс пен әріп ажыратылмағандықтан, тілдің дыбысталу жағы зерттеуді қажет етті. Осымен байланысты XIX ғасырдың ортасына таман тілтанымның дамуы нәтижесінде, дыбыс пен әріп өзара ажыратыла бастады; тіл дыбыстары физиологиялық және акустикалық ұғым ретінде антропофоникалық тұрғыдан зерттелді. Осы ретте тіл жүйесіндегі дыбыс элементін атау үшін фонема деген ұғым енгізілді. Бұл ұғым алғаш рет француз тіл білімінде қалыптасты, дәлірек айтқанда, бұл терминді француз тілшілері Дюфрише-Десигне (1873) және Л.Хаве (1877) енгізді, кейін оны Ф. де Соссюр қолданып, одан Қазан лингвистері дамытты.

XIX ғасырдың 80-ж. Қазанда лингвистикалық мектеп қалыптасып, фонема ілімі орын ала бастады. Қазан мектебінің қайнар көзінде Бодуэн де Куртенэ тұрғаны белгілі. Ғалымның зерттеуінде фонема морфемаға қатысты қарастырылды және психологиялық тұрғыдан зерттеліп, адам санасында қалыптасатын дыбыс туралы түсінік ретінде бағаланды. Бодуэн де Куртенэ дыбыс пен фонеманы синтагматикалық бірліктің физиологиялық және психологиялық қыры деп түсіндіріп, фонеманы тұрақты, өзгермейтін, ал

дыбысты түрленіп тұратын ұғым деп анықтады. Ғалымның фонема туралы ілімі қазіргі фонология теориясына негіз болды. Одан әрі фонема теориясын Бодуэннің петербургтік шәкірті Л.В.Щерба жалғастырады. Щерба да фонеманы сөз ажырататын, оның мағынасын білдіретін фонетикалық бейне деп біледі. Кейінірек Щерба өзінің «Фонетика французского языка» атты еңбегінде «психологиялық» дегеннен бас тартып, фонеманы сөздерді және олардың формаларын ажырататын дыбыс типі ретінде, оны адамдардың өзара қарым-қатынасына пайдаланатын тетік деп бағалады.

Бодуэн мен Щербаның идеялары олардан кейінгі ғалымдардың дамытуымен және тереңдетуімен Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің қалыптасуына негіз болды. Сонымен, фонема теориясы XIX ғасырдың аяғынан бастап дамыды және тіл білімінде фонеманы функционалды жағынан зерттейтін фонология дейтін жаңа сала пайда болды. Сол кезде басқа да ғылым салалары жедел өркендеді, мысалы: ядролық физика, квантитативті механика, микробиология, цитология, генетика. Бұл ғылым салаларында да фонологияның фонемасы сияқты ең шағын бөлшектер анықталып, оларға атау қойылып зерттеле бастады: ядролық физикада – атом, ядро; микробиологияда, цитологияда – жасуша; генетикада – хромосома.

Қазіргі кезде бұл процестің қай ғылым саласында ертерек пайда болғаны белгісіз, бірақ фонологияның тіл білімінің басқа салаларына әсер еткені күмән тудырмайды. Фонологияда ең шағын бірлік фонема болса, бұған сәйкес тіл білімінің басқа да салаларында осы реттегі ұғымдар қалыптасып зерттеле бастады.

Айталық: морфологияда – морфема, лексикологияда – лексема, синтаксисте – синтаксема; сондай-ақ граммема, графема, тонема, тема, ремалар пайда болды. Фонема проблемасына қатысты негізгі ұғымдар, түсініктер тіл білімінің басқа да салаларында пайдаланыла бастады, мысалы, қарама-қарсы қою (оппозиция) теориясы, айырым белгілер теориясы, корреляция теориясы, инвариант-вариант теориясы, компоненттік анализ т.б. Фонологияны тіл білімінің үлкен жетістігі және оның базасы, негізгі тірегі деп бағалауға болады.

Сонымен, әлемдік тіл білімінде бірнеше фонологиялық мектептер пайда болды. Прага структурализм мектебі, оның өкілдері Н.С.Трубецкой мен Р.О.Якобсон; француз фонологиялық мектебі, өкілдері – В.Малмберг, А.Мартине; ағылшын фонологиялық мектебі, өкілдері – Д.Джоунз, Н.Суит; американ фонологиялық мектебі, өкілдері – Л.Блумфильд, М.Суодеш; Копенгаген фонологиялық мектебі, өкілдері – Л.Ельмслев т.б. Барлық фонологиялық мектептердің өкілдері өздерінің теориялық принциптеріне сәйкес фонетикалық құбылыстардың функционалды жағын қарастырды.

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі жөнінде алғашқы мәліметтерді XIX ғасырдың екінші жартысында орыс миссионерлері: Н.И.Ильминский, П.М.Мелиоранский, В.В.Радловтардың еңбектерінен кездестіре аламыз. Бұл авторлардың еңбектерінде қазақ фонетикасының едәуір мәселелері, атап айтқанда: дыбыс құрамы, дыбыстардың сөзде қолдану ерекшеліктері, олардың өзгеру заңдылықтары, сингармонизм құбылысы, екпін категориясы сияқты өзекті мәселелер қарастырылғаны белгілі.

Қазақ тіл білімінде фонема туралы алғашқы түсінік А.Байтұрсыновтың еңбектерінде кездеседі. Ғалым фонема терминін қолданбаған, бірақ қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық тұрғыдан қарастырады. А.Байтұрсынов фонемаларды әріпке қатысты зерттеді. Сингармонизм (үндестік) заңы бойынша, қазақ тілінің барлық фонемаларын (дауысты, дауыссыз) екі топқа бөлді. Жуан фонемалар әріп таңбаларымен белгіленді, ал жіңішкелерге әдейі әріптерді арнамады. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін сөздің алдында *дәйекші* деген таңбаны қолданды. Қазіргі фонема теориясы тұрғысынан келсек, А.Байтұрсыновтың ілімі позиция, инвариант, дыбыс типі, вариация деген ұғымдармен сабақтасып жатыр. Инвариант фонемалардың (әріптердің) жіңішке реңктері олардың вариациялары болып есептелсе, ал адамның ой-санасында сақталған графеманың бейнесі фонемаларға сәйкес келді.

Фонема теориясын әрі қарай дамытқан – Қ.Жұбанов. Ғалым фонеманың сырын дұрыс түсінген: оның айтуынша, бір сөздің басқа екінші сөзден өзгеше болуы үшін оның бір-ақ фонемасы басқа болуы керек. Ғалым фонеманың ең негізгі ерекшелігі – оның мағына айқындау қасиеті деп білген. Қ.Жұбанов фонеманың мағына ажырату қызметін дұрыс түсіндіріп, қазақ тілтанымындағы фонема теориясының дамуына біраз құнды ой-пікірлер айтты. Ғалым фонеманы дыбысқа қарағанда өзінің әртүрлі фонетикалық ортада байқалатын реңктері және қасиеттерімен ерекшеленетін, яғни сөздер мен тұлғаларды ажырата алатын абстрактілі бірлік ретінде, ал фонеманың реңкін сол фонема өзі іске асатын жеке бір дербес бөлік болып табылатын

шынайы айтылатын дыбыс ретінде түсінген. Қ.Жұбанов қазақ тілі фонетикасының тарихын зерттеуде салыстырмалы-тарихи, типологиялық әдістерді кеңінен пайдаланып, дыбыстардың шығуына, фонетика-фонологиялық құбылыстар арқылы дамуына ерекше көңіл бөлген. Сонымен, А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбановтың ілімдерін қазіргі фонема теориясы тұрғысынан қарастырғанда Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің теориялық принциптерімен ұштасып жатыр.

60-80-ж. қазақ тілінің фонетикалық жүйесі І.Кеңесбаев пен Ж.Аралбаевтардың еңбектерінде біраз зерттелді. Бұл ғалымдар фонетика мәселелерін талдаумен байланысты қазақ тілінің сөйлеу және жазу нормаларына көңіл аударды.

І.Кеңесбаев қазақ фонетикасының негізгі проблемаларын, яғни фонемалардың құрамы мен жіктелуін, буынның жасалуы мен алмасуы, дыбыстардың үндесуін, сингармонизм, акцентуация мәселелерін сөз еткен. «Сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажыратуға себі бар тілдегі ең кішкене дыбыстық единицаны фонема» – дей отырып, орыс тіліндегі дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі жеке фонема болатынын, ал қазақ тілінде дауыссыздың жуан-жіңішкелігі бір фонемаға қатысты екенін айтады. Сондай-ақ ғалым жеке фонемалардың сыры, тілдегі атқаратын қызметі өзара бірлікте, қарым-қатынаста анық байқалады және фонемаларды зерттегенде, оларды сөзбен, сөйлеммен, жалпы сөйлеу процесімен ұластыра зерттеген мақұл дейді [*Кеңесбаев*, 1962, 227 б.].

Қазақ тілі фонетикасының өзекті проблемаларын, нақты айтқанда, фонемалар құрамын және олардың айтылу ерекшеліктерін, сингармонизм заңдылығы

мен буын жігін, сондай-ақ кейбір просодикалық мәселелерді қарастырған Ж.Аралбаев фонема теориясының дамуына үлес қосты. Оның мәні мен жаңалығы, біріншіден, фонемалар бір-біріне қарсы қойылып айқындалатындығын, екіншіден, олар тек өзінің комбинаторлық не позициялық варианттарында көрініс табатындығын ғалым нақты мысалдармен дәлелдейді. Ғалым фонетиканың тарихи мәселелеріне де назар аударған, «қазақ тілінің көне заңдарын, тарихын жақсы білмейінше, оның қазіргі заңдарын, дамуын жақсы білуге болмайды» деп қазақ тіліне байланысты ламбдаизм, ротацизм құбылыстарын және дыбыстарының ілгерілеу процестері жайында сөз қозғаған [*Аралбаев*, 1988, 76 б.].

90-шы жылдардан бастап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері қазақ тілінің фонетикалық жүйесі үндестік заңы (сингармонизм) тұрғысынан қарастырыла бастады. Сингармониялық бағытты қолға алып, оның ұғымдары мен терминологиясын жасап, теория деңгейіне көтерген – Ә.Жүнісбеков. Аталған бағыттың ұстанған өзіндік принциптері бар: сингармонизм теориясы бойынша фонема мен екпін есепке алынбайды. Сингармонизмнің ең кіші функционалды бірлігі сингема деп танылады және ол төрт түрлі сингармониялық тембрмен сипатталады: езу жуан, езу жіңішке, ерін жуан, ерін жіңішке. Бұл бағыт бойынша қазақ фонологиясын үндесім фонология деп біледі. Сонымен, қазақ тіліндегі үндесім дыбыстардың құрамы анықталып, жүйе ретінде берілген: барлық дыбыстардың жасалым, айтылым және естілім белгілері анықталған [*Жүнісбек*, 2009, 13 б.].

Қазіргі таңда қазақ тілінің дыбыс жүйесі екі теория-

лық бағыттың принциптері бойынша зерттеліп келеді. Бірінші бағыт дәстүрлі фонологиялық теория негізінде қалыптасқан (І.Кеңесбаев, Ж.Аралбаев). Екінші – сингармониялық теория негізінде қалыптасқан (Ә.Жүнісбек, Ж.Абуов). Дәстүрлі теорияны ұстанатын ғалымдардың пікірінше, фонема – тілдегі шағын, сөз мағынасын ажырататын функционалды бірлік. Ал сингармониялық теория бойынша, фонеманың қызметін сингема деген просодикалық бірлік атқарады. Осы екі бағыттың (мектептің) ұстанған өзіндік принциптері бар. Сондай-ақ аталған дәстүрлі фонологиялық және сингармониялық бағыттармен бірге – сингармофонология деген де бағыт дамып келе жатыр. Бұл бағыттың өкілі М.Жүсіпов пен оның шәкірттері. Бұл теория «сингармонизм фонологиясының ұғымдары мен Москва фонология мектебінің кейбір ұғымдарының синтездендірілуі арқылы жасалған теория». Сингармофонология теориясы бойынша, сингармонизм мен екпін бейсегментті құралдар ретінде «жеке, сөз құрамынан тыс дыбысталмайды, фонға, сөзге еріп, қосылып жүріп айтылады, қызмет атқарады». Сингармофонема сегментті бірлік ретінде мағына өзгертушілік қызмет атқарады. Аталған мектептердің негізгі ұстанымдарын дұрыс қолданса, фонема проблемасының талас мәселелерін зерттеуде тиімді нәтижелерге келуіміз ықтимал.

Дәстүрлі фонология бойынша, фонема термині мен оның ұғымы бүгінгі фонологиялық концепцияларда көрінеді, сондай-ақ дискреттілік лингвистикалық бірлік ретінде әріп пен дыбысқа сәйкес келмейтіндігі тілдің дыбыс құрылымдары туралы алғашқы мәліметтерден кейін белгілі болды. Оның үстіне бұл тер-

миннің алғашқы мағынасы кейінгі кеңейтілген мағынасына сәйкес келмей нақты тұрақталған. Фонема теориясының концептуалдық модификациялары материалды-субстантты ақиқаттың қызметі мен орнын анықтауда фонеманың фонологиялық мәні терминологиялық болмысына тіреледі. Дегенмен әртүрлі көзқарастың негізінде, фонемада тіл мен сөйлеу, парадигматика мен синтагматика, тілдік функция, дискреттілік, қарама-қарсылық, оппозиция т.б. жалпы тіл білімінің эксплициттік және имплициттік ұғымдары жатыр. Көптеген тілшілер фонеманы дыбыс және материалдық-субстантты бірлік ретінде таниды, бірақ фонема дыбыстан функционалды қасиетімен ерекшеленеді, себебі фонология классикалық фонетикадан антропоцентрикалық ұғыммен қатар функционалды элементтің қосылуымен ажыратылады. Фонема мен дыбыс өзара функционалды жағынан ажыратылады: дыбыс бір мағыналы материалдық тұрғыдан ерекшеленсе, фонема көп мағыналы материалдық қасиетімен белгіленеді. Фонеманың дискредитациясы лингвистикалық бірлік ретінде ***парадигматика деңгейінде*** жүзеге асады, ал дыбысты бөлшектеу, сөз ағымынан бөліп алынуы синтагматикалық деңгейде қарастырылады.

Ішкі материалдық байланыстың нәтижесінде фонемалар парадигматикада көптеген оппозиция мүшелері ретінде бір жүйені құрайды, ал дыбыстардың жиынтығы бір тілдің аллофондары ретінде бір фонемаға тән жүйені құрай алмайды, себебі олар тілдің басқа межесінде табылып, өзінің ішкі материалдық байланыстары негізінде тек кіші жүйелерде бола алады. Басқаша айтқанда, фонемалар жеке-дара күйінде

емес, сөз құрамында басқа фонемалармен тіркесіп қолданылады.

Шағын бірліктердің сөз мағынасын түрлендіру, сөз өзгерту қызметі тіл білімінің функционалды бағытын әрі қарай дамытуға үлес қосты. Белгілі бір фонема басқа фонемалармен тіркесе айтылып, әртүрлі қарым-қатынасқа түседі де, бір-біріне әсер етеді. Фонемалардың үйлесуі мен реттелуі (дистрибуциясы) буынның құрылымдық ерекшеліктерімен, сөздің басы мен аяғының дыбысталу қасиеттерімен және басқа да әр тілдің өзіндік факторларымен байланысты болады.

Фонемалардың бір-бірімен тіркесуі сөз бен морфемалардың құрамында қарастырылады. Белгілі бір фонема басқа фонемалармен тіркесе айтылып, әртүрлі қарым-қатынасқа түседі де, бір-біріне әсер етеді. Фонема дистрибуциясын зерттеу барысында, оның қай позицияда кездесетіні, қандай фонемалар бір-бірімен үйлесетіні және олардың өзара орын тәртібі мен санына байланыстылығы анықталады. Фонеманың іске асуына байланысты басым қызмет ететін дистрибуциясы мен әлсіз дистрибуциялары айқындалады.

Фонемалардың бір-бірімен үйлесуі сапасы және саны жағынан әртүрлі болып келеді. Мысалы, бірман тілінде тек дауыссыз + дауысты тіркестері орын алады. Бірман тіліндегі сөздерде бір буынды дауысты дифтонгтардың алдына дауыссыз дыбыстар қосылып, монофонемалық мағынаны түзеді. Сондай-ақ бірман тілінің бір буынды сөздерінде дауысты дыбыстардың алдында дауыссыздар орналасып, дыбыстардың осы орын тәртібі сақталады.

Вьетнам тілі морфема аясында «дауысты-дауыс-

сыз» және «дауыссыз-дауысты» тіркестерімен ерекшеленеді. Онда екі және үш дауысты тіркестер де бар, ал екі дауыссыз дыбыстан тұратын тіркестер вьетнам тілінде кездеспейді.

Қазақ тіліне дауыссыз-дауысты, дауысты-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыз тіркесімдер тән, ал дауысты-дауыссыз-дауыссыз, дауыссыз-дауысты-дауыссыздауыссыз сирек ұшырасады. Сөйтіп фонема тіркестерінің универсалды типін және олардың кейбір ерекшеліктерін анықтауға болады. Мысалы, «дауыссыз-дауысты» тіркесімі барлық тілдерде орын алады. Бірнеше тілдердің фонемалар тіркесімдерінің типтерін анықтауда және оларды салыстыруда әлем-дік фонологиялық жүйелер типологиясының маңызы зор екені көрінеді.

Сөз ағымындағы айтылатын және қабылданатын дыбыс мағына ажыратушы қызметімен қатар фонологиялық мәні жоқ қасиеттерімен ерекшеленеді. Әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайтынын айттық. Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема тек мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді. Сөз легінде естілетін нақты дыбыстар фонемалардың материалдық символы ретінде көрінеді.

Тілдің фонологиялық қатары үздіксіз сөз ағымында кездесетін дыбыстарда көрінеді. Үздіксіз сөз ағымының кейбір орнында фонологиялық мәнге ие болатын дыбыстар ұшырасады. Олар фонологиялық қатарларының жеке фонемаларына сәйкес келеді. Сөйлеу

тілінде мағына түрлендіру қызметтерімен бірге фонологиялық мәні жоқ дыбыстарды да табуға болады. Сондай-ақ сөз ағымының әр дыбысы фонологиялық және фонологиялық емес қасиеттерінің жиынтығы ретінде көрінеді. Фонема мен дыбыстар әр уақытта бірбірімен сәйкес келе бермейді. Фонема бір дыбыстан ғана емес, сонымен бірге екі дыбыстан да құралуы мүмкін. Ал кейде екі фонема бір дыбыс түрінде айтылады. Мысалы, *el* (ел) деген сөзде е фонемасы басты позицияда дифтонг түрінде айтылады, *jel* (йел), керісінше, *ajtsa* (айтса) деген сөзде *t* мен *s* фонемалар *ц* дыбысты құрайды.

Демек, әрбір дыбыс фонологиялық қасиеттерімен ерекшеленіп, бір фонемаға сәйкес келеді, ал бір фонема бірнеше дыбыстарда көрініс табады.

Сонымен, фонема деген не, оның дыбыстан айырмашылығы неде? Сөз ағымында әртүрлі дыбыстар айтылады, олардың айтылу түрі көп, шегі жоқ, бірақ олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды, оны біз фонема дейміз.

Дыбыс ерекшеліктерінің көбісі арнаулы аспаптар арқылы танылады, бірақ дыбыстардың ішінде тек адамның санасына жететіні, яғни *перцептивті* қабілеті бар бірліктер қабылданады. Сөз ағымындағы фонетикалық бірліктердің түрленімдері әрқилы дыбыстық өзгерістерге ұшырайды.

Демек, сөз легіндегі әрбір дыбыс фонологиялық қасиеттерімен ерекшеленіп, бір фонемаға сәйкес келеді, ал бір фонема бірнеше дыбыстарда көрініс табады. Дыбыстық бірліктердің әртүрлі реңкте, вариацияда айтылуы, дыбыстардың фонетикалық өзгерістері, фонеманың түрленім себептері, дыбыс өзгерістерінің жалпы типологиясы үлкен қызығушылық тудырады.

Фонемалардың дифференциалды белгілерінің сөздер мен морфемаларды тануда, оларды бір-бірінен айыруда, мағынасын ажыратуда мәні зор. Сондықтан фонемалардың *перцептивті, сигнификативті* (мағына ажыратушы) және *делимитативті* функциялары сөз легінде айқын көрінеді.

Фонемаға мынадай анықтама беруге болады: *тілдің ең шағын функционалды бірлігі, сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажырататын және оның құрамында болатын дыбыс типі.* Фонемалар бір-бірімен әрдайым қарым-қатынаста, өзара байланыста болады. Әрбір фонеманың мазмұны оның фонетикалық жүйеде алатын орнымен анықталады. Фонемалар мағына айқындау жағынан жұп-жұбымен қосарланып, бір-біріне *қарама-қарсы* қойылады, сонда оның негізгі қасиеті, ерекшелігі анықталады. Бір сөзде фонемалардың саны аз да, көп те болуы мүмкін, бір сөз екінші бір сөзден өзгеше болуы үшін барлық фонемалардың өзге болуы шарт емес. Бір сөз басқа сөздерден фонемасының саны жағынан, сапасы жағынан және сөздегі орын тәртібі жағынан өзгешеленуі мүмкін. Мысалға Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің бірнеше жолын келтірейік:

Қыран құс – көңіл ашар – жүйрік ***тазы****,*
Жігітті мұңайтады малдың ***азы****.*
Әркім-ақ жамандыққа көңіл берді,
Тыятын болмаған соң мүфти ***қазы****.*

Білімге жабысайық көңіл ***қойып****,*
Ерлердің жұмысына жүрмін ***тойып****.*
Болмаса бір Құдайдан медет, қуат,
Залымдар көзімізді алар ***ойып****.*

Осындағы *tazy* деген сөз <*t*> фонемасынан басталып тұрса, *qazy* деген сөз <*q*> фонемасынан басталып тұр; сол сияқты *qojyp* деген <*q*>-дан, *tojyp* – <*t*>-дан басталып тұр. Бұл мысалда сөз мағынасының ерекшелігіне ұйытқы болып тұрған басқы фонемалар, яғни сөздердің бірінші дыбыстары мағына ажыратушы қызметін атқарып тұр. Ал екі сөздің өзге фонемалары – ортақ (өзінің сапасы мен саны жағынан да, ол фонемалардың орын тәртібі жағынан да айырма жоқ). Сөз ішіндегі фонемалардың саны өзгерілсе, оның мағынасы да өзгереді. Өлеңде *azy* мен [^{w}о] *jyp* деген сөздерді жоғарыда келтірілген сөздермен салыстырсақ бір фонема кем: *tazy – qazy – azy; qojyp – tojyp –* [^{w}о] *jyp*.

Демек сөздің дыбыс жамылғышы бірқатар фонемалардан тұрады. Әр сөздің дыбыс жамылғышы жартылай немесе толық ажыратылады, мысалы: *qudiret* және *samal* деген сөздерде олардың дыбыс жамылғышы мүлде сәйкес келмейді, ал *samal* және *saqal* деген сөздердің дыбыс жамылғышы жартылай сәйкес келеді, нақтылап айтқанда, бір ғана фонемасы өзгеше болып тұр.

Келесі өлең үзіндісінде *öleŋimdi, öle**r**imdi, ö**n**erimdi* деген үш сөз бір-бірінен бір фонема <*ŋ*>, <*r*>, <*n*> арқылы ажыратылып тұр:

Сөкпеңіз, ау, жамағат, ***өлеңімді,***
Білемін ақыр бір күн ***өлерімді!***
«Сары алтын қап түбінде жайға жатпас,
Құрбылар, көрсетейін ***өнерімді*** (М.Ж. Көпейұлы).

Сөздердің жартылай дыбыс ұқсастығы төмендегідей болып келеді: 1) бір сөзде бір фонеманың болуы,

екінші сөзде оның болмауы, мысалы: *berik* – [ʲe]*rik, kisi – isi, laq – aq, bet – et, bilem – ilem, tegis* – [ʲe]*gis;* 2) сөздердегі фонемалардың орын тәртібі, мысалы: *qas – saq, laq – qal, qara – araq, arys – syra, sal – las, ket – tek;* 3) сөздердегі бір фонеманың өзгешелігі, мысалы: *kemir – semir, qalaq – salaq, sebep – sebet, tilek – bilek, taraq – tamaq, kilem – bilem, žetpejdi – ketpejdi.*

Сонымен, фонемалар тілде оңаша қолданылмайды, олар әр уақытта басқа фонемалармен бірге қолданылады. Әртүрлі фонетикалық жағдайға (басқа фонемалармен көршілес болуынан, сөздердегі фонемалардың орын тәртібінен, екпіннен) байланысты фонемалар әртүрлі қатарларды құрап, түрленіп тұрады. Осыған байланысты әр тілдің өзіне тән дыбыс жүйесі болады.

Фонеманы үш аспекті бойынша қарастыруға болады: *физикалық аспекті, физиологиялық аспекті* және *лингвистикалық аспекті*. Фонеманың физиологиялық және физикалық аспектілері оның акустика-артикуляторлық сипатын қамтиды, ал лингвистикалық аспекті оның функционалды жағын қарастырады. Енді қазақ тілінің фонемаларын аталған үш аспекті бойынша қарастырып, мысалдар келтірейік.

Алдымен *tas – tes – tos – tös* деген төрт сөздің бірінші дыбыстарын акустика-артикуляторлық жағынан қарастырайық. Бұл сөздердегі [t] – дыбыстары акустика – артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес: бірінші *mac* деген сөздегі [t] тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан, езулік дыбыс, екінші *mec* деген сөздегі [t’] бірінші дыбыс сияқты езулік болғанымен, тілдің ілгері қарай жылжуы арқылы жасалып жіңішкеріп тұр, үшінші *tos* деген сөздегі [t˚] дыбысы екінші сөздегі [t’] дыбысымен салыстырғанда

тіл арты, жуан, еріндік дыбыс болып табылады, төртінші *tös* деген сөздегі [t’˚] -ны бірінші сөздегі [t] -мен салыстырсақ, тіл алды, жіңішке, еріндік дыбыс. Аталған төрт сөздің екінші дауыстылары да акустика-артикуляциялық жағынан бір-біріне тең емес. Бірінші сөздегі [a] жуан, езулік дыбыс; екінші сөздегі [e] жіңішке, езулік дыбыс; үшінші сөздегі [o] жуан, еріндік дыбыс; төртінші сөздегі [ö] жіңішке еріндік дыбыс. Сонымен, аталған сөздердегі екінші дыбыстар да акустика-артикуляторлық жағынан әртүрлі дыбыстар. Лингвистика-функционалды жағынан бірінші [t] – дыбыстары орайласып, бір дыбыс типін құрайды және төрт сөздегі [t, t,’ t,˚ tɔ˚] дауыссыздары инвариант фонемасының вариацияларына жатады. Ал екінші дауысты дыбыстар жеке-жеке фонема құрап, бір-бірі не қарама-қарсы қойылады <a> ~ <e> ~ <o> ~ <ö> және әр дыбыс типі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Сонымен, фонологиялық тұлғада төрт сөздің мағынасы дауысты дыбыстар арқылы ажырытылып тұрғанын көреміз.

Кейбір дауысты дыбыстардың фонематикалық қасиетін анықтау оңай емес, олардың ерекшеліктерін мына үш мысалдан қарастырайық: *eŋbek, erke, egew* [ʲeŋbek, ʲerke, ʲegew] деген сөздерде <e> фонемасы үш позицияда кездеседі. Анлаут позициясында [e] дыбысының алдында әнтек [j] естіледі, сондықтан екі дыбыс дифтонг түрінде айтылады, ал инлаут және ауслаут позицияларында [e] дыбысы монофтонг түрінде айтылады. *Дифтонг* және *монофтонг* түрінде айтылатын дыбыстар бір <e> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ.

Сондықтан <е> дыбыс типі басқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылып, мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады. Аталған мысалдарда фонеманың екі реңкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Белгілі бір тілдегі дыбыстың фонемалық қасиеті екінші бір тілде өзгеше түрде кездесуі мүмкін, басқаша айтқанда, фонема деңгейінде жұмсалмайтын дәрежеде. Дауыссыз дыбыстар қазақ және орыс тілінде жуан, жіңішке болып екі топқа бөлінеді. Бірақ олардың жуан-жіңішкелігі функционалды жағынан бірдей емес. Орыс тілінде дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке түрлерінің фонемалық қасиеті болғандықтан, олар сөз мағыналарын ажырата алады. Сонда жуан дауыссыз бір фонема, жіңішке дауыссыз екінші фонема болып қызмет атқарады. Мысалы: *мел – мель; мол – моль* сөздерінде [л] – дыбысының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде <l> дауыссызының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл ды-быстардың фонематикалық қасиеті жоқ, олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды да, басқа фонемаларға өзара қарама-қарсы қойылады. Мысалы, [bo–b›öl’°]; [tol –t’öl’°] деген сөздер дауыссыздардың жуан-жіңішке айтылуы арқылы ажыратылмайды, олар сөз ыңғайына қарай, бірде жуан, бірде жіңішке болып, қасында тұрған дауысты дыбыстар әсерімен ажыратылады. Дәлірек айтқанда, сөз құрамындағы дауысты жуан болса, онымен тіркесе айтылған дауыссыз да жуан түрде айтылады, керісінше, дауысты жіңішке болса, қасындағы дауыссыз да жіңішке айтылады. Сонымен <l> дауыссызының екі

вариацияда көрініс табуы көршілес дауыстыларға байланысты. Дауыссыздардың жуан – жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ болғанымен, олар ұяң – қатаң және тоғысыңқы – жуысыңқы белгісі арқылы фонологиялық оппозицияларды құрайды, мысалы: *dän – tän, dana – tana, žaq – šaq, žek – šek, mas – žas, tal – sal, tez – sez* т. б. Төмендегі схеманы қараңыз:

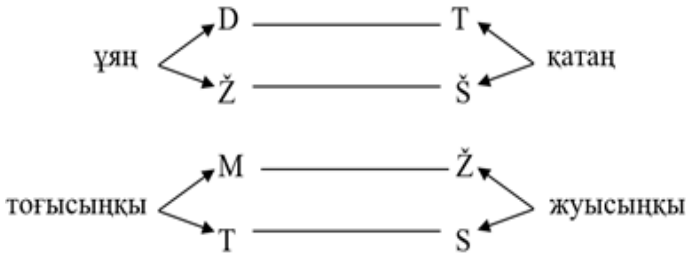

Келесі *qyzyl, myltyq, mysyq, kisi, tiri, kiltim* деген мысалдарда [у] мен [і] дауыстылары бірінші және екінші буындарда әртүрлі айтылады. Бірінші буында аталмыш дауыстылар көмескіленіп редукцияланады, ал екінші буында олар анық айтылады. Бұл дыбыстардың екі түрлі болып айтылуы екпіннің түскен орнына байланысты. Екпін түсетін буынға қарағанда екпінсіз буындағы дауыстылар әлсіреп, редукцияға ұшырайды. Бұл мысалдарды фонетикалық экспериментке салып, осциллограммаларды талдағанда бірінші позицияда тұрған дауыстылардың ұзақтылығы екінші позициядағы дауыстылармен салыстырғанда кем болады. Сонымен, қарастырылған дыбыстардың әртүрлі реңкте, вариацияда айтылуы бірнеше себептерге байланысты, атап айтқанда, дыбыстардың сөздегі позициясына, көршілес дыбыстарға және екпіннің түсетін орнына.

Сонымен, фонема дегеніміз – өте күрделі абстрактілі дыбыстық бірлік және түрлі акустика-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, *сигнификативтік (мағына ажыратушы)* қызмет атқарады. Сонымен қатар фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті болуымен бірге дыбыс тізбектерінде түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі.

Фонеманың айырым белгілері
Әлді және әлсіз позиция

Фонемаларды белгілеудің бірнеше ережелері бар. Егер бір тілде екі дыбыс бір позицияда кездессе және бірінің орнын бірі басып, сөз мағынасын өзгертпесе, бұл дыбыстар бір фонеманың факультативті варианты болып табылады. Тілдің нормаға сәйкес факультативті варианттары нормадан ауытқымайды және қате болып есептелмейді. Мысалы, сөз басындағы дауыссыз дыбыстың созылуы қате болмайды, себебі қазақ тілін еркін меңгерген қазақтар бұл сөзді қысқа және созылыңқы дыбыспен айта алады.

Бір фонеманың факультативті варианттары стилистикалық бояумен ерекшеленуі мүмкін. Стилистикалық варианттар арқылы эмоционалды стильдер мен социалды стильдер белгіленеді, мысалы, бір тілдің өзінде бір фонеманың ауызекі, ғылыми және стилистикалық нейтралды варианттары қатар өмір сүреді. Сол варианттар арқылы сөйлеушінің қай әлеуметтік топқа жататыны және оның білім дәрежесі айқындалады.

Егер бір позицияда, бір дыбыстың орнына басқасы жүрмей, сөздің мағынасын өзгертіп жіберсе, бұл ды-

быстар екі фонеманың көрінісі ретінде танылады. Осындай қасиет [а] мен [у] дауыстысына дыбыстарының арасында байқалады: *qar* деген сөзде [а] дыбысын [у] ауыстырса *qyr* деген жаңа сөз пайда болады.

Егер екі туыстас дыбыс бір позицияда кездеспесе, олар бір фонеманың комбинаторлы варианты болып есептеледі. Мысалы, [t'], [ž'], [m'] деген жіңішке дауыссыздар үндестік заңы бойынша тек жіңішке дауыстылармен бірге қолданылады. Комбинаторлық варианттар қосалқы құралдар болып табылады. Олар көршілес фонема туралы мәлімет береді. Сөз ағымында фонемаларды тез және түсініксіз түрде айтқанда, олар өзіндік қасиетін жоғалтады, сондықтан фонемалардың ерекшеліктері көршілес дыбыстармен расталады. Тілдердің дыбыс жүйесі әртүрлі болады, олардағы дыбыстардың сапасы да біркелкі емес. Кейбір тілдердегі дыбыс ерекшеліктерінің мәні маңызды болса, басқа тілдер үшін олардың мәні болмайды.

Сөйлеу тіліндегі әр дыбысты анықтау оның айтылуымен (естілуімен) ғана байланысты емес. Ұлтына қарай әр тілде сөйлейтін адамдар бірдей айтылған сөздердегі біркелкі дыбыстарды әрқайсысы әртүрлі, яғни өзінше қабылдайды. Мысалы, кәрістер [r] дыбысы мен [l] дыбысының айырмасын байқамайды; арабтар [o] мен [u]-дың айырмасын байқамайды; француздар керек деген сөздегі бірінші және екінші буындағы [e] дауысты дыбысын екі түрлі естиді, кейбір ұлттардың өкілдері сөздің соңындағы жуан және жіңішке дауыссыз дыбыстардың айырмашылығын естімейді, айырмасын байқамайды. Сонымен, әр ұлттың өкілдері сөздегі дыбыстардың санын да, оның өзгешеліктерін де әртүрлі қабылдайды.

Белгілі бір тілде қандай деңгейде және құрамы жағынан қанша дыбыстар бірлігі қолданылатынын анықтау үшін алдымен екі мәселені шешіп алу керек: 1) сөйлеу сөзін минималды дыбыстық кесіктерге, яғни жеке дыбыстарға бөлу; 2) қандай дыбыстар бірдей, ал қандай дыбыстар бірдей емес, бөлек деп қарастыруды анықтау. Тілдердің мұндай механизмін, яғни бір сызықтағы, бір желідегі сөйлеу сөзінің сегменттерін теңдестіріп бөліп қарауды алғаш рет 1912 жылы Л.В.Щерба ашқан болатын.

Тіл дыбыстары естумен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері мен көріністері сақталатындығы белгілі. Тілдің фонологиялық жүйесі *фонологиялық «електен»* өтіп, бір фонеманың айрықша белгісі сақталады. Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдердің дыбыс қорына жарамайтын болғандықтан, көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай жағдайда *фонологиялық интерференция* деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыстық ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс меңгеру керек.

Қазақ тілінде дауыстылар жуан-жіңішке болып, екі топқа бөлінетіні белгілі. Дауыстылардың осындай бөлінуінің фонологиялық мәні бар. Қазақ тілінде еркін сөйлей алатын қазақтар, үндестік заңы бойынша, дауыстылардың қай сөзде жуан, ал қай сөзде жіңішке екендігін бірден ажыратады. Дауыстылардың жуан-жіңішке оппозициясының дауыссыз дыбыстардың

комбинаторлық варианттарында болуы қоршап тұрған дауыстыларға байланысты. Айталық, дауыссыз фонемалар жіңішке дауыстылардың қасында палатализацияланады, мысалы: [žon – ž›ön›], [syz – s›iz›], [tan – t›än›]. Орыс тілін жетік білмейтін қазақтар жуан және жіңішке дыбыстар бар сөздерді айтқанда олардың акценті (интерференциялық қателер) білініп тұрады. Мысалы: *слушать, дышать, падать, ходить* деген сөздерде соңындағы жіңішке дауыссыздар жуан болып естіледі, себебі қазақ тілінде үндестік заңы бойынша, барлық сөздер я жуан, я жіңішке болып айтылатыны белгілі.

Морфологиялық, яғни лингвистикалық мазмұн сипаттамасы, біріншіден, ең маңызды мәселені шешуге мүмкіндік береді. Ол сөйлеудегі сөздердің толассыз тасқынының жалаң (жалғыз) сөздерін де, оның тізбек кескіндерін (отрезки) де, әртүрлі байланыста тұрған құрылымдарын да ажыратып бөліп алуға мүмкіндік береді. Ал сол бөлініп алынған сөздердің өзара айырмашылығын білу үшін оларды салыстырып қарастыру керек. Мысалы *an, än, un, ün* деген сөздердің соңындағы дауыссыз фонема <n> сөйлемдерде әртүрлі дыбысталатынын, яғни әртүрлі естілетінін анықтау қиын емес: бұл дауыссыз дауыстылардың ықпалымен жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік болып тұрады. Әдетте мұндай айырмашылықтар «байқалмайды». Себебі ол айырмашылықтар <n>-ның қасында тұрған түрлі дауыстылардың ерекшеліктерінің әсерінен болғандықтан. Көрші дыбыстар өзара бір-біріне әсер етеді десек, дауыссыздардың ықпалымен дауыстылардың да өздерінің сапасы мен бейнесі өзгереді: ***bal*** – ***šaj***. Дыбыстың сапасы оның фонетикалық жағдайына ға-

на байланысты емес, ол бір морфемада тұрып, фонетикалық жағдайы өзгергенімен, автоматты түрде (автоматически) бірінің орнына бірі жүре береді, мысалы, *kel, ket, keldim* деген сөздердің бәрінде фонема <e> түбірге қатысты (бір түбірлі, туысты сөздер) немесе *Ermek, kutkenše, qajtkende* деген сөздерде фонема <e> сөздің басында, ортасында, соңында орналасып тұр.

Сондықтан сөйлеушілер келтірілген сөздерге қарап, оларды абстрактыландырып, <e> дауысты дыбысты бірлік, бір фонема деп қарайды.

Бірақ төмендегі сөздердегі: *tas-tys, tis-tes, kün-kön, qul-qol, sän-sen* деген сөздердегі а-у, і-е, ü-ö, u-o, ä-е деген дауыстылар көрші дыбыстарға тәуелді емес, бұл жердегі дауысты дыбыстардың сапасы автономды болғандықтан, бұлар әртүрлі дыбыстар, яғни әртүрлі фонемалар.

Сонымен, тілдерде екі типті дыбыстық айырмашылық бар, оның біреуі – фонетикалық жағдайға тәуелді емес, автономды айырмашылық, бұл айырмашылық фонемаларға тән. Екінші айырмашылық фонетикалық жағдайға байланысты (қасындағы дауыссыздардың ықпалы – жоғарыда келтірілген мысалдардай) – бұл айырмашылықтар бір фонеманың вариациялары, міндетті түрде болатын аллофондары, олар барлық сол тілде сөйлейтіндерге белгілі. Фонема тәуелсіз дыбыстық бірлік болғандықтан, оған потенциалды мазмұнмен байланысты болуы қажет және ешбір фонетикалық жағдайларға кіріптар болмауы керек. Сөйлеу тіліндегі сөздердің дара дыбыстарға бөлінуі ең алдымен олардың тізбегінде морфологиялық шекараның болуында, ал фонеманың морфемадан айырмашылығы ерекше тәуелсіз болуының арқасында оның сөз тізбектерінде белгілі шекарасы жоқ жағдайларда

көрінеді. Таңба теориясы тұрғысынан алғанда таңбаның екі жағы бар таңбалаушы (signifiant) – бірліктің дыбысталу формасы және таңбаланушы (signifié) – бірліктің мағыналық мазмұны [*Saussure*,1977]. Морфема – таңба, оның екі жағы, формасы мен мазмұны бар, ал фонема таңба емес, оның формасы бар, мазмұны жоқ. Сонымен, фонема дегеніміз (бір сызықта тұрғандықтан бөлінбейтін) – потенциалды мазмұнмен байланысты, минималды дыбыстық мазмұндық бірлік.

Дыбыс ерекшеліктерінің көбісі арнаулы аспаптар арқылы танылады. Ал дыбыстардың ішінде тек перцептивті қабілеті бар фонемалар, басқаша айтқанда, адамның санасына жететіні ғана қабылданады. Мысалы, *sary, segiz, sonaw, söjlem* деген сөздерде **<s>** фонемасының әртүрлі дыбысталып түрленетінін қазақ тілін жақсы білетіндердің өзі де ажырата алмайды. Себебі олар үшін келтірілген әртүрлі сөздердегі <s> фонемасы біреу-ақ.

Фонемалар бір-бірінен тек жасалым-айтылым ерекшеліктерімен ғана ажыратылмайды, олар морфемалар мен сөздерді белгілей отырып, сигнификативтік (мағына ажыратушы) қызмет атқарады, мысалы, *qal* мен *mal* сөздері тек бірінші дауыссыздар арқылы ажыратылып тұрса, *qal* мен *qol* деген сөздерде мағынаны екінші дауыстылар айырып тұр. Сондай-ақ сигнификативтік қызмет атқаратындықтан, фонемалар сөздердің дыбыс жамылғышы болғанда ғана олардың мазмұн ажыратушы функциясы көрінеді. Дегенмен сөздер әртүрлі дыбыс жамылғыштарынан тұрғандықтан емес, олар әр алуан мағыналарға ие болғандықтан ажыратылады. Сондықтан *lun, däz, ryt* деген дыбыс тізбектері қазақ фонемасынан түзілгенімен, қазақ тілінің сөздеріне жатпайды.

Мағына мен дыбыс жамылғышының бір-біріне сәйкес келмейтіні полисемия, омонимия, синонимия деген құбылыстарда көрініс табады. Фонеманың акустика-артикуляциялық ерекшеліктері сөз ағымында бірдей тұрақты бола бермей фонемалардың өзара қатысында да білінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі <а> және <о> фонемалары созылыңқылығы жағынан өзара ажыратылмайды, себебі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстар созылыңқы және қысқа болып бөлінбейді, яғни бұл қасиеттердің фонологиялық мәні жоқ, олардың бәрі біркелкі болып келеді. Осындай сөздерді мағына жағынан ажыратуға келмейтін жалпы фонологиялық ерекшеліктерді интегралды (ортақ) белгілер дейді. Тілдердің дыбыс жүйесі әртүрлі болады, олардағы дыбыстардың сапасы да біркелкі емес. Кейбір тілдердегі дыбыс ерекшеліктерінің мәні маңызды болса, басқа тілдер үшін олардың мәні болмайды.

Фонемаларды сипаттауда бұл интегралды белгілермен бірге дифференциалды, яғни ажыратқыш белгілер де болады. Бір фонеманың екінші фонемаға ұқсамайтын өзгеше сипаты *айырым белгілер* деп аталады. Тілдегі дыбыстардың айырым белгілері олардың акустикалық және артикуляциялық сипаттамасымен тығыз байланысты. Әр фонема инвариант ретінде оның айырым белгілерінің жиынтығы болып табылады. Оның айырым белгілері әр фонеманың қолдануында қайталанып, кең диапазонда құбылып тұрады. Фонологиялық айырым белгілер жиынтығының бір-біріне сәйкес келмеуі, олардың бірнеше фонеманың көрінісі болғандығынан. Айырым белгілердің жиынтығы фонемалардың фонологиялық мазмұнын құрайды. Мысалы, <d> фонемасының фонологиялық мазмұны мынадай: 1) ұяң, 2) тоғысыңқы, 3) тіл алды. Фоне-

малардың айырым белгілері олардың акустика-артикуляциялық ерекшеліктерінен көрінеді. Олар сөйлеушілердің қабылдауымен фонемаларды бір-бірінен ажыратып, сөз бен морфемаларды түсінуге жол ашады. Қазақ тіліндегі <a> ~ <ä>, <o> ~ <ö>, <u> ~ <ü>, <y> ~ <i> дауыстыларының жуан-жіңішкелігі олардың айырым белгісі болып табылады.

Француз тіліндегі *près* [prɛ] (жанында, қасында), *prés* [pre] (көгал жер) сөздері **[ɛ]** ашық және **[e]** жабық дауыстыларымен ажыратылып тұрса, *dot* [do] (қыздың жасауы), *dos* [do] (арқа) сөздері **[ə]** ашық және **[o]** жабық дауыстыларымен айқындалып тұр. Сондай-ақ **<a>**, **<o>** фонемаларының мұрын арқылы шығуы да дыбыстардың айырым белгісі болып табылады, себебі оған қарама-қарсы ауыз арқылы шығатындары да бар.

Қырғыз, якут, түрікмен және венгр тілдерін алсақ, мұнда дауыстылардың созылыңқылығы мен қысқалығы сөздердің мағынасын ажырататыны белгілі. Мысалы, қырғыз тілінде: [mal] сөзі «мал» мағынасында айтылса, [ma:l] «мезгіл», «уақыт» мағынасында қолданылады. Якут тілінде: [ta:s] «тас» деген мағынаны білдірсе, [tas] – «сырт», «тыс» деген мағынаны көрсетеді. Түрікмен тілінде [at] «жылқы» деген мағынаны көрсетсе, [a:t] біреудің аты деген сөз; [ot] «шөп» дегенді білдірсе, [o:t] «от» дегенге сәйкес келеді; [bil] дегені «білу» мағынасында қолданса, [bi:l] сөзі «бел» деген мағынаны көрсетеді. Венгр тілінде [to:r] «сындыру» деген мағынаға сәйкес келсе, [tor] «қанжар» деген мағынаға сәйкес келеді, [fu:zet] «дәптер» деген мағынаны көрсетсе, [fuzet] «қызыл тал» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ туыстас және туыстас емес тілдердегі дауыстылардың созылыңқы және қысқа деп бөлінетін айырым белгілері жалпы

құбылыс емес, тек кейбір тілдердің ерекшелігі болып табылады.

Орыс тілінде де дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажыратып, айырым белгі болып саналады, мысалы: [кон] (бір жол ойын), [кон›] (жылқы) және [тест], [тест’] деген сөздердің де мағыналары жуан және жіңішке дауыссыздар арқылы ажыратылады.

Фонемалардың позицияға байланысты ажыратылуы олардың айырым белгілеріне негізделген. Оппозиция құрайтын фонемалардың біркелкілігі олардың синонимиясында көрінеді. Бұл ерекшеліктер фонологиялық оппозицияның негізін қаласа, олардың қарсы өзгешеліктері антонимия негізін құрайды. Мысалы, қазақ тілінде <b> ~ <p> дауыссыздардың ортақ белгілері: 1) ерін-ерінді, 2) тоғысыңқы, ал олардың айырым белгілері <b> – ұяң, <p> – қатаң болуы. Тағы да: <а> ~ <у> дауыстыларының ортақ белгілері: 1) жуан 2) езу, ал айырым белгілері: <а> – ашық, <у> – қысаң. Бұл оппозицияларды схемамен былай беруге болады:

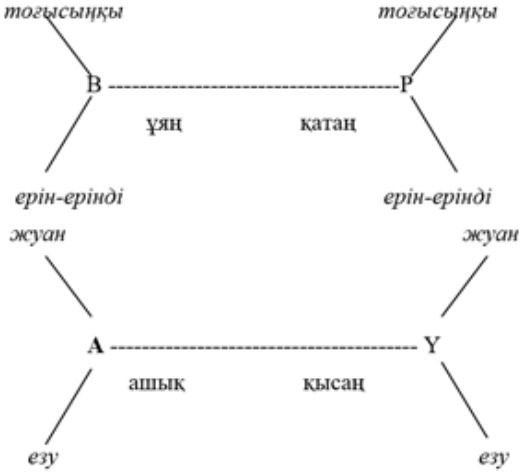

Схемадағы <b> мен <p> және <a> мен <y>-ны қосатын сызықтар олардың қарама-қарсылығын көрсетеді. Бұл баспалдақты сызық ұяң мен ашық нүктелердің негізінде бірнеше баспалдақтан өтіп, қатаң мен қысаң нүктелеріне барып орналасады. Бұл жердегі бір қасиеттің бірнеше сатысына негізделетін ерекшелігін *баспалдақты (градуальная)* оппозиция деп білеміз. Төмендегі төрт тармақты Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңіндегі дауыстылар *ашық* және *жартылай ашық* айырым белгілеріне негізделген сөздер *qözin - qezin* <ö> ~ <e> баспалдақты оппозиция құрған.

Кедей сорлы бір ашты сонда ***көзін****,*
Танығандай боп қалды әркім өзін.
Мыңнан біреу қалмақшы танып зорға
Дүниенің бір ретінде келген ***кезін****.*

Келтірілген оппозицияларды басқа да фонемалар құрайды, мысалы, ұяң-қатаң айырым белгі бойынша: <d>~<t>, <z>~<s>, <ž>~<š>, <γ>~<q>. Ашық – қысаң айырым белгі бойынша: <y>~<u>; <ä>~<i>; <ö>~<ü>. Келтірілген фонемалар қарама-қарсы қойылып, бір айырым белгіге негізделеді және бір-бірімен қосылып, *привативтік* оппозицияларды құрайды. Сонда оппозицияны құрайтын мүшелердің, мысалы, дауыссыздардың ұяң және дауыстылардың ашық болуы *таңбаланған (маркированный)* делінеді, ал бұл қасиеттердің жоғы – *таңбаланбаған (немаркированный)* делінеді.

Келесі Мағжан Жұмабаев пен Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының өлең үзінділерінде дауыссыздардың *қа-*

таң-ұян айырым белгілеріне негізделген šeti – žeti (<š>~<ž>) және *taudyŋ-daudyŋ* (<t>~<d>), тоғысыңқы-*жуысыңқы* айырым белгілеріне негізделген сөздер *beti* – žeti (<b>~<ž>) және *жуысыңқы-тоғысыңқы* айырым белгілер арқылы ажыратылған сөздер *žaudyŋ-daudyŋ* (<ž>~<d>), привативтік оппозицияны құрап тұр.

Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, ***шеті****,*
Сылқ-сылқ күлген сықырлы толқын ***беті****.*
Осы өмірге кіргелі көп күн болды,
Енді бір ай – толады жиырма ***жеті.***

Аспаннан жаңбыр болып ***жаудың-жаудың***
Сарқырап сай-сайынан тас пен ***таудың.***
Құрғатып кептіретін күншуақ жоқ,
*Болған соң ортасында қалдың дау****дың.***

Оппозиция мүшелері бір-біріне бірнеше айырым белгілерімен де қарсы қойылады: <a> – ашық, жуан; <i> – қысаң, жіңішке. Бұлардың ортақ белгілері де екеу (езу, жалаң). Келесі: <ä> мен <ü> сыңарлары екі-екіден айырым (ашық – қысаң, езу – ерін) және ортақ (жіңішке, жалаң) белгілерімен ерекшеленеді. Мысалда келтірілген өлең үзіндісінде *ketti*, *kütti* деген сөздерде <e> мен <ü> сыңарлары екі-екіден айырым (жартылай ашық – қысаң, езу – ерін) және ортақ (жіңішке, жалаң) белгілерімен сипатталады.

Үш кісі алты атпен мұнан ***кетті****,*
Жолдағы ел бет қайтармай, сыйлап ***күтті***
(М.-Ж. Көпейұлы).

Дауыссыз фонемалар <g> мен <p> екі – екіден айырым (ұяң – қатаң, тіл арты – ерін) және ортақ (үнсіз, тоғысыңқы) белгілерімен ерекшеленеді. Келесі дауыссыздардың да <z> мен <š> екі – екіден айырым (ұяң-қатаң, бір фокусты – екі фокусты) және ортақ (тіл алды, жуысыңқы) белгілері байқалады. Келесі мысалда *basymyzγa, qasymyzγa* деген сөздердің <b> мен <q> сыңарлары екі – екіден айырым (ұяң – қатаң, ерін – тіл) және ортақ (тоғысыңқы, үнсіз) белгілерімен сипатталады.

Бақ құсы маңайласпай ***басымызға,***
Шаршадық жатқыза алмай ***қасымызға***
(М.-Ж. Көпейұлы).

Келтірілген оппозиция сыңарларында айырым және ортақ белгілер бірімен-бірі тең келіп, олар *теңбе-тең (эквиполенттік)* оппозициялар құрайды, дәлірек айтқанда, олар теңбе-тең болып, бір қасиеттің баспалдағы да болмайды және қасиеттің болымды немесе болымсыздығын да көрсетпей, теңбе-теңдікті көрсетеді.

Жоғарыда келтірілген оппозиция жүйесін алатын болсақ, олар үш деңгейге бөлінеді: біріншісі – бір айырым белгіге негізделген: <ö>~<ü> (ашық – қысаң); <y>~<i> (жуан – жіңішке) – *бірөлшемді* (одномерная); екіншісі – бірнеше айырым белгілерге негізделген: <a>~<u> (ашық – қысаң, еріндік – езулік) – *көпөлшемді* (многомерная) оппозиция; үшіншісі – *оңашаланған* (изолированная), яғни басқа осындай айырым белгіге негізделген сыңары жоқ оппозия**:** <b>~<š> (ұяң – тоғысыңқы, қатаң – жуысыңқы).

Келесі төрт тармақты Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңіне назар аударсақ, әр тармақтың соңында тұрған сөздер бір фонема арқылы ажыратылады, бірінші және екінші сөздерді ажырататын дауыссыз фонемалар, екінші және үшінші сөздерді ажырататын дауысты фонемалар. Дауыссыз фонемалар көпөлшемді оппозицияны құрайды: <d>~<q> (ұяң-қатаң, тіл алды-тіл арты). Дауыстылар бірөлшемді оппозицияға тән: <o>~<u> (ашық-қысаң).

Дүние, мен бола алмадым сенімен ***дос,***
Өзіңнің досың тап та, басыңды ***қос!***
Уыстап уысыма тұра алмадым,
Астыңнан ит жүгіртіп, үстіңнен – ***құс!***

Егер де бір оппозицияның фонемалары екінші оппозицияның фонемаларындай қатынаста тұрса, олар бір-бірмен *корреляция* дегенді түзеді. Бұнда фонемалардың оппозициялары математикадағы пропорциялар сияқты қатынаста болады. Мысалы, ұяң – қатаң айырым белгісіне негізделген корреляция: <b>~<p>, <d>~<t>, <γ>~<q>, <g>~<k>, <ž>~<š>, <z>~<s>. Бұл оппозиция барлық тілдерге тән әмбебап болып табылады.

Мағына ажыратушы көлеміне қарай оппозициялар *тұрақты (постоянный)* және *бейтараптанған (нейтрализуемые)* деп бөлінеді. Фонемалар барлық позицияларда ажыратылатын болса, олар тұрақты оппозицияны құрайды. Екі фонеманың бір позицияда ерекше айырым белгісі жойылып, бірақ кейбір ортақ белгісі сақталса, олар бейтараптанған оппозиция болып келеді, мысалы: *žazsa* [žassa] – *žas* [žas] деген

сөздерде <z> мен <s> фонемалары қосылып, бір <s> деген дауыссыз фонемада көрініс табады:

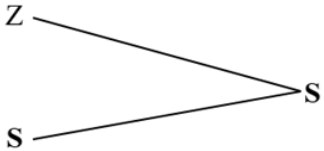

Фонемалардың сөз мағынасын айқындайтын қызметін мына мысалдардан көруге болады: *1) saz-syz; taŋ-tyŋ; qaz-qyz; 2) qos-qus; qol-qul; bol-bul; 3) süz-söz; küz-köz; tüs-tös; 4) sän-sen; män-men; däm-dem; 5) kim-kem; tik-tek; bir-ber.* Аталған мысалдарда сөздердің мағынасы дауысты фонемалар арқылы ажыратылып тұр. Бірінші үш коррелятивтік жұптағы сөздер жуан және езулік болып айтылады да, олардың сөз мағыналары ашық <a> және қысаң <y> фонемалары арқылы ажыратылады. Екінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жуан және еріндік вариацияда айтылып, сөз мағыналары ашық <o> және қысаң <u> арқылы ажыратылып тұр. Үшінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің әрқайсысы жіңішке және еріндік реңкте айтылып, сөз мағынасын айқындайтын қызметін қысаң <ü> мен ашық <ö> фонемалары атқарып тұр. Төртінші үш коррелятивтік жұптағы барлық сөздер жіңішке және езулік реңкте айтылады да, ашық <ä> және біршама ашық <e> фонемалары арқылы ажыратылады. Бесінші үш коррелятивтік жұптағы сөздердің бәрі жіңішке және езулік болып табылады, олардың мағынасы қысаң <i> және біршама ашық <e> фонемалары арқылы айқындалады.

Келтірілген мысалдардағы сөздер фонологиялық оппозиция құрайды, сингармонизм жағынан (жуан

~ жіңішке ~ езулік ~ еріндік) олар бір-біріне қарама-қарсы қойыла алмайды, дәлірек айтқанда, сөз мағынасы дауысты фонеманың ашық және қысаң айырым белгілері арқылы ажыратылады. Сондай-ақ дауысты фонемалар привативтік және баспалдақты (градуалдық) фонологиялық оппозицияны құрап тұр.

Сонымен, қазақ тілінде фонемалардың сөздердің мағынасын ажырататын қасиеті бар екенін көрдік. Дауысты <a> ~ <y> ~ <o> ~ <u> ~ <ü> ~ <ö> ~ <ä> ~ <e> ~ <i> фонемалардың бәрі бір-біріне қарама-қарсы қойылады да мағына айқындау қызметін атқарады. Ал дауыссыздар бірде жуан, бірде жіңішке, бірде еріндік, бірде езулік болып, дауысты фонемалардың әсерімен бірнеше вариацияларда түрленіп тұрады. Дауыссыз фонемалардың мағына айқындау қасиеті бөлек, олар өздерінің дауыссыз фонемаларға тән (тоғысыңқы-жуысыңқы; ұяң-қатаң; тіл алды-тіл арты т.б.) айырым белгілері арқылы ажыратылады, мысалы: *bol-qol; sat-qat; mal-sal; qys-tys; top-dop; tas-tal; til-tis; kim-kir; kör-köl; qus-tus; tek-ter; sän-tän; süz-küz* т.б. Келтірілген мысалдардың дауыссыз фонемалары привативтік, баспалдақты (градуалдық) оппозициямен бірге теңбе-тең (эквиполенттік) оппозицияны құрап тұрғанын көруге болады. Дауыссыз фонемалардың жуан-жіңішке, езулік-еріндік деп бөлінуінің фонематикалық маңызы жоқ, дауыссыздардың төрт түрлі реңкте айтылуы негізгі инвариант фонеманың вариацияларына жатады. Сөйтіп, инвариант фонемалар өздерінің вариант, вариацияларында көрініс табады, вариантсыз фонема болмайды, әр сөздің ішінде кездесетін дыбыстар белгілі бір фонеманың реңкі болып табылады.

Фонема реңктерінің пайда болуының ең басты себептері фонетикалық жағдайлар: буындардың түрлері, екпіннің орны мен табиғаты, сөз ағымындағы фонемалардың өзара қарым-қатынасы және сөздің басы мен аяғы. Фонема түрленімінің заңдылықтары әр тілдің өзіне тән ерекшеліктерімен байланысты болады. Бір тілде сөйлейтіндердің жадында фонемалары сақталып, фонетикалық құбылыстардың нәтижесінде пайда болатын фонеманың реңктері сол тілде сөйлейтіндердің сөздерінде көрініс табады. Түрлі позицияға байланысты бір фонема бірнеше реңктерде көрінеді.

Шағын дыбыстық бірліктің жүзеге асуы (сөз бен морфеманың құрамында) бір тілдің даму кезеңінде *комбинаторлық* және *позициялық алмасуларға* негізделген. Әр тілдің өзінің даму кезеңінде байқалатын алмасулары түрленіп, бірнеше қасиетімен ерекшеленеді.

Р.И.Аванесов екі түрлі позициялық алмасуларды белгілеген: 1) *жарыспалы,* қиылыспайтын қатарлар, бұнда ортақ мүшелер болмайды және 2) *қиылыспалы* қатарлар, бұнда бірнеше ортақ мүшелер кездеседі [Аванесов, 1956]. Кейбір тілдердің фонетикалық жүйесі бірінші тип алмасуларымен ерекшеленеді. Тілдердің көбісінде позициялық алмасу типтерінің екеуі де орын алып, күрделі фонетикалық жүйені құрайды.

Бірінші типтегі алмасуды формула ретінде былай беруге болады: бірінші, екінші, үшінші позицияларда a // a // a; b // b // b; c // c // c дыбыстық алмасулар орын алады. Позициялық алмасулардың қатарларының функционалды теңдестігі бір фонеманы құрайды. Алмасулардың жарыспалылы яғни <a> фонемасының [a] болып дыбысталуы, <b> фонемасының [b] болып

дыбысталуы және <c> фонемасының [c] болып дыбысталуын көрсетеді. Оны схема түрінде былай беруге болады.

Қазақ тілі консонантизм жүйесінің позициялық алмасуларының қиылыспайтын жарыспалы түрін былай көрсетуге болады.

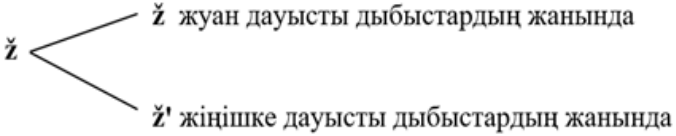

Қазақ тілінде дауыссыздардың жуан-жіңішкелігі дауысты дыбыстардың ықпалымен жасалады. Мысалы: [žyl-ž›el›]; [san-s›en›]; [tos-t›ös›]. Жеке дыбыстардың қатар жүруінде әр позицияда дыбыстар бір-бірінен өзгешеленеді. Осындай жағдайда дыбыстық бірлік әр позицияда сөзтұлғалардың дыбыс жамылғышын ажыратады.

Дегенмен, қазақ тілінде басқа тілдердегідей жарыспалы алмасумен бірге қиылыспалы алмасулар оның фонетикалық жүйесін күрделендіреді. Бірінші позицияда ажыратылатын фонемаларға екінші позицияда бір дыбыстық бірлік сәйкес келеді және сапасы жағынан ол бірінші позицияда ажыратылатын дыбыс бірлігімен бірігіп кетеді. Дыбыстық алмасудың позицияларына нөлдік қатар сәйкес келеді, сонда дыбыстық бірлік бірінші (а-дан ажыратылатын) және екінші позицияда (а-қолданылмайтын жағдайда) орын алады. Келесі схеманы көріңіз:

Қиылыспалы қатарлардан тұратын алмасулар жарыспалы қатысатын қатарларды құруы мүмкін. Бұл жағдайда әр қатардың сыңары жарыспалы болып, басқа қатарлармен қиылыспайды. Оны схемамен былай көрсетуге болады.

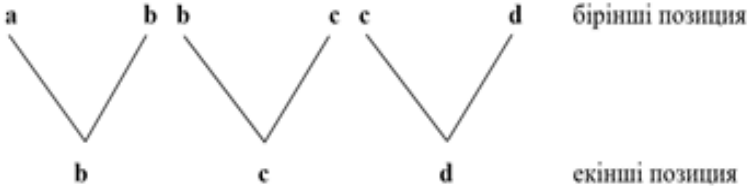

Қиылысқан позициялық алмасулар бірнеше дыбыстық бірлікпен ерекшеленеді және алмасудың кейбір қатарлары ортақ мүшелермен сипатталады. Бұл алмасулардың дыбыстық бірліктері бір позицияда ажыратылады, басқа позицияда ажыратылмайды. Алмасулардың осындай түрінде берілген шағын дыбыс бірлігі позицияға байланысты сөзтұлғасының дыбыс жамылғышын ажыратады: бір позицияда бұл қасиет өзінің толық дәрежесінде білінсе (әлді позиция), екінші позицияда – жартылай дәрежесінде (әлсіз позиция) білінеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі жарыспалы және қиылыспалы алмасулардың негізінде құрылған.

Сонымен, дыбыс алмасуының сипатталған екі типі бір-біріне ұқсамайтын фонетикалық жүйелерді

құрайды. Жарыспалы алмасулар бір жүйені құрайды, сонда барлық позицияларда дыбыстық бірліктер ажыратылады. Ал қиылыспалы алмасулардың әлді позициясында дыбыстық бірліктердің ажыратылу қасиеті басымырақ болса, әлсіз позициясында – азырақ болады. Әлді және әлсіз позициялар фонеманы қоршаған әртүрлі дыбыстардың жағдайына байланысты. Әлді позиция қолайлы, жайлы орналасқан орын. Әлді позицияда фонемалар өзінің тәуелсіздігімен ерекшеленіп, тілдің мағыналық бірліктерін ажыратады. Әлсіз позицияда фонемалардың сапасы тәуелденіп, кейбір фонетикалық себептермен өзгеріп тұрады. Осыған байланысты *перцептивтік* және *сигнификативтік* әлсіз позициялар орын алады. Сондай-ақ дыбыстардың жиынтығы орайласып келіп, фонемалардың бір белгілі санын құрайды. Мысалы, [žon-ž›ön›]; [tus-t›üs›]; [syz-s›iz›] деген сыңарлы сөздерді салыстырып көрейік. Бұлар дауыссыз және дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігімен ажыратылады, дегенмен қазақ тіліндегі олардың жуан және жіңішке фонологиялық маңызы дауыстылар арқылы ажыратылып тұр. Себебі, дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі олардың айналасындағы көршілес дауыстылардың ықпалымен пайда болған, дәлірек айтқанда, қазақ тіліндегі дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ. Сондықтан [ž] мен [ž’], [n] мен [n’], бірінші жұпта, [t] мен [t’], [s] мен [s’] екінші жұпта және [s] мен [s’], [z] мен [z’] үшінші жұптағы дауыссыздар өзінің акустика-артикуляциялық айырмашылығына қарамастан бір ғана фонологиялық бірлікті құрайды. Көршілес дыбыстардың ықпалына бағынатын фонемалар перцептивтік әлсіз позицияда

тұрып, өзінің дыбысталуын өзгертіп, вариация түрінде көрініс табады. Олар фонологиялық айырым қызметін атқармай, акустика-артикуляциялық жағынан ажыратылады. Абайдан алынған төрт тармақты келесі өлең үзіндісінде *ajtsam* деген сөзде **<s>** фонемасының **[ts]** (ц) вариациясы қолданылады:

*Батырды **айтсам** ел шауып алған талап,*
*Қызды **айтсам,** қызықты **айтсам** қыздырмалап,*
Әншейін күн өткізбек әңгімені
Тыңдар едің әр сөзін мыңға балап.

Мағжан Жұмабаевтың және Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының төмендегі өлеңдерінің үзінділерінде әр тармақ *qajtsam* [qajttsam], *ajtsam* [ajttsam], *žatsam* [žattsam], *žatsa* [žattsa], *qatsa* [qattsa], *atsa*[attsa] деген сөздермен аяқталады. Бұл сөздерде **<s>** фонемасының [ts] (ц) вариациясы көрініс табады:

*Солқылдап, жігіт болып кейін **қайтсам**,*
*Жаңғыртып ен даланы өлең **айтсам!***
«Қартайғанда кет!» - деген бұраң белмен,
*Бұрынғыдай айқасып бірге **жатсам!***

*Түн қараңғы, жан біткен ұйықтап **жатса,***
*Үйде отырып, тырп етпей бұл түн **қатса!***
Түн намазын оқумен дамыл көрмей,
*Түн өткенін білмей қап, таңдар **атса!***

Дауыссыз фонемалардың әлсіз позициядағы вариацияларын Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының мына мысалынан көруге болады:

Бойыңа зор жақсылық келді, – дейді,
Көңіліңе қонды ма, ***айтшы*** енді?!

Мұнда *ajtšy* [ajtčy] деген сөзде **[**č] (ч) дыбысы <š> фонемасының вариациясы болып тұр.

Дауысты фонемалар да перцептивтік әлсіз позицияда өзінің вариациялары арқылы көрінеді, мысалы:

Және бір ***есегі*** *бар жетектеген,*
Ежелден *сарт қой сорды* ***етектеген.***
Табаны талқыдай боп жалаң аяқ,
Мініп ап ***есегіне*** *тепектеген.*
Жүрмеді жалғыз ***ешкі*** *айдауына,*
Сорының ***енді*** *қара, қайнауына.*
Ешкінің *мойнында бар ұзын жібі*
Есектің *құйрығына байлауына* (М.-Ж. Көпейұлы).

[ʲEsegi], [ʲeželden], [ʲetektegen], [ʲertegi], [ʲeški], [ʲendi], [ʲeškiniŋ], [ʲesektiŋ] деген сөздерде анлаут позициясында <e> фонемасы [ʲe] вариациясымен ерекшеленеді, инлаут позициясында [e]-нің алдында әнтек [j] қосылмайды. Сондай-ақ *<e>tik–k<e>tik, <e>sik–k<e>sik* деген сөздерде <e> фонемасы өзінің [ʲe, e] вариацияларында көрінеді.

Анлаут позициясында <o> фонемасы да өзінің вариациясында жүзеге асады, мысалға, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінің төрт тармақты үзіндісін келтірейік:

Онан *соңғы бір қасың –* ***қожа, молда***
Олармен *елдеспедің бұрын-соң да*
Жамандап бас-басына ***өлең*** *жазып,*
Жазған ***сөзің*** *әр жерде жүрді қолда.*

[ʷO]*nan*, [ʷo]*larmen*, [ʷö]*löŋ* деген сөздерде, анлаут позициясында <o>, <ö> фонемалары өзінің [ʷo], [ʷö] вариацияларында қолданылады. *Qoža, molda, qolda* деген сөздерде, инлаут позициясында <o> фонемасы монофтонг түрінде қолданылады. Сондай-ақ [ʷot], [sot], [ʷoq], [soq] деген сөздерде <o> фонемасы [o], [ʷo] вариацияларында және [ʷö]*züŋ – sözüŋ*, [ʷö] *kpe – sökpe* деген сөздерде де <ö> фонемасы [ö, ʷö] вариацияларында тұр. Демек, кейбір дауысты фонемалар, атап айтқанда, <e>, <o>, <ö> ішінара модификацияға түсіп, әлсіз позицияда [ʲe], [ʷo], [ʷö] дыбыстар түрінде айтыла береді, мысалы *<e>lek, <o>tan, <ö>mir* деген сөздер [ʲelek, ʷotan, ʷömür] деп естіледі.

Кейде **<š>** және <ž> жуысыңқы фонемаларының соңынан келетін <a> фонемасы <ä>-ге жуық түрде айтылады *šaj* [šäj]*, žaj* [žäj]:

*Бір табақ ет пенен **шай** беріп пара,*
Үміті сонда қылған бір-бір қара (М.-Ж. Көпейұлы).

Сөйлеу дыбыстарының жасалуы, артикуляциясы тұрақты болады. Бір фонеманың өзі әртүрлі фонетикалық жағдайда келуі оның артикуляциясына әсер етеді. Соның нәтижесінде белгілі бір фонеманың түрліше дыбысталуы мүмкін. Сүйтседе де жеке адамның сөйлеу ерекшеліктеріне байланысты жеке дыбыстар сөйлеуде ылғи бір қалыпта айтылмайды. Негізгі түрінен ауытқып, айнып та айтылады (Н.Сауранбаев). Осы ойды дәлелдеу үшін Н.Сауранбаев *жігіт, құндыз, кел* деген сөздерді мысал ретінде келтіріп, <ж> дыбысы кейде африкат [дж] ұқсап, <ы> дыбысы еріндік қысаң

[ұ] мен [ы]-ның арасындағы бір дыбысқа ұқсап, ал <л> дыбысы қасында тұрған жіңішке дауысты ықпалымен жіңішке айтылатынын байқайды. Сөйлеу дыбысының тұрақты және айнымалы түрі бар, ал тілдің дыбыстық жүйесі тек тұрақты дыбыстардан тұрады, дейді ғалым.

Н.Сауранбаевтың тұрақты дыбысы дегені фонема теориясы тұрғысынан келсек инвариант фонемаға сәйкес келеді, ал олардың айнымалы түрлері фонеманың вариациялары болып табылады. Өз сөзін келтірсек, «сөйлеу дыбыстарының айныма түрлері сөздің мағынасын түрлендірмейді, оның сөз мағынасын ажыратуға септігі жоқ». Сондай-ақ ғалым қазақ тілінің фонетикалық жүйесін фонологиялық аспектіде қарастырғанын көреміз.

Анлаут позициясында ғалымның мысалға алған *жігіт* сөзіндегі <ж> фонемасы кейде [дж] болып естіледі, ал инлаут және ауслаут позицияларында (қа<*ж*>ы, а<*ж*>ал) сол күйінде қалады. Осы екі түрінде айтылатын дыбыстар бір <ж> дыбыс типінің көріністері болып табылады, олардың жеке-жеке фонематикалық қасиетін атқаратын мүмкіндігі жоқ. Сондықтан <ж> дыбыс типі басқа дауыстыларға қарама-қарсы қойылып, мағына айқындайтын қасиетімен инвариант фонемаға жатады. Аталған мысалдарда фонеманың екі реңкте айтылуы олардың сөздегі алатын позициясына байланысты.

Қазақ тілінде <l> дауыссызының жуан-жіңішкелігі сөздердің мағынасын ажырата алмайды, себебі бұл дыбыстардың фонематикалық қасиеті жоқ, олар орайласып, бір дыбыс типін құрайды да, басқа фонемаларға өзара қарама-қарсы қойылады. Сауранбаевтың *кел*

деген мысалы соған дәлел. Бұнда <l> ин-вариант фонемасының жіңішке вариацияда көрініс табуы қасындағы жіңішке дауыстыға байланысты.

Дауысты фонемалардың да кейбіреуі әлсіз позицияда өзінің қасиетін жоғалтып, басқа фонемалардың ерекшеліктерін қабылдайды. Сауранбаевтың *құнд<ы>з* деген мысалын қарастырайық. Әлсіз позицияда <ы> фонемасы [ұ] мен [ы]-ның арасында айтылады дейді ғалым. Бұнда [ұ] мен [ы] дыбыстары <ы> фонемасының вариациялары болып табылады. Келесі өлеңде дауысты фонемалардың әлсіз позицияда модификацияға ұшырағанын көреміз:

Басыңнан әрбір түрлі ***күндер өтті****,*
Құр жылап екі ***көзге*** *әлің жетті.*
Өзіңді өзіңменен ұстастырып,
Тоздырып*, иттей* ***қорқып****, быт-шыт етті.*

Иманды адам тауапқа ***бұрын көнген,***
Бұл ***сөзім*** *қырық хадистен баян берген.*
Сабырлығы болмаса әр пақырдың,
Майы жоқ шам сықылды жанып ***сөнген*** (М.-Ж. Көпейұлы).

Әлсіз позицияда *künd<e>r, ött<i>, közg<e>, tozd<y>r<y>p, qorq<y>p, bur<y>n, köŋg<e>n, söz<i>m, söŋg<e>n* деген сөздердің <e>, <i> және <y> фонемалары өзінің [ö], [ü] және [u] вариацияларында көрінеді. Сондай-ақ, әлсіз позицияда *qolyŋ* [qoluŋ], *momyn* [momun], žolyŋ [žoluŋ], *sözіŋ* [sözüŋ], *közіŋ* [közüŋ], *tösіŋ* [tösüŋ], *köjlek* [köjlök], öngen [öngön], *köngen* [köngön] деген сөздерде <y>, <i>, <e> фонемалары [u], [ü], [ö] дыбыстарына ұқсас айтылады. Сонда [u],

[ü], [ö] дыбыстары <у>, <і>, <е> фонемаларының вариациялары болып табылады.

Соңғы кезде орта және жас буынның сөйлеу тілінде көрсетілген дауысты фонемалардың вариациялары кейде көрінбейді. Бұл – қоғамның және оның тілінің даму процесіне байланысты заңды құбылыс. Себебі сөздердің жазылуы айтылуына да әсер етуі мүмкін, ол кейде сөйлеу тілінің «бұзылғаны» деп бағаланады. Алайда сөйлеу тілі жазба тіліне және керісінше жазба тілі сөйлеу тіліне ықпал етеді, яғни бұл орфография мен орфоэпияның бір-бірімен байланысын көрсетеді. Көрсетілген мысалдарда қысаң <у>, <і> және жартылай қысаң <е> дауыстылар ерін үндестігі негізінде өзінің вариацияларында жүзеге асады, бірақ бірінші буындағы еріндік дауыстылардың екінші буындағы дауыстыларға әсері аздау. Ал жас ұрпақ, мысалы, студенттер оны мүлде сезбейді. Бұл – заманның бір көрінісі.

Сонымен, фонема вариациялары оның біршама әлсіз позицияда ішінара модификациясы нәтижесінде пайда болатын құбылыс.

Фонемалардың позициялық алмасуы сөз көлемінде де не сөз тіркесі аралығында да болады. Сигнификативтік әлсіз позицияда қарама-қарсы қойылған фонемалар өздерінің дыбысталуында бірыңғай шығады да тілдік мазмұнды бірліктерін ажыратпайды, мысалы:

Болып тұр мұсылманға Қазан ***басшы***
Сен де соған жейтұғын асыңды ***асшы.***
Дін исламның бір болып ынтымағы
Патшаның қол астында бір ***жарасшы.***
Сол жерде жолдастары бұған келген,
Маһрасар емес-ау! – деп ***танып білген****.*

Ұстап алып байғұсты қатты қинап:
Қайда, – деп,– Маһрасар?! – сұрай берген
(М.-Ж. Көпейұлы).

Келтірілген өлеңнің әр тармағындағы соңғы сөздерде **<s>** фонемасының варианттары көрінеді: *bassy* [baššy], *assy* [aššy], žarassy [žaraššy]; *tanyp bilgen* [tanyppilgen] деген сөз тіркесінде <b> фонемасының варианты жүзеге асады.

М.-Ж.Көпейұлы, Ж.Баласағұни және М.Жұмабаевтың келесі өлең үзінділерінде <z> фонемасының варианттары көрініс табады: *köz žasy* [köžžasy], *namazšamdy* [namaššamdy], *közžiti* [köžžiti], *qyz suluwyn* [qyssuluwyn], *söz žarasy* [söžžarasy], *köz* žetpejtin [köžžetpejtin], *söz žoq* [söžžoq], *biraz sybyr* [birassybyr], *biraz žybyr* [biražžybyr]. Келтірілген сөздерде <z> фонемасы өзінің үш вариантында жүзеге асады: <z> = [š] [s] [ž]. Ал žaŋbyrdaj [žambyrdaj] деген сөзде <ŋ> фонемасының [m] варианты көрінеді, *tap bergende* [tappergende] деген сөз тіркесінде <b> фонемасының [p] варианты көрініс табады. Кейде сөздің соңғы фонемасы ұяң не үнді болса, кейінгі дыбыстың басқы қатаң дыбысы ұяңдайды. Мысалы: *kez keledi* [kezgeledi], mynaw kör [mynawkgör] деген сөз тіркестерінде <k> фонемасы [g] вариантында көрініс табады. *Künbatys* деген сөзде <n> фонемасы [m] вариантында көрінеді.

Жаңбырдай болып ***көз жасы,***
Бетінен саулап құйылған (М.-Ж. Көпейұлы).

Тырп етпей, намаздыгер оқыған соң,
Сарғайып ***намазшамды*** *алса күтіп!*
Мың жасап, бар атақты ап көргенде –

Хал бөтен бір күн өлім ***тап бергенде***
Көз – жіті, *құлақ – сақ, көңіл – кең болу керек.*

Құр тоздырып нұрлы жүздің жылуын,
Іздей көрме көрікті ***қыз сұлуын.***

Қамшы жарасы тез бітер,
Сөз жарасы *бітпес* (Ж.Баласағұни*).*

Ол күндер ***көз жетпейтін*** *ерте күн ғой*
Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой.

Сөз жоқ, *енді ол намыстанып, арланып,*
Кетті ыза боп: «Қап, бәлем!...» деп қарғанып.

Біраз сыбыр. Біраз жыбыр. *Дыбыс жоқ.*
Көк айықты, жел де енді басылды.

Алдынан ***кез келеді*** *бір көр қазған,*
Басына тақтай қағып, жазу жазған:
«Өлімнен құтылмайсың қашқанменен,
Мынау көр *– сенің көрің, Қорқыт жазған!»*

Әй, сен, кесел ***Күнбатыс!***
Бұл жатуың қай жатыс? (М.Жұмабаев).

Сондай-ақ *tazšy* [taššy], *qažšy* [qaššy], *sönbedi* [sömbedi], *išši* [išši], *sawap boldy* [sawappoldu], *keyingi* [keyiŋgi] сөздерінде <z>, <ž>, <s>, <p>, <n> фонемаларының варианттары орын алады. *Qaz* бен *qas* деген сөздер <z>, <s> дауыссыз фонемаларымен ажыратылады. Егерде бірінші сөзді *qazsa* [qassa] деп өзгертсек, дауыссыздар бейтараптанып (нейтрализа-

цияланып) бір дыбыстың қасиетін алып отырады. Дыбыстардың бейтараптанған позициясы сигнификативті түрде әлсізденеді, егерде кейбір позицияларда дыбыстардың бейтараптануы болмаса, ол сигнификативті әлді позиция болады.

Сонымен, сигнификативтік әлсіз позицияда фонеманың варианттары орын алады. Мысалы: *künbatys* [kümbatys] деген сөзде <*n*> фонемасы <*m*> фонемасы секілді айтылады, басқаша айтқанда, <*n*> фонемасы өзінің қасиетін жоғалтып, <*m*> фонемасының қасиетін алып отыр. Сонда [m] дыбысы <*n*> фонемасының варианты болып, <*n*> фонемасының [m] варианты *mal* деген сөздегі <*m*> фонемасымен бірдей айтылады, демек, <*n*> мен <*m*> фонемалары [m] дыбысында бейтараптанады. *Qobyzšy* [qobyššy], *sezse* [sesse], *qyz žibek* [qyžžibek] деген сөздерде <*z*> фонемасы үш вариантпен сипатталады. Бірінші сөзде <*z*> фонемасының варианты [š] дыбысы болып табылады және <*z*> фонемасының [š] варианты šal деген сөздегі <*š*> фонемасына сәйкес келеді де, <*z*> фонемасы мен <*š*> фонемасы [š] дыбысында бейтараптанады. Екінші сөздегі [s] дыбысы <*z*> фонемасының қорына кіреді және saq деген сөздегі [s] дыбысына тең болып келеді, демек, <*z*> фонемасы мен <*s*> фонемасы [s] дыбысымен қосылып, ұяң, қатаң дыбыстардың қарама-қарсылығымен нейтрализацияға ұшырайды. Ал үшінші сөздегі <*z*> фонемасы <*ž*> вариантымен айтылады және *žaz* деген сөздегі [ž] дыбысына сәйкес келеді. Сондай-ақ <*ž*> мен <*z*> фонемалары [ž] дыбысында бейтараптанады. Сөйтіп, кейбір дауыссыз фонемалардың бірнеше вариантта көрініс табатынын көрдік.

Сайып келгенде, *вариация* деген ұғым бір фонемаға қатысты болса, *вариант* дегеніміз екі фонемаға байланысты. Фонема әлді позицияда өзінің негізгі қасиетін, ерекшелігін сақтайды, ал әлсіз позицияда әртүрлі өзгеріске түседі. Әлсіз позицияда фонеманың вариациясы және варианты жүзеге асады. Перцептивтік әлсіз позицияда көрінетін инвариант фонемалардың вариациялары бір фонеманың көлемінде олардың синонимі болып табылады, ал екі фонемаға қатысты фонеманың вариванттары олардың омонимі болып, сигнификативті әлсіз позицияда көрініс табады.

Сонымен, 1) сигнификативтік әлді позицияда фонемалар өзінің мағына ажыратушы қызметін атқарады; 2) перцептивтік әлсіз позицияда қоршаған дыбыстардың әсерінен фонемалар өзінің вариацияларында көрініс табады; 3) сигнификативтік әлсіз позицияларда фонемалар бейтараптанып, өзінің вариванттарында қолданылады. Қандай тілдің болса да, негізгі фонема құрамын сипаттау үшін оның сигнификативтік және перцептивтік әлді-әлсіз позицияларын қарастыру қажет. Сонда ғана сигнификативтік әлді позициялардағы және сигнификативтік, перцептивтік әлсіз позициялардағы фонеманың вариациялар мен вариванттарын анықтауға болады.

Қазақ фонемаларын дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастыру

1. XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап тілтанымда әлемдегі сөйлеу дыбыстарының бәрін қамтитын универсалды (әмбебап) классификацияның жаңа әдістәсілдерін табуға мейлінше күш салынып, әрекет жа-

салды. Бұл мақсатқа жету үшін дыбыстық артикуляциялық және акустикалық классификацияларының талдау жасау әдістері біріктіріліп, одан да басқа жаңа тиімді жол, әдістер іздестірілді. Мұндай универсалды, әмбебап классификациялық әдістің алғашқысын Р.Якобсон, Г.Фант, М.Халлелер ұсынды [*Jakobson, Fant, Halle*, 1955]. Бұл классификацияның негізінде 12 өзгешелік немесе дифференциалдық айырым белгілер жатыр. Дыбыстардың дифференциалды айырым белгілері әр уақытта жұптасып келеді, оның бірі – жағымды (+), ал екіншісі – жағымсыз (-) белгілерімен сипатталады. Бұл классификацияның негізінде 12 жұп айырым белгілер жатыр. Олар әлемдегі барлық тілдердің дыбыстарын бейнелеп жазып шығуға жеткілікті, сондықтан да бұл жүйелік процестің өзі мынадай әрекеттерден тұрады: дыбыстардың бәрі алдымен бірінші айырым белгісіне қарай екі топқа бөлінеді: *дауысты-дауысты емес* белгілер. Сондықтан бір топтың мінездемелері, яғни айырым белгілері *дауысты емес* дегендер. Одан кейін жаңағы екі топ тағы да екі топқа жіктеледі, енді олар екінші айырым белгілерге икемделе бөлінеді (ал екінші айырым белгі қызметін *дауыссыз-дауыссыз емес* дегендер атқарады). Бұл талдаудың екінші кезеңінің нәтижесінде *дауысты дыбыстар* тобында екі кіші топ пайда болады: 1) *дауысты* дыбыстар – олар бір мезгілде дауыссыз дыбыстардың айырым белгілерін де иеленеді (оларға [**r**], [**l**] деген үнді дауыссыздар жатады); 2) *дауысты* дыбыстар – бір мезгілде *дауыссыз емес* дыбыстардың айырым белгілеріне де ие болатындар (оларға жататындар: [а], [о], [е] т.б.).

Нақ сондай болып *дауысты еместер* де екі топқа бөлінеді: 1) *дауысты еместер* – бір мезгілде *дауыссыз*

дыбыстардың айырым белгілеріне де ие болғандар (олар мыналар: [t], [d], [n], [m], [s], [z] т.б). 2) *дауысты еместер* – бір мезгілде *дауыссыз да еместер*, ондай болатын дыбыс «йот» [j].

Сонымен талдаудың екінші кезеңінде екі, жұп айырым белгілерді пайдалану нәтижесінде төрт топ бойынша дыбыстар пайда болды. Кезекті кезеңде жаңағы төрт топтағы дыбыстар енді үшінші айырым белгілерге қарап, тағы да екі топқа бөлінеді, осы әдіс негізінде, осылайша жұптасып, барлық 12 айырым белгілер біткенше пайдаланыла береді. Осылайша талдаудың әр кезеңінде дыбыстық топтар тапжылмай екіге бөліне беретін болғандықтан, бұл классификацияның өзі дихотомиялық (грек сөзі *διχοτομία* – ортасынан екіге бөлу) деген атқа ие болды.

Бұл жіктеудің негізінде сөздердің антоним-синоним ұғымдары жатыр: талдаудың бұл кезеңінде сарапталған әр топтағы сөздер қасындағы, көршілес сөздермен антонимдес болады, ал бұл топтың өз ішіндегі сөздер бір-бірімен синонимдес болады. Сарапталып отырған айырым белгілер дыбыстың спектрінде айқын акустикалық сәйкестігімен ерекшеленіп, артикуляторлық үйлесімін тауып отыр.

Дихотомиялық классификацияның мінездемесі ұзақ уақытқа созылған айтысқа, талқыға әкеліп соқтырды. Дихотомиялық қарсыластағы реалды сөйлеу тілінде барлық дыбыстар бірдей не «былай», не «олай» деп екіге бөліну принципіне жол берілмейді деген. Ал қазіргі уақытта дихотомия туралы айтыстар бітті деуге болады. Универсалды, дихотомиялық жіктеудің айырым белгілері екі жақты функциямен ерекшеленеді. Бұл екі жақты функцияларда сөйлеу тіліндегі дыбыстардың таза фонетикалық сипаттамасындағы айырым

белгілер баспалдақты (градуалды) түсініктемеге ие болады. Онда: «дауысты» – «азырақ дауысты», «одан да азырақ дауысты», тағы сондайлар; «компакты» – «компактырақ» – одан да «компакты», солай кете береді. Бірақ бұл екі жақты функцияда дәл универсалды лингвистикалық классификация үшін жұппен келетін дихотомиялық сипаттама болуы керек. Айырым белгілердің мұндай қолданымдағы сипаттамасына тек қана қорытынды, жинақталған типтік дыбыстар (звукотипы) сәйкес келеді.

Дихотомиялық классификацияның барлық (12) айырым белгілері төмендегідей:

1) Дауысты – дауысты емес (вокальность – невокальность);

2) Дауыссыз – дауыссыз емес (консонантность – неконсонантность);

3) Компакты – диффузды;

4) Қауырттылық – қауырттылық емес (напряженность – ненапряжен.);

5) Ұяң – қатаң;

6) Мұрын жолды – ауыз жолды;

7) Үзілген – үзілмеген (прерванность – непрерванность);

8) Кенеттілік – кенеттілік емес (резкость – нерезкость);

9) Глоттолизациялы – глоттолизациялы емес;

10) Төмен – жоғары;

11) Бемольды – бемольды емес;

12) Диезді – диезді емес.

Көрсетілген дихотомиялық айырым белгілер дауысты және дауыссыз дыбыстарды бөлмей бір жүйе ретінде қарастырады. Кейбір айырым белгілеріне түсініктеме берейік. Мысалы, *дауысты-дауысты* емес

деген айырым белгісін қарастырсақ, дауысты дегенге дауысты дыбыстармен бірге үнді дауыссыз дыбыстар да жатады.

Компакты – диффузды айырым белгілер дауыстылардың ашық-қысаң болып бөлінуіне қатысты.

Ұяң – қатаң айырым белгісінің ұяң деген ерекшелігі барлық дауыстыларға, үнді дауыссыздарға және кейбір ұяң, соның ішінде жуысыңқы (ызың) дауыссыздарға тән.

Мұрын жолды – ауыз жолды айырым белгілер үнді (сонант) дауыссыздардың жұмсақ таңдайдың қалпына қарай жіктеледі.

Жоғары – төмен айырым белгісінің жоғары ерекшелігі тілдің алдыңғы базасымен жасалатын жіңішке дауысты дыбыстар, сонымен қатар тіс және тіл алды дауыссыз дыбыстарды сипаттайды. Бұл жұптың төменгі белгісі тілдің артқы базасымен жасалатын жуан дауыстылар және ерін, тіл арты, тіл ортасы дауыссыздарға сәйкес келеді.

Үзілген – үзілмеген айырым белгілер тоғысыңқы (шұғыл) және жуысыңқы (ызың) дауыссыз дыбыстарды сипаттап бере алады.

Кенеттілік – кенеттілік емес айырым белгілердің кенеттілік дегені тек аффрикаттар мен діріл r (р)-ны сипаттайды. Кенеттілік еместерге басқа барлық дыбыстар жатады.

Бемольды – бемольды емес айырым белгілері дауысты және дауыссыз дыбыстардың еріндік және езулік белгілеріне тән.

Диезді – диезді емес айырым белгілер дауысты және дауыссыз дыбыстардың жіңішке және жуан белгілеріне сәйкес келеді.

Осы универсалды дихотомиялық жіктеуге сүйеніп,

а дыбысының дихотомиялық акустикалық айырым белгілерін қарастырып көрейік. Дихотомиялық классификацияда таңбаланған айырым белгілері (+)- пен беріледі, ал таңбаланбаған айырым белгілері (-)-қа сәйкес келеді.

	а
Дауысты	+
Дауыссыз	-
Жоғары	-
Төмен	+
Компакты	+
Диффузды	-
Бемольды	-
Диезді	-
Үзілген	-
Кенеттілік	-
Ұяң	-

Акустикалық айырым белгілер артикуляторлық айырым белгілермен тығыз байланысты екенін көрдік. Бұл классификация бинарлық айырым белгілеріне негізделіп, дыбыстардың акустикалық ерекшеліктерін анықтайды және артикуляторлық сипаттаманы да ескереді. Сонымен, Якобсон, Фант, Халленің универсалды (әмбебап) дихотомиялық жіктеуінің кейбір элементтерін пайдалана отырып, қазақ тілі дыбыс жүйесін сипаттауға болады.

Қазақ тілінде 26 (28) дыбыс дауысты және дауыссыз болып екі үлкен топқа бөлінетіні белгілі. Оның ішінде дауысты – 9 дыбыс-фонема, дауыссыз – 17 (19) дыбыс-фонема бар. Фонемалардың саны олардың әлді позициясында ғана анықталады.

Қазақ тіліне тән *дауысты дыбыс* жүйесі мына фонемалардан тұрады: *а, ә, о, ө, е, ы, ү, у, і*. Олардың айырым белгілер негізінде мынадай оппозициялар құрайтыны белгілі: ашық/қысаң, жуан/жіңішке, езулік/еріндік. Дыбыстардың бинарлық оппозициялық айырым белгілері төмендегі кестелерде ұсынылған.

Жақтың қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	**а**	**ә**	**о**	**ө**	**е**	**ы**	**ү**	**у**	**і**
Ашық *компакты*	+	+	+	+	+-	-	-	-	-
Қысаң *диффузды*	-	-	-	-	+-	+	+	+	+

Тілдің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	**а**	**ә**	**о**	**ө**	**е**	**ы**	**ү**	**у**	**і**
Жуан *диездік емес*	+	-	+	-	-	+	-	+	-
Жіңішке *диездік*	-	+	-	+	+	-	+	-	+

Еріннің қатысына қарай оппозициялық айырым белгілер

Дауысты фонемалар	**а**	**ә**	**о**	**ө**	**е**	**ы**	**ү**	**у**	**і**
Езулік *бемольды емес*	+	+	-	-	+	-	-	+	+
Еріндік *бемольды*	-	-	+	+	-	+	+	-	-

Қазақ тіліне тән дауыссыз дыбыс жүйесі мына фонемалардан тұрады: b, g (γ), d, ž, z, j, k (q), l, m, n, ŋ, p, r, s, t, w, š. Олар сигнификативті әлді позицияда негізінен мынадай оппозициялық айырым белгілерімен сипатталады: ұяң/қатаң, тоғысыңқы/жуысыңқы, ерін/тіл.

Келесі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы үн мен салдырдың қатысына қарай (ұяң-қатаң) оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауыссыз дыбыстар	**b**	**g (γ)**	**d**	**ž**	**z**	**j**	**k (q)**	**l**	**m**	**n**	**ŋ**	**p**	**r**	**s**	**t**	**w**	**š**
ұяң	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
қатаң	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	+	+	-	+

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы айтылу жолына қарай (шұғыл, тоғысыңқы-ызың, жуысыңқы) оппозициялық айырым белгілері берілген.

Дауыссыз дыбыстар	**b**	**g (γ)**	**d**	**ž**	**z**	**j**	**k (q)**	**l**	**m**	**n**	**ŋ**	**p**	**r**	**s**	**t**	**w**	**š**
Шұғыл (тоғысыңқы) *үзілген*	+	+	+	-	-	-	+	-	+	+	+	+	-	-	+	-	-
Ызың (жуысыңқы) *үзілмеген*	-	-	-	+	+	+	-	+	-	-	-	-	-	+	-	+	+

Төмендегі кестеде дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы жасалу жолына қарай (ерін-тіл) оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауыссыз дыбыстар	**b**	**g (γ)**	**d**	**ž**	**z**	**j**	**k (q)**	**l**	**m**	**n**	**ŋ**	**p**	**r**	**s**	**t**	**w**	**š**

ерін	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+	-	-	-	+	-
тіл	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	-	+	+	+		+

Келесі кестеде үнді дауыссыз фонемалардың сигнификативтік әлді позициядағы жұмсақ таңдайдың қалпына қарай (ауыз жолды және мұрын жолды) оппозициялық айырым белгісі берілген.

Дауыссыз дыбыстар	**j**	**l**	**m**	**n**	**ŋ**	**r**	**w**
Ауыз жолды	+	+	-	-	-	+	+
Мұрын жолды	-	-	+	+	+	-	-

Сонымен, қазақ тілінің фонологиялық жүйесі өзінің функционалды және акустика-артикуляторлық ерекшеліктерімен сипатталады. Фонема теориясының негізгі ұғымдары қазақ тілі материалында қарастырылды.

Фонологиялық мектептер

Фонология XX ғасырдың бірінші жартысында тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптасқанымен, алғашқы стихиялық фонологиялық сипаттамалар *көне мәдениет орталықтарында* туған, ал фонеманың алғашқы концепциялары XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында пайда болғаны мәлім. Сөз ағымының дискретизация проблемасы ең көне ескерткіштермен қатар өмірге келді.

Дыбыс пен әріптің бөлінуі тілдің дыбыс жүйесінің фонематикалық принципіне негізделген. Олар көне филологиялық зерттеулерде орын алған және тілдің

фонетикалық болмысы ретінде лингвистика және лингвистика емес тұрғыдан ажыратылып қарастырылған.

Дыбыс пен әріптің ажыратылуы *көне араб* филологиясында қарастырылған және сол уақыттағы ғылымның үлкен жетістігі ретінде бағаланған. Араб ғалымдары жеке дыбыстардың артикуляция сипаттамасын жан-жақты және нақты көрсете алған.

Осымен байланысты назар аударатын нәрсе: *көне қытай* филологиясы үлкен жетістіктерімен ерекшеленеді, бірақ «дыбыс», «дыбысталу» иероглифтері қытай тілінің морфосиллабикалық спецификасын көрсетеді және олардың графикалық таңбаларға қатысы жоқ.

Үнді грамматика концепцияларында тұрақты инвариантты бірліктер ажыратылады. Олар бүгінгі күнгі фонема ұғымы мен оның варианттарына сәйкес келеді. Дыбыс бірліктерінің лингвистикалық дискреттілігінің қолданылуы санскриттік жазбаша формасында орын алады. *Көне үнді* тілші ғалымдары санскритті фонология тұрғысынан сипаттаған, ал кейінгі зерттеушілер бұл фонологиялық талдауды негізге алып, оның детальдарын нақтылап зерттеген. Көне үнді грамматикаларында төрт дыбыс белгіленген, оның екеуі дауысты, ал екеуі дауыссыз. Олар дистрибутивтік критерий негізінде түрлі позицияға байланысты екі-екіден жұпталған. Үнді тілшілерінен бөлек *грек ғалымдары* өзінің өзгеше концепциясын ұсынған, олардың пікірлері бойынша, тілде дискреттік бірліктердің саны әліпби әріптеріне сәйкес келіп, жеке дыбыс жүйесін құрайды. Әріп талдауының фонематикалық схемасының ең қарапайым түрін грек оқымыстысы Аристотельдің еңбектерінен табуға болады.

Оның айтуынша, сөз бөлшектенбейтін дыбыстардан құралса, ал буындар мазмұны болмауымен ерекшеленеді.

Әріппен аталатын дыбыстардың мағына ажыратушы қызметі туралы мәліметтерді Исландияда XII ғасырдың ортасында жазылған белгісіз автордың алғашқы грамматикалық трактаттарынан кездестіруге болады. Мұрынды-ауыз және ұзын-қысқа дауыстылардың ерекшеліктері диакритикалық белгілер арқылы ажыратылады. Дауыссыздар ұзын және қысқа болып бөлінеді. Сонымен, көне *исландия тілінің* вокализм мен консонантизм жүйесінде ұзын және қысқа дыбыстардың функционалды қызметі ажыратылғандығы байқалады.

Көне тілтанымдық еңбектердің авторлары әліпбиді құруда фонеманы дыбыстан ажыратып қарастырғаны байқалады. Әріп таңбалаудың негізінде болатын лингвистикалық ақиқатты олар материалдық ақиқаттан бөліп алған.

Тілдің даму барысында байқалатын өзгерістер жазу тілінде белгіленбеген. Жазу тілі қалыптасқан елдердегі әр кезеңде өтетін орфографиялық реформалар тілдің сол уақыттағы фонемалық құрамын жаңа әліпби арқылы көрсетуді көздеген. Жазу реформасын дайындауда лингвистикалық талдаулар негізге алынған. Сондай-ақ фонемалардың релеванттық сипаттамалары фонема-графикалық өзгерістеріне сүйенеді. Фонемалардың сегментация мен идентификациясы қазіргі фонологияда ана тілінің орфографиясымен байланыстылығын көрсетеді.

Енді фонологиялық мектептердің негізгі ұстанымдарымен танысайық.

Қазан ғылыми мектебінің фонемаға байланысты негізгі мәселелерінің бірі – ол фонеманың лингвистикалық маңызы мен материалдық маңызының өзара қатысы деуге болады. Фонеманың материалдық субстанциясы мен оның лингвистикалық болмысының айырмасы туралы алғашқы эксплициттік пікірді Бодуэн де Куртенэнің еңбектерінде кездестіреміз. Ол дыбысты фонация немесе ауызекі айтылатын бірлік ретінде тілдік, яғни лингвистикалық бірліктен мүлдем бөліп алып, оны дыбыстың психологиялық эквиваленті деп санаған. Бодуэннің бұл дыбыс пен фонеманы бөліп алып, бір синтагматикалық бірліктің екі параллельдік (физиологиялық және психологиялық) даму кезеңі ретінде қарауының ең маңызды сәті оның дыбысты үздіксіз өзгеріп тұратын, ал фонеманы өзгермейтін, тұрақты құбылыс ретінде беруі. Фонологияның жүйелік құрылымының бірінші факторы дыбыстардың сөздегі орны, яғни позициясы және дыбыстың лингвистикалық мағынасының бір-біріне қарсы қойылуы, лингвистикалық оппозиция.

Сонымен, «психология-физиология» антиномиясын «тұрақты, өзгермейтін – өзгеріп тұратын» дейтін «фонетикалық лингвистикалық – фонетикалық лингвистикалық емес» дихотомиясы үшін психологиялық негіз жасаған Бодуэннің өзі үшін фонема дыбыстық сөйлеу тіліндегі үздіксіз әрекетімен салыстырғанда қандайда бір өзгермейтін статистикалық құбылыс. Мұны қазіргі кездегі лингвистикадағы тіл мен сөйлеу сөз (язык и речь) арасындағы өзгешелікпен, яғни тұрақты статистикалық болмыс пен динамикалық болмыстың арасындағы айырмашылықпен барабар құбылыс деуге болады деп білеміз.

Прагалық структурализм мектебі XX ғасырдың 20-30-жылдарында туып қалыптасқан. Бұл мектептің концепциялары лингвистика ғылымындағы түрлі бағыттардың структуралық және структуралық емес ағымдарына жан-жақты зор ықпал етті. Прага структурализм мектебінде ең алдымен парадигматикалық оппозиция әдістері басшылыққа алынды. Бұл мектеп фонема қасиеттерін анықтауға, фонеманың қағида-ережелерін айқындауға, мазмұн ажыратушы оппозициялардың логикалық классификациясын көрсетуге, фонологиялық дыбыс ажыратушы қарама-қарсылықтарды бір жүйеге келтіруге, фонема мен аллофондардың функцияларын зерттеу іліміне, бейтараптану (нейтрализация) және архифонема теориясына негізделген. Сондай-ақ Прага лингвистикалық мектебінің ғалымдары фонологияның жүйелілік оппозицияның, корреляцияның, нейтрализацияның және басқа да фундаменталды ұғымдарын одан ары қарай түсіндіріп, фонология іліміне айқын сипаттама берген.

Прага мектебінің қабырғасын қалаған, оның басты өкілі Н.С.Трубецкойдың ғылыми табысы елеулі болды. Жалпы фонология ілімінің негізін салған Н.С.Трубецкой қазіргі уақытқа дейін маңызын жоғалтпаған «Фонология негіздері» деген үлкен еңбек жазды. Ғалым еңбегінде фонологиялық зерттеулердің әдіснамасының шеңбері жан-жақты айқындалып, осы күрделі теориялық проблема алғаш рет өзекті мәселе ретінде қойылды. Көлемді де бай Еуропа, Азия, Африка тілдерінің фактілік деректері зерттелді. Н.С.Трубецкой фонеманың негізгі мәнін көрсетуде, ең алдымен оның мағына ажыратушы қасиетін алға тартады. Фонема тілдің ең шағын фонологиялық бірлігі ретінде танылып,

оппозиция теориясы ұсынылды. Фонологиялық оппозициялардың классификациялану негіздері төмендегідей берілді: 1) Белгіленген оппозицияның барлық оппозиция жүйесіне қатысты болуы. 2) Оппозиция мүшелерінің өзара қарым-қатынасы. 3) Олардың мазмұн ажыратушы күшінің көлемі. 4) Архифонема деген ұғым енгізілді (екі фонеманың бейтараптану позициясындағы мазмұн ажыратушы жиынтық). Н.С.Трубецкойдың фонологиялық ілімін прагалық лингвистикалық мектептің басқа да өкілдері дамытты, нақты айтқанда, Р.О.Якобсонның дихотомиялық фонологияға арналған еңбектерінде көрінді. Якобсонның фонеманы артикуляциялық жағынан емес, акустикалық тұрғыдан қарастыруы оның Трубецкойдан ерекшелігін көрсетті. Прагалық лингвистикалық мектептің өкілдері тарихи фонологияның жалпы принциптерін де зерттеген. Олар фонологиялық мәселелерге шетелдік, халықаралық ғалымдардың назарын аударып, фонологияға байланысты қызығушылығын қозғап, 1930 жылы халықаралық конференция өткізді. Онда белгілі ғалымдар (Ельмслев, Халле, Блумфильд) қатысты.

Американдық структурализм мектебі (дескриптивтік лингвистика) XX ғасырдың 40-50-жылдарында Блумфильд, Суодеш, Пайк, Хокетт еңбектерінде өр-біді. Дескриптивтік мектептің өкілдері фонемиканы фонологиядан бөліп алады. Олардың пікірінше, фонология фонемалардың функционалды жағын қарастырса, фонемика олардың тек топтастырылуын, классификациясын, инвентаризациясын зерттейді. Фонема сөз мағынасын түрлендіруші функционалды

дыбыс ретінде түсіндіріледі. Дегенмен, американдық структурализмдегі фонологиялық талдаудың мазмұндық қатынастарын ескерсек, ол таза синтагматикаға негізделеді, басқаша айтқанда, фонема дыбыс ретінде танылып, синтагматика аясында ғана қарастырылады. Себебі тілдің материясы мазмұннан айырылып, формалды сипаттаудың қажеттілігі алға тартылады. Сөйлеу процесінің мағынамен байланыстылығы онша ескерілмейді. Сондықтан олардың ілімінде фонема мен дыбыс түбегейлі ажыратылмайды. Дескриптивтік ілімнің ерекшелігі, олар фонема мен дыбысты бөлмей бірге алып, олардың функционалды қасиетін материалдық қасиеттерінен ажыратпайды. Бұл мектептің іліміне байланысты бірнеше сұрақ туады: фонема синтагматикалық бірлік пе, әлде парадигматикалық бірлік пе? Фонеманың аллофонға қатысы қандай? Фонеманың фонологиялық мәні, сонымен бірге аллофонның тілдік фонологиялық жүйесіндегі рөлі неде?

Американдық структурализм мектебінің фонологиялық жетістіктері ретінде төмендегілерді айтуға болады: субституция әдісі, компоненттік талдау, тікелей құрамдық талдау (анализ по непосредственно составляющим).

Копенгагендік структурализм мектебі (глоссематика) XX ғасырдың 40-жылдарында Луи Ельмслевтің еңбектерінде көрініс тапқан. Бұл мектеп өкілдері гректің «глосса» (тіл) деген сөзі негізінде «глоссематиктер» деп аталды. Олар «фонология» терминімен бірге «фонематика» деген терминді де қолданады. Фонематика Ельмслевтің айтуынша, фонеманы тілдік элементтер ретінде қарастырады.

Копенгагендік структурализм глоссематикасы бойынша, лингвистикалық талдау мәтіннен басталып, дедуктивтік (жалпыдан жалқыға қарай) тәсіл арқылы мәтіннің бөлшектеріне өтеді де әрі қарай бөлшектенбейтін элементтер «кенема» деген фонемаға бара-бар элементтермен бітеді. Олардың түсіндіруінше, глоссематикалық талдау – мәтін элементтерінің, «фигураларының» өзара формалдық қатынастарын ғана анықтап, мағыналық байланыстарын есепке алмау. «Кенема» деген глоссематикалық термин «фонема» деген белгілі терминге жартылай ғана сәйкес келеді. Себебі фонема материалдық субстанция болса, ал «кенема» деген одан тыс болып, тек глоссематикалық фигура дегендердің өзара қатынастарын ғана көрсетеді. Ал кенемаға материалдық субстанция үстелсе ғана ол «фонеманема» делінеді. Жалпы алғанда, глоссематиктер тіл элементтерін талдағанда оның құрылымдық формаларына ғана мән береді және тілдің құрылымын таза қарым-қатынастардың схемасы, кестесі деп түсінеді.

Генеративтік фонология трансформациялық грамматика аясында Н.Хомскийдің еңбектерінде XX ғасырдың 60-жылдарында туып қалыптасты. Генеративистердің жалпы тіл жүйесіндегі фонологиялық компоненті синтаксиспен тығыз байланысты. Генеративтік фонологияның басты қағидалары лингвистикалық тал-даудың синтаксистік құрамын алға тартады, басқаша айтқанда, фонематикалық құрылымды түзуде сөйлемнен бастап, морфемаға ауысып, содан кейін барып фонемаға көшеді. Генеративтік фонология трансформациялық грамматикадан алынып, синтак-

систік құрылымның тереңінен адамның санасында сақталатын тілдік ақиқат пен шындыққа сәйкес келеді.

Генеративтік фонология бойынша, фонология мен фонетиканың дихотомиясында тереңдік (глубинность) және тайыздық (поверхность) деген ұғымдар алға шығады. Соның нәтижесінде тереңде жататын фонологиялық құрылымның ерекшелігі ретінде фонемалар адам санасында сақталғандықтан көрінбейді. Адам санасында жатқан фонологиялық құрылымдар жарыққа шығып көріну үшін, яғни конкретті дыбыстарға айналу үшін олар ерекше трансформациялық қағидаларға түсіп, солар арқылы ғана көрініс табуы қажет.

Мәскеу фонологиялық мектебі (МФМ) XX ғасырдың 20-жылдарының аяғында пайда болған. Бұл мектептің қабырғасын қалаушылар Р.И.Аванесов, П.С.Кузнецов, А.А.Реформатский, В.Н.Сидоровтар И.А.Бодуэн де Куртенэ мен Н.Ф.Яковлевтің идеяларын басшылыққа алған. МФМ өкілдері фонеманы морфологиялық тұрғыдан қарастырады. Түрлі дыбыстарды бір фонемаға жатқызу үшін дыбыстар үстеме бөліну жағдайында болып, фонетикалық позицияларға байланысты морфеманың бір жерінде орнығуы керек. Фонемада екі функция болады: перцептивтік – тілдің мазмұнды бірліктерінің сөз және морфеманың мағынасын ұқсастыруы және сигнификативтік – оларды ажыратуы. Морфологиялық критерийдің қолданылуы фонеманың перцептивтік функциясына негізделеді: ол сөйлеушілердің сөздерді және морфемаларды тануы, ұқсатуы. Сонымен қатар әр контексте қолданылатын морфемалардың көрініс

табуы фонемалық құрылымға негізделеді. Сигнификативтік функцияның морфологиялық критерийге негізделуі позициялық түрленіп тұрған дыбыстарды бір фонемаға жатқызуға болатындығында жатыр. МФМ өкілдері фонемалық позиция теориясын жете зерттеп, сөйлемде фонемалардың көрінісі мен қолданылуын анықтаған. Позициялар әлді және әлсіз болуы мүмкін. Әлді позицияда фонемалар өздерінің қызметін толық аңғартады да, әлсіз позицияда олардың қызметі бәсеңдейді. МФМ өкілдері гиперфонема деген ұғымды енгізген. Оған әлді позицияда кездеспейтін, тексерілмейтін фонемалар жатады. Мысалы: *с<о>бака, к<о>рова* деген сөздердегі *<а/о>* гиперфонема болып табылады. МФМ идеялары орфография, графика, алфавит, тарихи фонетика, транскрипцияларда орын алады. Фонемалардың позицияға байланысты түрленуі, олардың варианттарға жатуы және жоғары деңгейдегі мазмұндық бірліктерде көрініс табуы – тек фонологияда ғана емес, сөзжасамда, морфологияда, лексикада, синтаксисте, поэтикада қолданылады.

Ленинград фонологиялық мектебінің (ЛФМ) ғылыми негізін салған Л.В.Щерба және оның шәкірттері С.И.Бернштейн, Л.Р.Зиндер, М.И.Матусевич, Л.В.Бондарко. Ленинград фонологтары әлсіз позициядағы фонемалардың модификациялануын фонемалардың алмасуы деп есептейді. Сондықтан орыс тіліндегі фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша көбірек. МФМ-бі бойынша дауысты фонемалардың саны 5 болса **([ы]** дыбысы **<и>** фонемасының вариациясы), ал Ленинград фонологтары **[ы]**-ны фонема жүйесіне қосып, дауысты фонемалардың

санын 6-ға жеткізеді. Дауыссыз фонемалардың саны ЛФМ-бі бойынша 3 фонемаға көбірек, себебі Ленинград фонологтары тіл арты **<г>, <к>, <х>** дауыссыздарының жіңішке вариацияларын жеке фонемаларға жатқызады.

Сондай-ақ žazsa [žassa], *qobyzšy* [qobyššy], *közžasy* [közžasy] деген сөздердегі <z> фонемасының [s], [š], [ž] вариванттарын ЛФМ-нің принциптерін ұстанатын қазақ тілшілері жеке фонемалар деп есептейді де, ал олардың әртүрлі айтылуын дербес фонемалардың алмасуы деп біледі. Сонда *ža<z>u* деген сөзде бір фонема, ал [žassa], [saq] деген сөздерде басқа бір фонема, *qoby<z>dy* деген сөзде бір фонема, [qobyssy], [šal] деген сөздерде екінші фонема және [közžasy] мен [žaz] деген сөздерде бір фонема *kö<z>di* деген сөзде басқа бір фонема деп есептейді. Орыс тіліндегі *во<д> [вот]* (ілік септігі, көптік жалғау) деген сөздердегі [т] дыбысы *во<т> [вот]* (мынау) деген сөздегі [т] дыбысымен дербес фонеманы құрайды да, ал *во<д>а* деген сөздегі <д> фонемасының орны бөлек.

Міне, МФМ-нің және ЛФМ-нің ұстанатын негізгі теориялық принциптерінің айырмашылықтары осында. Қазақ тіл білімінде Ә.Жүнісбеков ЛФМ-нің өкілі ретінде әлсіз позициядағы фонемалардың вариванттарын жеке фонемалардың алмасуы деп біледі. Сонымен, әлсіз позицияны есепке алмай, әлді позициядағы 17 дауыссыз фонемалардың 66 үндесім дыбыстар құрамын көрсетеді. Сондықтан 66 дауыссыздарға 9 дауыстыны қосқанда 75 дыбыс болып шығады. Н.Уәлиевтің шәкірті З.Баданбекқызы МФМ-нің өкілі ретінде әлсіз позициядағы вариант, вариацияларды есептегенде, 26 фонеманың дыбыс

қоры 150 айтылым бірліктерінен тұрады дейді. Сөйтіп, МФМ және ЛФМ-нің өкілдерінің бәрі фонемаларды өзінің реңктерінде өмір сүреді және адамның жадында болатын дыбыстың бейнесі – инвариант, негізгі реңк ретінде сақталып, аллофон, оттенок, вариант, вариацияларда көрініс табады.

Мәскеу және Ленинград фонологиялық мектептерінің ұстанымдары ортақ идеяларға негізделген. Айталық, фонеманың социалдық табиғаты, фонетика мен фонологияның байланысы, тілдік бірлік ретінде фонеманың функционалды қасиеті, әрбір тілдің өзіндік фонемалық жүйесі, оның тарихи өзгеріп тұратындығы т.б. Көтерілген мәселелердің бәрі екі мектептің де жалпы принциптеріне жатады. Бұл фонологиялық екі мектептің ұстанатын идеялары әмбебапты болып, түрлі тілдердің материалында дәлелденіп келеді.

ДИАХРОНДЫҚ ФОНОЛОГИЯНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ

Ғасырлар өткен сайын тіл жүйесінде бірсыпыра өзгерістер байқалады. Сөз бен морфемалардың құрамындағы өгерістер (бір фонеманың орнына басқасын қолдану) жиірек ұшырайды. Ал дыбыс жүйесі ғасырлар түгіл мыңжылдарда да өзінің қалпын сақтайды. Фонологиялық жүйелердің қайта құру (реконструкция) үдерісінің нәтижесі ұзақ мерзім уақытында көрінеді. Алайда кейбір кейдейсоқ әсерлермен байланысты өзгерістер болса, олар фонетикалық заңдылықтарға қосылып отырады. Тіл тарихында кездескен дыбыс өзгерістері туыстас тілдердегі көне ескерткіштердің әр кезеңінен алынып, бір-бірімен салыстырылып қарастырылады.

Түркі тілдерін салыстырмалы-тарихи зерттеуде бірінші болған полиглот көп тіл білетін, энциклопедист-ғалым Махмут Қашқари. Ол өз еңбегінің материалдарын өзі елді жаяу аралап жүріп жинаған. «Елмен сөйлесу үшін ғалым біраз тілдерді үйреніп алған. Елдің адамдары менің олардың тілін білетінімді көріп, ашылып, менің сұрақтарыма жауап беріп, білетін мақал-мәтелдерін, басқа да қызық әңгімелерін іркілмей айтатын болды» дейді. Ол өзінің «Дивани лұғат ат-түрк» деген түркі тілдерінің сөздігіне арнаған еңбегін XI ғасырда жазып шыққан. М.Қашқари жалпы түркі халықтары 20 шақты тайпадан тұрады және ол тайпалардың біреуі қыпшақ қауымы дейді. Қыпшақ тайпасының құрамына сіңісіп кеткен адамды «қыпшақланды» депті. М.Қашқари өз сөздігінде ататегі бір туысқан тілдерден алынған сөздердің гене-

тикалық жақындықтарын және түркі халықтарының туыстығын білдіретін белгілі дыбыстардың алмасуын салыстырмалы түрде береді. Туысқан деп қыпшақтарға хақан түркілері – ұйғыр тілділерді, қыпшақ, оғыз тілдерінің тағы да соларға туыстығы бар тілдердің сөздерін жинап салыстырады. Оларға жақын туысқан деп қырғыз, оғыз, тухса, ягма, чығыл, чарук, татар, башқұрт т.б. келтіреді. Түркі тілдерінің ішіндегі ең оңайы оғыз тілі дейді. Әдеби тілі деп М.Қашқари ұйғыр тілін, яғни оның айтуынша, ол хакан түріктерінің тілі. Туысқан тілдерді жіктеудегі олардың жақындығын да, айырмашылығын да көрсететін белгісі деп бірінің орнына бірі жүретін төмендегі дыбыстарды келтіреді.

М.Қашқаридің түркі тайпаларының тіліндегі дыбыстық алмасулар туралы пікірлері бүгінгі түркі тілдерін зерттеуде, фонетикалық заңдылықтарды түсіндіруде атқаратын рөлі ерекше. Оның айтуынша, сөздегі [t] дыбысты оғыздар [d]-ға айналдырады, сондықтан түйені *tevej* десе, оғыздар *devej* дейді. Қыпшақтар тесікті öt десе, оғыздар öd дейді. Кейбір есім сөздерде қыпшақтар [č] (ч) дыбысын түсіріп айтады: *čumčuk – čumuk* (көк қарға). Сөздің қай позициясында келсе де қыпшақтар [γ] дыбысын түсіріп айтады: *tamγaq-tama*, *bušγan-bušan* (ішек-қарын). М.Қашқаридың пікірі бойынша, сөйлеуге қолайсыз қосақталған дыбыстарды қысқартып тастау керек. Мысалы: үккіні үкі деп бір дыбысты қалдырып тастайды. Қазақтың *batyr* деген сөзі ескі түркі тіліндегі *bahadur* деген сөзден өзгеріп, қысқарып келген. Қыпшақ тілдерінде мынадай дыбыс алмасулар кездеседі: [j] || [z] – қарын *tozdy* – қарын *tojdy*; *qazyn*|| *qajyn* (ағаш); [j] || [ž] – *joq* || *žoq*; [b] || [m] – *ben* ||

men. Қыпшақ тілдеріндегі [q] дыбысы оғыз тілдерінде [g] дыбысына сәйкес келеді: *qap-qara, gap-gara, qaraul-garavul, qaraγaš-garagatš, qaryndas-garyndaš, qatty-gatty, kezek-gezek, kerek-gerek* т.б.

Фонетикалық құбылыстар фонологиялық жүйеге терең әсер ететіні белгілі. Соның нәтижесінде фонемалардың саны өзгеріп, не көбейіп, не азайып тұрады. Тілдің дыбыс жүйесінде бір фонемадан екі фонема бөлінеді, екі фонема бір фонемаға айналады, фонемалық тіркес монофтонгизацияның арқасында монофонемаға ауысады. Бір фонеманың екіге бөлінуі – фонема аллофондарының фонологизациялануымен байланысты. Басқаша айтқанда аллофондардың айырмашылығы фонеманың қасиетін алып, оның айырым белгілерінің негізінде фонологиялық оппозиция құрап, бір-біріне қарама-қарсы қойылады. Бұл үдерістің бірнеше фонемаға қатысы болса, фонологиялық корреляция орын алады.

Түбі бір түркі тілдерінің сегментті және суперсегментті фонологиясында айырмашылықтарынан гөрі ұқсастықтары көп. Олардың даму, қалыптасу заңдылықтары да ортақ, сондықтан қазіргі қазақ тілі фонологиялық жүйесінің даму жолдарын туыс түркі тілдерінен бөлек қарастыруға болмайды. Фонология тіл білімінің негізгі саласы, оның базасы болғандықтан, тіл білімінің басты ұғымдары: қарама-қарсы қою (оппозиция) теориясы, айырым белгілер теориясы, корреляция теориясы, инвариант-вариант теориясы, компоненттік анализ т.б. фонологиядан тараған. Түркі фонологиясының жалпы құбылыстарын, ортақ заңдылықтарын, толық концепциясын білу үшін тарихи ізденістер жүргізу қажет. Тілдің дыбыстық үздіксіз

өзгерістерінің заңдылықтарын ашу үшін және оның адамның еңбегінің, қоғамдық үздіксіз әрекетінің нәтижесіне тығыз байланыстылығын айқындау үшін оның фонематикалық құрылымының дамуын зерттеу маңызды болып табылады.

Қазақ және түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістер тілдің жалғамалық құрылысымен, үндестік заңы, дыбыстардың дивергенция мен конвергенция, фонологизация тағы басқа да дыбыстық құбылыстарымен қарастырылуы тиіс. Құнды нәтижелерге жету үшін туыстас түркі тілдерінің генеологиялық классификациясының негізінде олардың фонологиялық жүйелерін синхрондық және диахрондық аспектіде зерттеу керек. Салыстырмалы тарихи және типологиялық әдістердің негізінде туыстас түркі тілдерінің жақындық дәрежесі мен айырмашылықтары, ортақ белгілері мен айырым белгілері анықталады.

Ең алдымен түркі тілдерінің генеологиялық жақындығы ескеріліп, қазақ тілінің фонологиялық жүйесі қыпшақ тобына кіретін қарақалпақ, татар, башқұрт тілдерінің фонема жүйелерімен қатар зерттелгенде, фонема теориясының түркі тілдеріндегі көрінісі, фонемалардың бір-бірімен тіркесуі, сөз бен морфемалардың құрамына енуі, олардың үйлесуі мен реттелуі анықталады. Вокализм мен консонантизм жүйелеріне енетін фонемалардың айырым белгілері түркі тілдерінің материалында салыстырмалы түрде қарастырылғанда, туыстас түркі тілдерінің фонологиялық жүйелерін бір-бірімен салыстырудың негізінде, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктері анықталады, соның нәтижесінде фонетикалық жүйелердің тарихи даму кезеңдері белгіленіп, фонемалардың

пайда болу және қалыптасу жолдары сипатталады. Фонемалардың позицияға байланысты ажыратылуы олардың айырым белгілеріне негізделген. Оппозиция құрайтын фонемалардың біркелкілігі олардың синонимиясында көрінеді. Кейбір ерекшеліктер фонологиялық оппозициясының негізін қаласа, олардың қарсы өзгешеліктері антонимия негізін құрайды.

Сонымен, туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелері бір-бірімен салыстырыла отырып, олардың ұқсастығы мен ерекшеліктері анықталады және соның нәтижесінде фонетикалық жүйелердің тарихи даму кезеңдерін белгілеуге болады. Туыстас тілдердің фонетика-фонологиялық заңдылықтарын, құбылыстарын анықтау үшін жазба ескерткіштерімен бірге олардың синхрондық кезеңі де зерттелуі тиіс. Фонемалар морфемалардың, сөздердің, грамматикалық тұлғалардың материалдық негізі болып саналатынын ескеріп, түркі тілдерінің фонетика-фонологиялық процестерін, құбылыстарын сипаттап, тіл білімінің әлі қарастырылмаған күрделі проблемаларымен шұғылдануға болады. Тарихи фонология, тарихи грамматика, лексикология, этимология мәселелерімен айналысуға жол ашылады.

Түркі тілдерінің фонологиялық құрылымын тарихи-салыстырмалы, типологиялық зерттеу ең алғаш В.Радловтың, оның шәкірттерінің – Москва, Ленинградтағы В.А.Богородицкий, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербактардың еңбектерінен басталған. Түркі тілдерінің фонологиясын оның сөздерінің агглютинативтік құрылымымен байланыстыра зерттелуі керектігін И.А.Бодуэн де Куртенэ мен Е.Д.Поливановтар өз еңбектерінде айтады және фо-

нологияның жүйелік құрылымының, ярустарын, фонеманың ол жүйедегі орнын анықтау қолға алынады.

Қазақ тілі тарихи фонетикасының дыбыс құбылыстарын анықтау үшін ең алдымен туыстас түркі тілдерінің және қосымша туыстас емес тілдердің материалдарын ұқыптылықпен қарастыру керек. Түркі тілдерін зерттеген салыстырмалы-тарихи әдістің негізгі шарты оны сол тілде сөйлеушілердің өмірі мен тарихи дамуына байланыстыра қарастыру. Салыстырмалы-тарихи әдістің басқа әдістерден тағы бір артықшылығы оның генеологиялық не тарихи туыстығы бар тілдердің материалдарын салыстыруы. Түркі халықтары туралы алғашқы деректер біздің заманнан бұрынғы III ғасырларда басталып, біздің заманның XI-XV-XVII ғасырларында орныға бастаған. Ертедегі түркі тайпаларының тілінің дамуы, өзгеруі ол тілдерде сөйлейтін топтардың тарихымен байланысты болса, ол тайпалар туыс түркі тілінде сөйлемейтін бөтен тайпалармен де араласуы, қатынасуы мүмкін, кейін олардан ажырауы мүмкін.

Ғалымдар түркі тілдерін зерттеуде екі түрлі әдіс – индуктивтік және дедуктивтік әдістерді қатар қолданудың нәтижелі болатынын байқаған. Сондықтан индуктивтік, яғни туысқан түркі тілдерінен мұқиятпен жиналған деректерін сараптан өткізіп, ол материалдарды дедуктивтік әдіс, яғни синтез арқылы өткізіп, жаңағы тілдік деректердің дамуының бағытын, бет алысын аңдап байқаған. Демек, салыстырмалы-тарихи әдіс туыстық қарым-қатынасы бар бір топ, бір семья құрамына енетін тілдердің материалдарына негізделгенде нәтиже беретіндігіне көздері жеткен.

Тілдерді салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы зерт-

теуде оның міндетті түрде орындалатын шарттары болған. Олар тілдердің туыстық жақындығының хронологиясын сақтау керек, ең жақын тілдерден сатылап, алыстап, ертедегі тілдерге қарай жылжып, шартты түрде ол тілде сөйлеушілердің тарихи дамуымен, олардың кейде жақындарымен, кейде өзгелермен араласу, айырылысу процестерін түсініп, оны да ескеру сияқты жағдайлармен санасуға тура келген.

Түркі тілдеріндегі фонологиялық жүйелердің дамуы мен қалыптасуының себептері, сондай-ақ фонемалардың интеграция мен дифференциация процестері, дыбыстардың дербес фонемаларға ауысу жолдарын, диахрондық фонология тұрғысынан қарастырғанда құнды нәтижелерге жетуге болады. Барлық тілдерге тән жалпы фонологияның әмбебап құбылыстарын, дивергенция-конвергенция үдерістерін, түркі тілдерінде көрінетін үндестік заңымен, тілдің жалғамалы қасиетін қыпшақ, оғыз, қарлұқ топтарына кіретін тілдердің материалы бойынша сипаттауға болады. XX ғасырдың 30-жылдарында диахрондық фонология пайда болды. Оның фонологиялық принциптері тарихи фонетикада жүйелі талдау тұрғысынан қарастырылды. Диахрондық фонологияның дамуына Р.Якобсонның, Е.Д.Поливановтың және А.Мартиненың жұмыстары ықпалын тигізді. Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Оның нәтижелері классикалық фонетикалық заңдылықтардың құбылыстары мен процестеріне негізделген. 1818 жылы дат тілшісі Расмуск Раск дыбыс өзгерістерінің құбылыстарын зерттеп, сипаттап берген болатын. Расктың бұл сипаттаған дыбыс құбылыстары кейін

дауыссыздардың алға ілгерілеу заңы деп аталды. Ал неміс тілшісі Якоб Гримм герман тілдерінің материалдарына негізделген Расктың дауыссыздардың алға ілгерілеу үрдісі туралы қағидасын құптай отырып, ежелгі шұғыл [bh, dh, gh]-лар герман [в, d, g]-сына ауысқанын және [p, t, k]-лер [f, th, h]-ларға ауысқанын көрсетіп дәлелдейді. Кез келген тілдің қазіргі тарихы Раск-Гриммның фонетикалық заңдылығына сүйенеді деген болжам бар. Себебі дыбыс құбылыстарының тұрақты жүйелілігі мен олардың өзгеруі сол тілдердегі сөздердің дыбыстарының орнының өзгеруіне тәуелді болатын сияқты.

1820 жылы А.Х.Востоков славян тілдерінің дыбыстарына арналған мақаласын жариялады. Бұл жұмыста мұрынды дауыстылары сақталған поляк тілінің түбірлері мен грамматикалық формалары ескі славян тілдеріндегі фактілермен салыстырыла қарастырылған. Ескі славян тілдеріне сипаттама бере отырып, олардағы көмескіленген, әлсіреген мұрынды, үлкен және кішкене юс деп аталатын дыбыстарының маңызын түсіндіреді. Сонымен байланысты тіл арты [г, к, х] дауыссыздары тіл алды дауыстыларымен қолданбайтыны және аффрикаттардың да тіл арты дауыстыларымен үйлеспейтіні дәлелденеді. Востоковтың реконструкция әдісі жазба ескерткіштерде сақталмаған ескі дыбыстар туралы пайымдамалары кейіннен әлемдік тіл біліміне ықпалын тигізген.

Қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан қарасақ, <q>, <ɣ> дауыссыз фонемаларының [k], [g] варианттары тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан дауыстылармен бірге қолданылмайтынын көреміз. Сингармонизм заңы бойынша, <q>, <ɣ>-лар ғана тіл

арты дауыстыларымен қолданылады. Қазақ тілінде Ахмет Байтұрсыновтың [k], [g] жіңішке дыбыстармен келген сөздердің бірыңғай жіңішке айту керектігін көрсететін *дәйекші* деген таңбаны қолданғаны бекер емес.

XIX ғасырдың аяғында пайда болған аспапты фонетиканың алғашқы жетістіктері фонологияның тууына себепші болды. Әртүрлі вариантта іске асырылатын дербес бірлік ретінде фонема деген ұғым туды. Фонеманың мазмұны фонетика жүйесіндегі алатын орны мен атқаратын рөлі басқа тіл элементтеріне қатыстылығымен айқындалады. XIX ғасырдың тарихи фонетикасы жеке дыбыстардың өзгеруін сипаттаумен ғана шектелген. Тарихи фонетиканың орнына келген диахрондық фонология әр дыбыстың өзгеру құбылыстарын бөлек-бөлек алмай, оларды басқа дыбыстармен байланыстыра отырып, олардың бүкіл фонетикалық жүйесін бірге зерттеген. Фонологтардың назарларында фонологияның ең өзегі тілдің жүйелілігі мен оның бір тілдің белгілі бір уақыттағы жағдайымен байланыстылығы.

Диахрондық фонологияның басты ұстанымы тілді зерттеуде дыбыстардың өзгерісін жүйелілік, салыстырмалы, ішкі себеп-салдар, құрылымдық факторларға негізделген. Сондай-ақ зерттеушілердің наза-рын сыртқы белгілерден, яғни жеке-жеке дыбыстардың өзгеруінен, дамуынан олардың бүкіл жүйенің ішінде, басқа элементтермен тығыз себеп-салдар байланысында, өзара динамикалық әрекеттікті, құрылымдық, комплекстік диахронияны енгізу аясына аударады. Тілдің барлық объектілерін өзара себеп-салдар арқылы байланысты бір жүйе ішінде қарастырып, әр уақытта олардың өзгеруінің эволюция-

сының ішкі қозғаушысын, оның себебін ашуға тырысады. Фонологиялық жүйенің эволюциясы жайындағы ғылым – тарихи ғылым. Эволюция процесіне түсетін кез келген объектінің күмәнсіз шарты – ол бұлжымайтын, тоқтамай алға жылжитын қозғалыста болатын уақыт. Ол уақыт жалпыға ортақ әлемдік өзгерістің, өсудің қозғаушысы; кез келген объектінің өсіп-өзгеріп, бір жағдайдан екінші жағдайға көшуінің, яғни оның эволюциясының серігі, себеп-салдары. Негізінде диахрондық фонологияның мақсаты дыбыстардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолы мен даму кезеңдерін анықтап, фонетикалық жүйелердің даму себептерін түсіндіру болып табылады, басқаша айтқанда, дыбысты бүтін жүйемен бірге, сол жүйенің ішіндегі эволюциялық құбылысқа ортақ, соның бір бөлінбейтін элементі ретінде қарастыруы. Сондай-ақ тілдегі өзгерістер фонологиялық жүйелердің бір-біріне байланысты элементтерінің жиынтығы ретінде зерттелуі керек.

Демек, диахрондық фонологияның негізгі ұстанымдары жүйелілікпен, тарихи себеп-салдарды түсіндіруімен ерекшеленеді және дыбыстардың қалыптасу жолын бірнеше кезең аралығында қарастырылуы, олардың даму тарихын көрсетеді. Диахрондық фонологияда туыстас тілдердің бір синхронды кесік (срез) уақытта алынған фактілері салыстырыла қарастырылады.

Танымал түркітанушы С.Е.Маловтың зерттеуінде түркі тілдері төрт топқа жіктеледі:

1) ең ескі түркі тілдері (бұлғар, сары ұйғыр, чуваш, якут тілдері);

2) ескі түркі тілдері (орхон-енисей жазба нұсқала-

рының тілі, ескі ұйғыр тілі, хакас, шор және тувин тілдері);

3) жаңа түркі тілдері (әзірбайжан, гагауз, өзбек, түркмен т.б. тілдер);

4) ең жаңа түркі тілдері (қазақ, қарақалпақ, ноғай, құмық, татар, башқұрт, қырғыз, алтай т.б.)

Соңғы кезде қазақ түркітанушылары қазақ тілін ең жаңа түркі тілдеріне қосқанына күмәнданады. Алайда өте көне болып табылатын тілдердің «көнелілігі олардың жаңалығы арқылы анықталады» дейді Малов. Қалай болса да бұл классификация тілдің әр тобын бір синхрондық кесік ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мысалы, жаңа түркі (3) тілдерінің фактілерін бір синхрондық кесік деп алсақ, онымен алысырақ дәуірдегі туыстас тілдердің фактілері салыстырылады. Осы жолмен тектес, туыс тілдердің шежіресіне сүйенген деректер негізінде ататілін (праязык) реконструкциялап, қайта түзуге болады. Әсіресе, жазба ескерткіштері сақталмаған тілдердің фонетикалық құбылыстарының тарихын сипаттаудың бірден-бір мүмкіндігі олардың синхрондық кесігін зерттеп талдау. Тарихи фонологияда бұл концепцияның құндылығы – оның фонетикалық құбылыстарды зерттеудегі *жүйелілік принципке* сүйенуі. Жазба ескерткіштері сақталмаған тілдерде реконструкция тәсілдерін кеңінен қолдану, көне түркі тіліндегі вокализм мен консонантизмнің қалпын анықтауға мүмкіндік береді. Фонема жүйесінің эволюциясын сипаттап беру – дыбыстардың қалыптасу процесін кезең-кезеңге бөліп, фонетика-фонологиялық құбылыстардың негізінде қалыптасқан аллофондардың фонема деңгейіне дейін көтерілген жолдарын көрсету арқылы жүзеге асырылады.

Сонымен, қазіргі қазақ тілінің материалын жан-жақты зерттеу үшін, түркі тілдерінің тарихи деректерімен реттеп, әр қырынан қарастырып, салыстырмалы-тарихи әдістің табысын толық түрде пайдалануға болады. Түркі ататілінен келе жатқан дыбыстардың *фонологизациялану процесі* интеграция-дифференциация құбылыстарының негізінде көрініс табатыны белгілі. Ататілінің фонетикалық жүйесін түзу үшін – бір тілдің *синхронды кесігін* немесе бірнеше туыстас, тектес тілдердің әртүрлі синхрондық кесіктерін зерттеп сипаттау керек. Осы жолмен қазіргі түркі тілдерінің белгілі фонологиялық құрылымдарына сүйене отырып, ретроспекция арқылы жалпы түркі тілдерінің ататілдік моделін құруға болар еді.

Мұндай зерттеулерде *салыстырмалы, типологиялық* және *ареалды* әдістер қолданылады. Диахрондық фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынып, әр тілдің типологиялық ерекшеліктеріне және әмбебап қасиеттеріне сүйене отырып, тілдердің тарихын және ататілін түзуге болатын сияқты.

Диахрондық фонология салыстырмалы-тарихи тіл білімінің фонетикалық құбылыстар концепциясына сүйене отырып дамыған. Диахрондық фонологияның мәселелері тарихи фонетиканың заңдылықтарына байланысты жүзеге асып, фонетикалық өзгерістер фонологиялық өзгерістерді тудырып қана қоймай оның негізгі шарты болуы мүмкін. Тарихи фонологияның қалыптасуы Р.О.Якобсонның атымен байланысты екендігі мәлім. Р.О.Якобсон 1927 жылы синхронды және диахронды лингвистика зерттеулерінің басын қосып, тілдің тарихи фонологиясы мен оның фонетикалық жүйесінің тарихын бірге қарастыра бастады.

Р.О.Якобсон младограмматиктердің жеке атомарлық (бөлшектенген) әдісін қолдамай, тілдің құбылыстарын жүйелі түрде интеграциялы тәсілмен зерттеуді басшылыққа алады. Ғалым дыбыс құбылыстарының жалпы формуласын ұсынады: А : В > А1 : В2, сонда А : В – алдыңғы фонетикалық жүйенің фонологиялық оппозициясы, ал А1 : В2 – фонетикалық жүйенің кейінгі фонологиялық оппозициясы. Егерде тілдің алдыңғы қалпындағы фонологиялық оппозициясы болмаса, онда фонологизация деген құбылыс орын алады: А = В > А1 : В2. Егерде тілдің алдыңғы қалпында фонологиялық оппозициясы болса, онда дефонологизация құбылысы орын алады: А : В > А1 = В2.

Р.О.Якобсонның теориясы түркітанушы Е.Д.Поливановтың конвергентті-дивергентті теориясымен үйлеседі. Дыбыстардың өзгеріп дамуына байланысты, Е.Д.Поливанов өзінің дивергентті теориясын ұсынады: а<в--:--с, сонда а, в мен с-ға бөлінеді. Бұл жерде ол дивергенция конвергенцияға қарама-қарсы құбылыс ретінде қарастырылды: а-:-в<с, сонда а мен в, с-ға айналады. Сонымен, әр тілдің фонетикалық жүйесінің тарихы конвергентті-дивергентті құбылыстарға тіреледі және дыбыстардың фонологизация процесі тілдің дамуында орын алатын ежелгі құбылыс екендігі дәлелденеді.

Белгілі француз тілшісі Андре Мартине дыбыстардың жүйелілік өзгерістеріне үлкен мән береді [*Martinet*, 1955]. Ғалым «Фонетикалық құбылыстардың *үнемдеу принципі*» деген еңбегінде сөз ағымында тілдегі жеке элементтің тағдыры қасындағы дыбысқа ғана тәуелді емес, бүкіл тіл жүйесіндегі барлық элементтерге тәуелді болады деп есептейді. Нақтырақ айтқанда, тілдің жалпы парадигматикалық жүйесін алға тартады:

тілдің фонемаларын коррелятивтік сериялар мен реттерге біріктіреді. Мұнда фонемалардың айырым белгілерінің үнемдеу принципі ескеріледі. Барлық тілдердің де фонологиялық жүйесіндегі элементтері бір-бірімен байланыста болады. Қандай фонема болса да, ол басқа фонемалармен тығыз байланысты болуы керек, себебі өздері жеке өмір сүре алмайды. Әр уақытта екі фонема бір-бірімен фонологиялық оппозицияда тұрады. Бір айырым белгіге негізделген оппозиция жеке коррелятивтік кіші жүйені (подсистеманы) құрайды. Корреляцияға теңдік және айырымдық қатынаста тұратын элементтер кіреді. Айырым белгілерге негізделген фонологиялық оппозициялар олардың элементтерінің қасиеттерімен бір корреляцияға бірігеді.

Мысалы, қазақ тіліндегі <d>, <t> фонемаларын біріктіретін қасиеттер – екеуі де тіл алды болуы. Олар ұяң-қатаң болып бір оппозицияға кіреді. Осы айырым белгісіне негізделген фонологиялық оппозициялар: <b> ~ <p>; <ž> ~ <š> және <z> ~ <s> тағы да осындай коррелятивтік жұптарды құрап тұр. Оппозиция мүшелерінің ұқсастығы – басқа мүшелердің айырмашылығы болып табылады. Аталған фонологиялық коррелятивтік жұптардың жалпы қасиеті фонемалардың ұяң-қатаң болуында.

Ескі түркі тілдерінде сөз ортасында ұяң дыбыстарға қарағанда көбінесе қатаң дыбыстар жиі қолданылған, яғни ұяң <d> фонемасының орнына қатаң <t>, ал ұяң <γ> фонемасының орнына қатаң <q> қолданылған. Мысалы: ескі түрікше – *alty,* қазақша – *aldy; barty - bardy; jolta – žolda; wonta – wonda; bertim – berdim; jirinte – žerinde; körtim – kördim; mürüntük – murundyq; toquz – toγyz; saqyntym – saγyndym; kelti - keldi* т.б.

Түркітанушылардың айтуынша, ататүрік тілінде дыбыстардың ұяң-қатаң қасиеттеріне негізделген фонологиялық корреляция болмаған. Оның пайда болуы қатаң дыбыстардың позициялық ұяндауымен байланыстырылады. Консонантизмнің күрделенуі негізгі фонемалардың ұяң аллофондарының фонологизациялануына және туыстас емес көршілес тілдерден келген кірме лексика, терминология жүйесінің дамуына қатысты болады. Қазақ тілінде анлаут позициясында <t> фонемасы басқа түркі тілдерінде <d> фонемасына сәйкес келеді. Мысалы, қазақша *tal*, түрікше *dal*, қазақша *talaq*, түрікменше *dalaq*, қазақша *tagy*, түрікменше *dahi* т.б.

Қатаң дыбыстардың ұяңдау процесі сөздің барлық позицияларында кездесетін құбылыс. Сөздің басында қатаң дыбыстардың айтылуы түркі тілдері тарихындағы өте ескі, ежелгі құбылыс және ұяң-қатаң дауыссыздар бір ғана <r> – архифонемасына ие болып, оның әр кезеңдегі көріністері болып саналған. Түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, [j] (й) дыбысы ертеден қолданылып келе жатқан дыбыс.

Ғ.Мұсабаев түркі тілдерінің көпшілігінде [j] (й)-ден басталатын сөздер қазақ тілінде [ž] (ж) дыбысына сәйкес келеді, [d] (д), [j] (й), [ž] (ж) дыбыстарының тарихы арыдан басталатын көрінеді деп, мына кестені ұсынады [Мұсабаев, 1988]:

қазақша	татарша	башқұртша	өзбекше	қырғызша	қарақалпақша	ойратша
жұмсақ жүк жас жіп жайлау	йомшақ йоқ йәш еп жәйләу	йомшақ йек йәш еп йөйлеу	юмшоқ юк еш ип яйлоу	жұмсақ жүк жаш жип жайлоо	жұмсақ жүк жас жип жайлау	дыымжақ дьүк дьаш дьип дьайлау

Түркітанушылардың тұжырымдары бойынша, сөздің басында мынадай сәйкестік болған: [j] – [dž] – [ž] – [t] – [d] – [th] – [š] – [s] – [z], яғни көрсетілген дыбыстардың архетипі [j] (й) дыбысы болған. Алайда қазіргі қазақ тіліндегі сөз ортасында, соңында айтылатын дауыссыз [j] дыбысының тағы бір ізін көруге болады. Ескі түркі тіліндегі [d] дыбысымен айтылған *edguw, adyγ, idi* сөздері қазақ тілінде *ijgi*, *ajuw*, *ije* түрінде айтылып дыбысталады. Сөздің инлаут позициясындағы қатаң дауыссыздардың ұяңдану процесімен бірге ауслаут позициясында да дауыссыз ұяңдардың қатаңдану процесі кездеседі. Түркі тілдерін классификациялаудың тарихи кезеңдеріне жүгінсек, ұяңдардың қатаңдау процесі басқа синхрондық кезеңде орын алған. Орхон-енисей тілдерінің сөз аяғында келетін [γ, g] ұяңдары қазақ тілінде [q, k] дыбыстарына ауысқан. Мысалы: орхон-енисейде – *ajlug*; қазақша – *ajlyq*. Сондай-ақ, *bašlıγ – bastyq; topraγ – topyraq; salug – salyq; qorlıγ – qorlyq; qudıγ – qudyq; tileg – tilek; ölüg – ölik; keg – kek* т.б.

Еуропа тілдерінде де ұяң дауыссыздардың қатаңдау процесі байқалады. Неміс және дат тілдерінде эволюция процесінің негізінде ұяң дауыссыздардың қатаң дауыссыздарға ауысып отырғанын көруге болады. Айталық, ұяң [b, d, g] дыбыстары қатаң [p, t, k]-ларға ауысқан.

Сөздің анлаут позициясында ұяң дауыссыздардың қатаң дауыссыздарға ауысқаны да заңды фонетикалық құбылыс. Сондай-ақ тіл жүйесінде фонемааралық алмасулар бола береді [d/t]. Ал [g] (друга) фонемасының [ž] (дружить, дружба) және [z] (друзья) ауысқаны тарихи дәстүрлі фонетикалық заңдылықтарға жатады.

Алайда қолданылу ерекшелігіне қарай орын таңдайтын дыбыстар бар да, орын таңдамайтын дыбыстар бар. Ә.Құрышжановтың пікірінше, соңғы топқа [j, k, q, m, s, t, č] дыбыстары жатады. Орын таңдайтын дыбыстардың жиі қолданылатын жері, сирек қолданылатын жері және тіпті, қолданылмайтын жері де болады. Сөз басында жиі қолданылатын дыбыс [b]; сирек қолданылатындар – [g, z, l, ŋ]. Сөз ортасында жиі айтылатын дыбыстар – [γ, g, d, z, l, n, r, š]; сирек айтылатын дыбыс – ŋ; айтылмайтын дыбыс – [ž]. Сөз соңында жиі кездесетін дыбыстар – [z, l, n, ŋ, r, š]; сирек ұшырайтын дыбыс – [γ]; кездеспейтін дыбыстар – [g, d, ž]. Дауыссыз дыбыстардың өзара тигізетін әсеріне байланысты мынаны айтуға болады: ең көп алмасатын дыбыстар – [γ, g, v, j, w, h (x), k, q; h (x) / q, γ, g; k/g, h(x); γ, v/j, w]. Сирек алмасатын дыбыстар – [b/p, d/m, n/ŋ, ŋ/γ]. Бұлардың тарихи тұрғыдан (яғни диахрондық заңдылық негізінде) алмасуы бар да [γ, g/v, j, w; v/j, w, ŋ/γ], өзара қатар келгенде әрқайсысының заңдылықтарына байланысты (яғни тілдің синхрондық заңдылығына орай) алмасу бар [γ, g/h; h/q] [*Құрышжанұлы*, 2011, 183 б.]

Көне түркі тілдеріндегі фонетикалық ерекшеліктердің бірі – сөздің аяғы мен ішінде көбіне тіл арты [γ] дыбысының келуі. Көне түркі тілдеріндегі сөз ішінде келетін [γ] дыбысының орнына қазақ тілінде көбіне [w] дыбысы қолданылады. Мысалы: орхон-енисейде – *jalaγ,* қазақ тілінде – *žajlaw*. Сондай-ақ, *adıγ – ajıw; azıγ – azıw; otaγ – otaw; bozaγ – buzaw; baγ – baw; saγ – saw; taγ - taw; aγrıγ – awrıw; aγlaq – awlaq; saγysqan – sawysqan* т.б. Бұл көне түркі тілінің тіл арты **[γ]** ұяң дауыссызының қазақ тіліндегі ілгерінді артикуляциялы дыбыстарына ауысқанын көрсетеді.

Мұндай құбылыстар еуропа тілдерінде де кездеседі. Нақты айтқанда, жоғарыда келтірілген Расмуск Расктың герман тілдеріндегі дауыссыз дыбыстардың ілгерілеу процесі деген белгілі заңына сәйкес келеді.

«Кодек куманикус» қолжазбаларын зерттеген түркітанушы Ә.Құрышжановтың пікірі бойынша, қыпшақ тіліндегі дауыссыз дыбыстарды қолтума дыбыстар және ауысып келген дыбыстар деп екі топқа бөлуге болады. Соңғы топқа [f] мен [h] дыбысы жатады, басқалары бірінші топқа кіреді. Тарихи жасалу тегіне қарай кейбір дыбыстар (мысалы, [v], [w], [d], [j], [ž]) «екінші қатардағы» («вторичные») дауыссыздар, яғни жасалу тегі жағынан бұрынғы бір ескі дыбыстар негізінде пайда болған дауыссыздар болып танылады. Мысалы, ескі жазу нұсқаларында [γ], [g] – қыпшақ тілінде [v, w, j]; немесе, орхон-енисей ескерткіштерінде [t] қыпшақ тілінде [d], ескі тілдердегі [d] қыпшақ тілінде [j], сол сияқты көне [j] мұнда [ž] болып өзгерген: *sag-saw||sav (cay)*, *tegin-dejin (дейін)*, *küdegü-küjeüi (күйеу), jyltyryn-žyltyryn* (шыны). Ескі жазбаларда *ben, baryb* формалары қыпшақ нұсқаларында *men, baryp.* Демек, қыпшақ тіліндегі [m] мен [p] дыбыстары бұрынғы тілдерде қолданылған [b] дыбысының орнында жұмсалып тұр. Сондай-ақ ескі түркі тілдеріндегі [d] қыпшақ тілінде j дыбысына айналған: *odaq-ajaq (аяқ), küdegü-küjegü-küjevü (күйеуі).* Қыпшақ тілінде [d] дыбысының орнына [j] қолдануы тұрақты фонетикалық заңдылыққа айналғандықтан, ол бөтен тілден енген сөздерді де қамтитын болған: парсыша *badam* – қыпшақша *bajam* (жеміс аты), парсыша *kethoda* – қыпшақша *kethoja* (староста) [*Құрышжанұлы*, 2011, 182 б.].

Әр тілдің даму тарихында өзіне тән фонетикалық заңдылықтары бар. Алайда дыбыстардың бір-біріне ауысуы типологиялық дыбыс өзгерістеріне жатады. Орыс тіліндегі <к> мен <ч>; <г> мен <ж>; <х> мен <ш> жеке фонемалар, бірақ бұл фонемалар өзара алмаса алады: лук-луч; гнет-жнет; храм-шрам; және салыстырыңыз: *рука-ручка; нога-ножка; муха-мушка; мука-мучить; много-множить; сухой-сушить; влеку-влечет; могу-может* т.б.

Бұл жерде байқалғандай, фонемалардың өзара алмасуында тіл арты ызың дауыссыздардан кейін тіл алды дауысты [и] *мучить, множить, сушить,* [е] *может* немесе тіл алды екпінді дауыстыдан пайда болатынын о *влечет, стрижет келеді*. Ал [к, г, х]-лар тіл арты дауыстылардың алдында жүреді: *муха, влеку, много*, т.б. Сонымен тіларты дыбыстар мен ызың дауыссыздардың өзара бөлінуін көрдік. Қазақ тілінде [q, γ] дауыссыз фонемаларының [k, g] вариантты тілдің кейін қарай тартылуы арқылы жасалған жуан дауыстылармен бірге қолданбайтыны белгілі, себебі үндестік заңы бойынша, [q, γ]-лар тек тіл арты дауыстыларымен қолданылады.

Орыс тілінің тарихында дауыссыз фонемалардың позицияға байланысты, комбинаторлық вариантты ретінде жуан-жіңішкелікке бөлінуі кейін коррелятивтік қатарларды құрғанын көреміз: [p – p’], [b – b’], [t – t’], [d – d’], [k – k’], [g – g’], [m – m’], [n – n’], [f – f’], [v – v’], [s – s’], [z – z’], [x – x’], [r – r’], [l – l’]. Бұл дауыссыз дыбыстар позицияға байланысты тәуелділігінен құтылып, жеке дербес фонемаларға айналып, орыс консонантизм жүйесін байытқан. Славян тілдері дамуының көне замандарында палатализациялану құбылысы үш рет

орын алған. Бірінші палатализацияда [k, g, x] дауыссыз дыбыстарының аллофондары дербес фонемаға айналған [k', g', x']. Екінші палатализациялану нәтижесінде тіл арты фонемаларының палатальды аллофондары жуысыңқы дауыссыз дыбыстарға [c'//t's'], [z'], [s'] айналған. Кейін депалатализацияның нәтижесінде [t's'] > [ts] тіл алды фонемалары тіл арты фонемаларына ауысты. Депалатализация құбылысы түркі тілдерінің фонологиялық жүйесінің дамуында да кездеседі. Ескі түрік тілінде *til ~ dil, jasyl* якут тілінде *dyl*, түрік тілінде *jeny*. Алайда қазақ тілінде *til* ескі түрік тілінің қалпында сақталғаны байқалады.

Салыстырмалы-тарихи тіл білімінің мақсаттарының бірі – қазіргі белгілі тілдердің ататілінің өзгерістерін зерттеу, яғни қайта құру (реконструкция) деген құбылыстың негізгі қағидаларын анықтау. Реконструкция дегеніміз – ататілдің белгісіз қалған тілдік тұлғаларын, элементтерін, олардың мәнін, қасиет белгілерін тарихи-салыстырмалы әдістердің жиынтығының бар мүмкіндіктерін қолданып, бүгінгі туыстас тілдерден іздестіру. Реконструкцияның іздестіруіне жататын фонема, морфема, лексема, синтаксема, просодема сияқты тілдік бірліктер.

Ататілдің кейінгі ұрпақтарының формалары рефлексияға жатады. Тілдерді зерттеу тарихында ғалымдардың ататілді қайта қалпына келтіру үшін әрекет еткендері де мәлім. Ататіл ұзақ уақыт даму нәтижесінде түрлі өзгерістерге ұшырауы ықтимал. Көне дәуірде бір ататілге барып саятын туыс тілдер осы өзгерістер салдарынан ыдырап, өз алдына бірнеше дербес жеке-жеке топтардың тегін құруы да мүмкін. Тілдердің бәріне ортақ жалғыз ататілді табу деген

оңай болмас. Ататіл жүйесіндегі фонетикалық және фонологиялық реконструкция (қайта құру) сол ататілде қанша және қандай фонемалар болғанын болжайды. Кез келген тілдің фонемалары тек өзіне ғана тән қасиеттерімен ерекшеленеді. Олардың таза фонетика-фонологиялық белгілері (мағына ажырататын және мағына ажыратпайтын) олардың түрлі позицияларда (сөздің басында, аяғында, басқа фонемалармен қосақтасып) тұру қасиеттері болуы ықтимал. Олардың әртүрлі жағдайдағы мінез-құлқы және қасындағы фонемаларға жасайтын ықпалы да соған жатады. Фонемалардың бұл өзгерістері тілдің даму процесінде бір уақытта біркелкі болып өтпейді.

Славянистердің пікірлері бойынша, славян тілдерінде бұрынғы бір уақыттарда [к] мен [ч]*;* [г] мен [ж]*;* [х] мен [ш] орындарында бір ғана фонема болған. Жоғарыда келтірілген фонемалардың қайсысы алдымен келген, қайсысы кейін келгенін білу үшін дистрибуция әдісімен олардың қайсысы көп, жиі контекске түсіп, көп қолданылғанын жинақтап, анықтап алып, оны қолданылған уақытына, заманына қарай жүйелеп қарастыруға болады екен. Сонда айналымға көбірек түсіп, контекстерде көбірек көзге түсетіні тіл арты дыбыстар сияқты, себебі олар тіл арты дыбыстармен бірге қолданыла береді. Ескі жазуларға қарағанда олардың ең алғашқы рефлекстері [к], [х] болған сияқты: кровь, сохнуть-снег. Ал ызың дауыссыздар дауыстылардың алдында ғана кездеседі: снежинка, волчица. Сонымен, ішкі реконструкцияда ататілден қалған, ататілден таралған тілдік элементтер көбінесе ататілдің бір ұрпағынан ғана қарастырылады. Онда ататілден сақталған элементтердің қайсысы өзіне

тән, көнелеу, яғни бұрынырақта болған деген сұраққа зерттеушілердің жауабына қарағанда, ататілдің қай элементі оның ұрпақтарының көбінде сақталса, соны-сы ататілдің өзіне тән ең көне элементі болуы керек. Мысалға жаңа келтірілген сөздерде кездескен ататіл фонемалары мен элементтері.

Ататілдің ұрпақтарының тілінде ең сирек кездесетіні басқа тілдерден келген сөздер және сол тілмен бірге келген олардың элементтері. Мысалы, орыс тіліне түркі тілдерінен келген дейтін казначей, домбрачей деген сөздер бар. Бұл қазақтың сөздері: казначей қазынаны ұстайтын адам (қазынашы); домбрачей деп отырғаны қазақтың домбырасына ұқсайтын музыкалық аспапта ойнайтын адам, қазақтың домбырашысы дегені. Бұл сөздер әрине орыс тіліне кейін келген, сондықтан олардың ежелгі сөздері емес. Әрине бұларды орыс тілінің кейінгі ұрпақ тілдерінде жиі кездестіру мүмкін емес. Ішкі реконструкцияда ататілдің түрлі тілдік элементтерін оның бір ұрпағының ғана айналасында қарастыратын болса, сыртқы реконструкция ежелгі ататілден ертеректе бөлініп кеткен бірнеше ұрпақтарының тілдік рефлекстерін өзара салыстырып зерттейді.

Мысалға төменде берілген орыс тілі мен латын тілінің дауыссыз дыбыстарын салыстырып қарайық. Орыс сөздері: бер(у), полн(ый), дым, дв(а), тр(и), кровь. Латын сөздері: *fer(o)* – алып келемін, *plen(us)* – толық, *fumus* – түтін, *du(o)* – екі, *tr(es)* – үш, *cru(or)* – қан.

Сөздердің жақшаға алынған бөліктерінің мағынасы бірдей емес: латын сөздерінің мағынасы орыс сөздерінен өзгеше болғанда ғана оның аударма мағынасы көрсетіледі. Сөз басындағы мына дауыссыз дыбыстардың: [b-f], [p-p], [d-f], [d-d], [t-t] мен [k-k]-лардың өзара үйлесімдері белгіленді.

Әрбір ашылған фонетикалық үйлесімдердің жүйесін ататіл фонемасының рефлексі деп жорамалдауға болады. Мына салыстырудан көргеніміздей, жұп-жұппен қосақталып тұрған [b-f] мен [d-f] ататілдің әртүрлі ұрпақтарының фонемалары болса да, бұл жерде орыс тілі мен латын тілінің рефлекстері бірдей болғанымен, ежелгі аталас басқа тілдерден, мысалы санскрит пен ескі грек тілімен бірдей бола алмайды. Себебі олардан әртүрлі тарихи өзгерістер әсерінен алыстап кеткен.

Түркі тілінің фонологиялық құрылымын зерттеп білу үшін алдымен сөздің құрылымын, оның негізгі элементтерін, олардың мағынасын, олардың арасындағы байланыс механизмін, яғни олардың элементтерінің агглютинативтік жалғасуының принципін түсіну керек. Егерде тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісін қолданушы зерттеуші түркі тілдерінің қазіргі жағдайына талдау жасауда ататілдің реконструкцияланған архетипінің көне формасына жүгінсе, ал тілдің құрылымын ретроспективті-типологиялық әдіспен зерттегенде көне жүйе мен кіші жүйелердің құрылымдарының фактілері мен құбылыстарын саралап, түсіндіруде қазіргі тілдердің құрылымдарының ішкі заңдылықтарының реконструкциясына жүгінеді.

Ә.Қайдаров түбірлі морфемаларды талдау негізінде дыбыстардың дистрибуциясын анықтап, олардың ішінде ең жиі кездесетін [t] > [s] > [ž] > [d] > [š] дауыссыздарды көрсеткен. Түбірлі морфемалардың көбінесе қатаң дауыссыздардан басталатынына назар аударып, ж дауыссыз фонемасы й сонанттың этимологиялық рефлексі болып табылады және басқа түркі тілдеріне қарағанда, қазақ тілінде [p]-дан гөрі [b] ұяң фонемасы жиі қолданады деп, мысалдар келтіреді (хак. *pol*, каз.

bol; хак. *pir*, каз. *bir*; чув. pyl, каз. *bal*; чув. *pyr*, каз. *bar* и др.). Сондай-ақ төрт басты дауыссыздардың [j, d, z, v] айналасында түркі тілдерінде мынадай сәйкестіктер кездеседі [b ~ m, g ~ k, g ~ q, d ~ t, z ~ j, q ~ h, č ~ š, m ~ n, n ~ ŋ]. [*Кайдаров*, 2005, с. 79].

М.Қашқаридің «Диванында» түркітанушы М.Оразов мынадай дыбыстық өзгерістерді байқаған [*Оразов*, 2004, 92 б]:

1. [z] және [j] дыбыстарының алмасуы: *qajyn- qazyn, ajaq-azaq*;

2. [k], [g] және [q], [γ] дыбыстарының алмасуы: *bükte-bügde, byšyq-byšyγ*

3. [j] және [ž] дыбыстарының алмасуы: *žinžu-jinžu, juγdy-žuγdy;*

4. [š] және [č] дыбыстарының алмасуы: *šubik- čubik, šašur-čačyr;*

5. [u] және [a] дыбыстарының алмасуы: *sagun-sagan, tamar-tamur*;

6. [m] және [b] дыбыстарының алмасуы: *mun-bun, men-ben*;

7. [š] және [s] дыбыстарының алмасуы: *sudeša-sudesa*;

8. [n] және [j] дыбыстарының алмасуы: *qon-qoj*, *tšγγan-tšγγaj*;

9. Кейбір дыбыстардың түсіп қалуы: čumguk- čumuk, *tamγaq-tamaq* т. б.

Б.Сағындықұлының пікірі бойынша, түркі тілдеріндегі ең көне дауыссыз дыбыстар аффрикаттар. Дыбыс тіркестері архетип ретінде оғыз тілдерінде [tj], [dj], қыпшақ тілдерінде [dž], қарлұқ тілдерінде [tj], [dj], [dž], чуваш, якут, хакас, алтай тілдерінде [ts] (ц), [č] (ч), [ts’] [dz’] танылады [*Сағындыкулы*, 2009, с. 287].

Реконструкция кейде ататілде бұрын болып, бірақ кейін зерттеле бастаған уақытқа таман жоғалып кеткен тілдің кейбір элементтерін тауып берумен қатар, ататілде кейінгі уақытта пайда болса да, қазір жоғалған элементтерді де табуға мүмкіндік береді. Мысалы, қазіргі түркі тілдерінде [m] үнді дауыссыз сөздің басында кездеседі: қазақ тілінде *mojyn*, қырғыз тілінде *mojun*, түрікмен тілінде *meŋiz* тағы сондайлар. Алайда түркітанушылардың пайымдауларына сүйенсек, ескі түркі тілдерінде сөз басында [m] дыбысы кездеспеген. Ескі түркі тілдерінде сөз басында [m]-ның орнына [b] дыбысы сәйкес келіп қолданылған. Мысалы, түрікмен тілінде «ми» [myj] деген сөзге бұрын *bejni* деген сөз сәйкес келген, әзірбайжан тілінде «бет» деген сөзге *bäniz* деген сөз сәйкес келеді. Құмық тілінде «мойын» деген сөзге *bojun* деген сөз сәйкес келген. Кейін ескі түркі тіліндегі [b] дыбысының [m]-ға ауысуы туралы болжамға сүйеніп, оның заңдылығын табу қиын емес сияқты болғанымен, оған қарсы гипотеза төмендегідей заңдылық туралы айтуға мүмкіндік беретін сияқты. Мысалы, әзірбайжан тілінде [b]>[m]-ға көшуі, ауысуы үшін сөздің сол буыны синхрондық деңгейде мұрындық дыбыстан басталады: *män* – «мен», *min* – «мың» болуы керек, бірақ *bäniz* – «бет», *bejin* – «ми» болып тұр. Ал қазіргі қазақ тілінде ескі түркі тіліндегі *bojun* > *mojyn* болып өзгерген. Түрікмен тілінде [b]> [m]-ға көшуі үшін түбірде дәл сол дауысты дыбыстан кейін ескі (бұрынғы) мұрындық дыбыстың рефлексі *men* (мен), *meniz* – бет, *maj* (ban) болуы қажет, бірақ *bejni* (ми); *moger* < *moner* < *byjŋuz* (мүйіз). Қазіргі қазақ тілінде *mujiz* (мүйіз) *byjŋuz*-дан ауысқан болар.

Татар тіліндегі фонологиялық заңдылық жоғарыда айтылған түрікмен тіліндегідей, бірақ ол заңның түр-

рікмендегіден айырмасы, ол ауысу процестерінің арасында оған қосылған аралық өзгерістер болуы мүмкін. Сондықтан атасы бір, туысқан тілдердің бәрінде деуге болады: сөздерінің басында [m] дыбысы болмаған, ол [b]-дан басталып, реконструкция арқылы тарихи процесте бір не бірнеше өзгеріс кезеңдерден өтіп барып қазіргі түркі тілдерінде жоғарыда келтірілген [b] > [m]-ға келіп тоқтаған сияқты. Татар тілінде «ми» [myj] деген сөз *bejni*-ден басталған < *my* < *mi* – қазіргі татар тілінде, қазақ тілінде де *mi* [myj]. Татар тілінде *byjŋuz* < *möŋez* < *moger* – *рог;* қазіргі қазақ тілінде *mujiz* болып келеді.

Сондай-ақ түркі ататілінде [b]-дан басталатын сөздер тарихи реконструкция өзгерістері арқылы туыстас түркі тілдерінде [m]-дан басталатын сөздерге айналған. Мысалы, *bojun* < *mojun,* ескі түркі тілінен реконструкция арқылы қазіргі қазақ тіліне ауысқан мына сөздерді де келтіруге болады: *buŋ* > *muŋ*, *bän* > *men, biŋ* > *miŋ* т.б. Тағы да айта кететін жағдай, бұл тарихи процестің үзілмеген іздерін қазіргі қазақ тілінде көруге болады. Қазақ тілінде бір мағыналы екі сөз қатар қолданылады: *buny* > *muny.*

Жоғарыда қарастырылған ескі түркі жазуларынан туыстас түркі тілдерінде [b] > [m]-ға ауысуының уақыты да, жағдайы да әртүрлі болғанын байқап отырмыз. Түріктің арғы ататілінен оның кейінгі ұрпақтары да әртүрлі уақытта, яғни біреуі бұрынырақ, біреуі кейінірек бөлініп шыққан болуы керек. Оны біз [b] > [m]-ға реконструкция арқылы ауысуының туыстас тілдердегі түрлі айырмашылығынан көріп отырмыз. Ол процестің әлі үзілмеген іздерін біз қазақ жерінен табылған бір уақытта, яғни біздің заманның V-VIII ға-

сырларында белгілі тарихи тұлғалар туралы қазіргі қазақ тілінен ешбір айырмашылығы жоқ толып жатқан сөздерімен жақын, тасқа жазылған әйгілі әскери қолбасы Күл-Тегін туралы Билге-Қағанның Орхон-Енисейлік ескерткішінен көруге мүмкіндік алып отырмыз. Тастағы ескерткіште [b]-дан басталатын сөздер де *buŋ,* [m]-нан басталатын сөздер де *men, miŋ* кездеседі. Ал бұлар қазақ тілінде *muŋ*, *men, miŋ* болып кездеседі. Тағы да айта кететін жағдай қазіргі қазақ тілінде бір мағыналы қатарлас қолданылатын, біреуі [b]-дан, екіншісі [m]-нан басталатын сөздер бар: *bunda* > *munda.* Сонымен реконструкцияға дейін ескі түркі ататілінде сөз басында [b]-ның орнына көп өзгерістен кейін арасына уақыт салып, [m]-ның келгені анық болды.

Н.А.Баскаковтың классификациясындағы «алтай дәуірі» деген кезеңінен жазбаша ешбір ескерткіш (мұралар) табылмаған. Бірақ Б.Я.Владимирцев, Г.Д.Санжеев деген академиктер өздерінің еңбектерінде тұңғыс-манжұр тілдерімен моңғол-түркі тілдерінің ататегі бір болу керек деп жазады. Бұл туыстыққа осы тілдердің дифференциялауындағы фонетикалық белгілер, яғни белгілі дыбыстардың алмасуы көрсетеді [*Владимирцев*, 1929; *Санжеев*, 1930]. Мысалы, тұңғыс тілінің [t] дауыссызы мен манжұр тілінің [s] дауыссызының дауысты [i] –дің алдына келгенде түркі-моңғол тілдерінің [č] (ч), [š], [s] дауыссыздарымен ауысып кетуі. Тұңғыс тілінің гутин деген сөзі мен манжұр тілінің гусин деген сөзі моңғол тілінің гучин (отыз) деген сөзіне барабар келеді. Алтай тілінде куч-күш деген сөз башқұрт тіліндегі көс-күш деген сөзіне сәйкес келеді. Қазақ тілінде күш деген сөз мықтылық

дегенді білдіреді. Соңғы мысалдағы: **[t] || [s]** || [č] || [š] дыбыстарының алмасуы өте көне замандағы тұңғыс-манжұр тілдеріндегі дыбыс алмасулары сол көне замандардағы башқұрт, қазақ тілдерімен генетикалық байланыстарын көрсетіп тұр.

Ғұн дәуіріндегі түркі тілдері мен моңғол тілдерінің ата-тегі бір екенін көрсететін Баскаков мынадай ортақ сөздерді келтірді [Баскаков, 2007, с. 35]:

Алтай тілі моңғол тілі

1.	кудук	худаг
2.	булуң	булунг
3.	дьыл	джыл
4.	қадын	катун
5.	қара	қара
6.	таны	тани

Қазақ тілінде де бұл сөздерді тануға болады: *1. құдық, 2. бұрыш, 3. жыл, 4. қатын, 5. қара, 6. тану.*

Қазіргі түркі тілдерінен келтірілген фонетикалық материалдар мен қазіргі моңғол тілдерінен келтірілген фонетикалық материалдарды салыстырғанда байқалған ерекшеліктер – ол моңғол тілдеріндегі *ротацизм* мен *ламбдаизм*, яғни моңғол тіліндегі дауыссыз [r] мен [l] дыбыстарының түркі тілдеріндегі [z] мен [š] || [s] дауыссыздармен алмасуы, бірақ олардың кейбір сирек кездесетін көне түркі тіліндегі мысалы бұлғар тілі және қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі чуваш тілінде ғана сақталған [*Баскаков*, 2007, с. 31]. Баскаков мысалдарды чуваш және басқа түркі тілдерінен келтіреді, біз төмендегі кестелерде қазақ тілін қосып отырмыз.

Чуваш тіліндегі [r] (р) Басқа түркі тілдерінде [z] (з) Қазақ тілінде [z] (з)

варам	узун	ұзын
варах	узақ	ұзақ
йер	из	із
кер	күз	күз
пар	буз	мұз
тир	диз	тіз
хер	қыз	қыз
хур	қаз	қаз
куран	қазан	қазан
чер	диз	тізе
сер	сүз	сүз
шур	саз	саз
сер	йүз	жүз

Чуваш тіліндегі **[l]** (л) Басқа түркі тілдерінде **[š] || [s]** Қазақ тілінде **[s]** (с)

сул	йаш/жас	жас
пилек	беш/бес	бес
тел	түш/түс	түс
телек	түш/түс	тұс
хел	қыш/қыс	қыс
чул	таш/тас	тас
шал	тиш/тис	тіс
алақ	ешик/есик	есік
илт	ешит/есит	есіт

Кестеде көрсеткендей, чуваш тіліндегі [r] (р) мен басқа түркі тілдеріндегі [z] (з)-ның және чуваш тіліндегі [l] (л) мен басқа түркі тілдеріндегі [š] (ш) || [s] (с)-лардың ауысуымен қатар, басқа түркі тілдерінің ішінде қазақ тіліндегі мысалдар да қосылды. Чуваш тілінен берілген сөздерге басқа түркі тілдерінен алған балама-сөздер қазақ тілінің сөздеріне жақын және түсінікті. Қазіргі түркі тілдерінен алыстап кеткен тілдерде іздері ғана қалса, ескі сөздерге қатысты қазақ тілінде сөз

тізбектері сақталған. Мысалы, чуваш тіліндегі хёр деген сөз қазіргі түркі тілінде қыз деген сөздегі [r] (р) || [z] (з) болып, [r] дауыссыз дыбысы [z] дауыссызына алмасса, хёр деген ескі сөзбен байланысты қазіргі қазақ тілінде қордың қызындай деген сөз тізбегі өте сұлу қыз деген мағынаны білдіреді. Чуваш тіліндегі хур деген сөз қазіргі түркі тіліндегі қаз дегенді білдірсе, қазіргі қазақ тіліндегі құрдай жорғалады деген сөз тізбегі құстың жорғалауына қатысты.

Бұл құбылыстардың ізін М.Томанов та қазақ тілінде байқаған. «Қазіргі қазақ тілінің сөздік қорында осы екі сәйкестіктің де ежелгі вариантты ұштасады. *Көр, семір, тура, тер* (*көз, семіз, түзу, тіз* сөздерімен салыстырыңыз) тәрізді з-мен келген сөздердің түбірлес туындылары (тіпті варианттары) көп кездеседі. Сондай-ақ қазақ тіліндегі *жас* (басқа тілдерде *йаш*), *жыл, бес* (басқа тілдерде *иыл, беш*) және *білек* сөздерін өзара салыстырғанда [l] – [š/s] сәйкестігінің ізі байқалады. Кейбір тұрақты тіркестер құрамында ғана қолданылатын сөздерде протоалтайлық [l] дыбысы ұшырасады (мысалы: *талма түс*, чуваш тілінде *тел – уақыт, елтіп тыңдау, еліт* – чуваш тілінде есіт)» [*Томанов*, 1981, 7 б.].

Ә.Қайдаровтың тұжырымы бойынша, ротацизм мен ламбдаизм құбылыстары қазіргі түркі тілдерінде реликтілік фактілер ретінде сақталған. Оларды тек этимологиялық реконструкция арқылы анықтауға болады. Мысалы, қазақ тіліндегі қырқын деген сөз *қыз-қырқын* деп жұпты қолданады, чуваш тіліндегі *хер* оның рефлексі болып табылады [*Кайдаров*, 2005, с. 80].

Түркітанушылардың пікірінше, түбірлі морфемалардың ішіндегі [r] || [z] алмасуы сөз таптарын ажыра-

тады, дауыссыз дыбысы [r] етістіктерге тән, дауыссыз [z] зат есімді және сын есімді сипаттайды, мысалы, *kör* «көру» деген етістіктің мағынасын көрсетсе, *köz* «көз» деген зат есімге сәйкес келеді, *semir* «семіру» деген етістікке сәйкес, ал *semiz* «семіз» деген сын есімнің мағынасын ашады. Дегенмен, бұл мәселені әдейі зерттеген Е.Қажыбектің айтуынша, бұны тұрақты заңдылық деп айтуға қиын, себебі мұндай сәйкестіктер өте сирек кездеседі [*Кажибеков,* 1986, с. 105].

Сонымен, типологиялық туыстас және туыстас емес тілдерде жоғарыда айтылған консонантизмдегі универсалды құбылыстармен бірге фонемалардың интеграция және дифференциация деген процестері мен олардың аллофондарының да мағына айқындау қасиеті дамиды.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі бірден фонологиялық сипатқа ие болмағаны белгілі, ол тілдің даму кезеңіне сәйкес толығып, функциясы кеңейіп, фонемалық қызметке көтерілді. Кез келген тілдің фонематикалық жүйесінің дамуы – ол сол тілдің дыбыстық қорының үздіксіз дамуының белгісі. Фонеманың бөлінуі және қосылуы әсерінен, тілдің өркендеп дамуының арқасында аллофондар өзінің дара мағынасына ие болады. Бұл процесс адамның тілі мен ойлау процесінің байланысына қатысты тілдің жаңа мазмұнды лексикасымен толығады деп білеміз. Алғашында дыбыстар бір фонеманың аллофондары, лексиканың баюымен байланысты пайда болған жаңа мағыналы сөз белгілі бір айырым сапа, белгі үшін бөлініп, жаңа сапалы екі жеке сөзді туғызады немесе қосылып, конвергенция әдісімен екі фонемадан жаңа бір фонеманы түзеді. Сонымен, фонема ең алдымен

үздіксіз өзгеріп отыратын тарихи категория. Қазіргі белгілі түркі тілдерінің фонологиялық модельдеріне қарап, ретроспективтік әдіспен барлық көне түркі тілдеріне тән қайта құрылған фонологиялық модельдерінің ерекшеліктерін анықтауға болады.

Кейбір түркі тілдерінде бұрынғы фонемалардың бір айырым белгілерінің кеңеюіне байланысты жаңа фонемалардың пайда болуын байқауға болады. Мысалы, түркітанушылардың пікірлеріне сүйенсек, қазіргі алтай (ойрот) тілінде жақында ғана орыс тілінен кірме сөздер көптен келмей тұрғанда, алтай әдеби тіліндегі барлық ерін-ерінді, ерін-тісті [p] ~ [b] ~ [f] ~ [v] ~ [w] дыбыстарының бәрі бір ғана фонеманың аллофондары болған, яғни, олар бір фонеманың вариациялары ретінде қарапайым халықтың ауызекі тілінде осы күнге дейін сақталған. Нақ сондай жағдайды мына фонемалардың аллофондары туралы да айтуға болады: [s (z)], [t (d)], [k (g)], [š (ž)]. Бұлар да алтай тілінде жақын уақытқа дейін өз алдына мағынасы бар фонема емес еді, тек соңғы кезде ғана олар қатаң және ұяң айырым белгілер негізінде дербес фонемаға айналған.

Алтай тілінде орыс тілінен көптеген кірме сөздер орныққанда ғана аллофондардың қызметі өзгерген. Консонантизмнің эволюциясына сәйкес [p ~ b], [f ~ v], [s ~ z], [t ~ d], [k ~ g], [š ~ ž] сияқты дауыссыздар қатаң~ұяң айырым белгілер бойынша мағына ажыратушы бірліктерге көтерілген, бұрын бұлар позицияға байланысты (интервокалды) жалғыз фонемаға байланысты қолданылған. Мысалы, *köp – köbi, kök – kögi* тағы сондайлар.

Дыбыстар дифференциялды және интеграциялды процестердің нәтижесінде мағына ажыратушы бірлік

ретінде жүзеге асады. Дауысты дыбыстар ашық-қысаң, жуан-жіңішке, еріндік-езулік айырым белгілері негізінде қалыптасса, дауыссыздар ұяңдану, спирантизация құбылыстар арқылы қатаң – ұяң, жуысыңқы – тоғысыңққы дифференциялды айырым белгілерімен ерекшеленеді. Сондай-ақ сөздер-дің семантикалық айырмашылығын көрсететін фонологиялық өзгерістер қалыптасып, бекітіліп, тілдің және оның лексикасының дамып жетілгенін көрсетеді

Сонымен бірге дифференцияция, кейде дыбыстың интеграциясы және жаңа фонеманың пайда болуы сөздің басында және аяғында, түбір сөзде және аффиксте біркелкі болмайды. Қазіргі түркі тілдерінің көбісінде түбір морфема әдетте дауысты фонеманың саны сегізон бір арасында құбылып тұрса, бұл тілдердің аффикстерінде екі-үш-ақ фонема пайдаланады.

Сонымен, фонема дегеніміз – тарихи категория, оған ылғи өсу, өзгеріп тұру тән. Сондықтан фонеманың тарихи өзгеруін, өсуін грамматикалық формалардың өсуімен, өзгеруінен кем қарамауымыз керек, яғни фонеманың қалыптасуын, оның дифференциясы мен интеграциясын, оның аллофоннан дербес мағына ажыратушы фонемаға айналу процесін ыждағатпен зерттеу қажет. Фонологизация процесін тарихи дәйектілік пен логикалық жүйелілікпен зерттеу қажет. Н.А.Баскаковтың тұжырымы бойынша, қазіргі қарақалпақ тілінде дифференциаланған тіл арты дауыссыз дыбыстар [k], [g], [q], [γ], [h] бар, ал ертеде [k (g, q, γ)] және [h], оның алдында жалғыз [k (g, q, γ, h)] ғана болған.

Түркі тілдеріндегі жан-жақтан келген кірме сөздердің және өзінің ішкі өсу заңдылықтарының ықпалымен вокализм жақ, тіл және еріннің қатысуымен жасалған

дыбыстар фонематикалық оппозициялар құрып өскен. Консонантизм ең алдымен тілдердің өзінде бар басты фонемалардың аллофондары арқылы өзгеріп, өсіп баиды, яғни спирантизацияның нәтижесінде, коррелятивті қатаң-ұяңдардың фонологизациясы арқылы: [p ~ b], [k ~ g], [t ~ d], [s ~ z], [š ~ ž], [č ~ dž] пайда болған.

Типологиялық өзгерістер көбінесе жүйелі түрде бір уақытта, барлық түркі тілдерінде көрініс табу себебі, олардың құрылымдық өзара тығыз, жақын туыстығында. Белгілі француз тюркологі Л.Базэннің пікірі бойынша, құрылымдық статикалық жақындық, қосақтасып ере жүру, түркі тілдерінің бүкіл диахрондық өркендеуінде бірге жүрген өте айқын тенденциямен түсіндіріледі және барлық түркі тілдеріне ортақ маңызды түйін табылса, ол түркі тілдерін зерттеуді оңайлатар еді [*Bazin*, 1961, 13 б.].

Н.А.Баскаков, Журавлевтің ретроспективтік әдісіне сүйене отырып, қазіргі заман түркі тілдерінің фонетикалық заңдылықтарының негізінде түркі тілдерінің фонологиялық құрылымының тарихи өсу, өзгеруінде болған негізгі үш нұсқаушы типін белгіледі. Олар қазіргі уақытқа қарай өздерінің имманентті ілгерілеуін, өсуін сонымен бірге, түркі субстратты, адстратты тілдерінің әсерінің арқасында әртүрлі типтер мен модельдерді қалыптастырып, жетілдіріп алды.

Бірінші тип түркі тілдерінің ең ежелгі, ертедегі (моновокалдық) жалғыздауысты оқшауланған (изолиорующий) құрылымына тән үшдыбысты түбір морфемасы, яғни бір дауысты екі дауыссыздан тұратын бір морфонемасын сақтаған тип. Бұл үшдыбысты түбір морфонемасындағы дауысты фонеманың рөлі буын

құруда ғана, ал түрлі мағына ажырату функцияларын дауыссыз элементтер атқарады, олардың да құрамы шектеулі, әрбір дауыссыз элемент өзінің айырым белгілері бар сегіз модификациядан тұрады; мысалы олардың айырым белгілері: жақтың (ашық ~ қысаң), еріннің (езулік ~ еріндік) және тілдің (жуан ~ жіңішке) қатысымен ерекшеленеді. Бұл фонологиялық типтің дауысты элементтерінің құрамы сол өзінің буын құру рөліне байланысты болып келеді: [a/e ~ y/i ~ o/ö ~ u/ü].

Түркі тілдерінің бірінші ең ежелгі дауыссыздарының фонологиялық құрамы төмендегідей: әр қайсысы сегіз түрленім фонемалармен бейнеленеді. Басында: алдыңғы [p (~ b ~ m ~ w)]; [m], ортаңғы [t (~ d)], [j (~ dj/tj ~ nj/rj ~ dž/č ~ ž/č ~ z/s ~ dz/c ~ s′)], [č (~ š ~ s)]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)]. Аяғында: алдыңғы [p (~ b ~ m ~ w)]; ортаңғы [t (~ d)], [j (~ d/t ~ z/s ~ r)], [č (~ š ~ s)], [š (~ l)], [r], [l], [n]; артқы [k (~ g ~ q ~ h ~ γ)], [ŋ].

Кейінірек пайда болған екінші типтің айырым белгілері ары қарай морфологизациялану процестерімен ерекшеленеді. Дәлірек айтқанда, күрделі құрамдардағы анықталушы түбір морфемалардың грамматикализациялануы, оған қосыла, олардың күрделі сөздерде пайда болған фонетикалық редукциясы мен фузиясы. Бұл типтегі вокализм тембрлермен өзгешеленетін екі басты дауысты фонема [a] және [y] жақтың қатысуына қарай ажыратылады және палатализация мен лабиализацияға байланысты айырым белгілер сингармонизм заңы бойынша сөзді тұтас сипаттайды. Екі басты дауысты фонемалар түркі тілдерінде аффиксті морфемаларда сақталған, <a> фонемасы өзінің [e], [o], [ö] аллофондарында көрініс табады, <y> фонемасы [i], [u], [ü] аллофондарымен сипатталады.

Дауыссыз морфемалардың элементтері сегіз модификация емес, төрт модификацияға ғана ие, өзара айырым белгілері екеу-ақ (палатализация мен лабиализация). Бұл фонологиялық типтің дауысты дыбыстарының құрылымы жоғарыда айтылғандай, екі фонемадан <a> [e~o~ö], <y> [i~u~ü] тұрады. Дауыссыздардың құрамы төмендегі басты фонемалардан тұрады, олардың әрқайсысының төрт түрленімі бар.

Басында: алдыңғылары [p (~b~m~w)], [m]; ортасындағы [t (~d)], [j (~d/t~z/s~r)], [č (~š~s)], [s], [n]; артқы [k (~g~q~h~γ)]. Аяғында: алдыңғылары [p (~b~m~w)], [m]; ортасындағы [t (~d)], [j (~d/t~z/s~r)], [č (~š~s)], [š (~ l)], [r], [l], [z]; артқы [k (~g~q~h~γ)], [γ], [ŋ].

Үшінші фонологиялық типі сегіз дауысты фонема және өскен, жетілген консонантизм, дауыссыз дыбыстарымен сипатталады. Бұл дауыссыздар іске асу, жетілу жолында түрлі имманенттік, сонымен бірге түркі тілдерінің ішкі өсуінің, өркендеуінің әсерінен және адстратты, субстратты факторлардың кездесуінен болатын инновациялық ауытқулар мен қабыл алмау сияқты түрлі құбылыстар болса да, бір негізгі фонологиялық модельдері оғыз, қарлұқ, қыпшақ тілдерінде өздерінің тиісті модификацияларымен тұлғаланып, орнын тауып қалыптасты.

Өзінің құрамында сегіз дауыстылар бар бұл фонологиялық тип дауыссыздардың барлық айырым белгілерінің бәрі бірдей дауыстыларға көшуімен сипатталады. Сонымен дауыссыздардың айырым белгілері бүтіндей дауыстыларға көшкенімен бейнеленеді. Бұл фонологиялық типте дауысты фонемалардың құрамы симметриялық қарсыластығы бар сегіз дауысты дыбыстан [a], [e], [o], [ö], [y], [i], [u], [ü], яғни басқа

тілдердегі соған сәйкес [у], [і], [u], [ü], [у], [і], [u], [ü]-лардан тұрады.

Дауыссыздардың құрамы төмендегі дыбыстардан тұрады. Басында: алдыңғылары [p (~b~m~w)], [m (~b)]; ортасындағы [t (~d)], [j (~ dj/tj~nj/rj~dž/č~ž/š~dz/c~z/s~s′)], артқы [k (~g~q~h~γ)]. Аяғында: алдыңғылары [p (~b~m~w)], [m]; ортасындағы [t (~d~ s/z~r], [č (~š~s)], [š (~l)], [s (~z~r)], [r], [l], [n]; артқы [k (~g~q~h~γ)], [γ], [ŋ].

Соңғы үшінші фонологиялық тип, тарихи өркендеп өскен, өзінің кейбір ерекшеліктерін кейінгі түркі тілдерінде сақтаған, тіпті кейбір қазіргі заманғы түркі тілдерінде де, оларда өзгере, өсе келіп өздеріне тән белгілер пайда бола бастаған. Кейбір түркі тілдері араб, парсы, орыс тілдерінен кірме сөздерін алып, анлаутта да, ауслаутта да өздеріне сіңіріп алған фонемалар бар.

Дыбыстардың фонема деңгейінде жұмсалуы, яғни фонологизациялануы тілдің даму барысында конвергентті-дивергентті құбылыстар арқылы жүзеге асып, оның жалғамалық (агглютинативтік) құрылысымен, үндестік заңымен тығыз байланысты. Қазақ тілінің фонемалары ұзақ жылдар бойы қалыптасып, айырым белгілері сұрыпталып, әртүрлі аллофондарда іске асырылатын функционалдық ең шағын лингвистикалық бірлікке айналған. Тілдегі жаңа фонемалардың пайда болуы адамның ойлау процесінің дамуымен тілдің жаңа ұғымдарымен және кірме лексикасының баюымен байланысты.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін <ф> фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат

дыбыс болып келген. Сондықтан <ф> фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, бірнеше сөздер *фабрика, фирма, фильм* дегендер еуропа тілдерінен келген. Орыстың кейбір деревнялық говорларында [ц, ч] аффрикаттардың орнына [с, ш] дауыссыздары айтылады: *птица, курица, конец* деудің орнына *птиса, куриса, конес десе, чай, чисто, ночь* дегенді *шай, шисто, ношь* дейді, себебі аффрикаттар төл славян тілінде қолданылмаған және <в>~<ф>; <с>~<ц>; <ч>~<ш> деген фонологиялық оппозициялар болмаған, олар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген.

Негізгі фонемалардың сөйлеуде көрініс табатын дыбыс түрленімдері синтагматикалық осьте қарастырылады. Мысалы, *atsa* [attsa], *qajtšy* [qajtčy], *qabaq* [qavaq], *tapšy* [tafšy] деген сөздерде тілдің парадигмасында, нақты айтқанда, қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде кездеспейтін **[ts]** (ц), **[č]** (ч), [v], [f] дыбыстар айтылады: [Ts] дыбысы цирк деген сөздегі [ts] (ц) мен бірдей естіледі, [č] дыбысы часовня деген сөздің [č] (ч) дыбысына тең, ал [v] (в), [f] (ф) дыбыстарының артикуляторлық сипаты нақ орыс тіліндегідей болмағанымен, бірақ соларға жуық айтылады. Келтірілген дыбыстар қазақ тілінің төл дыбыстарына жатпаса да күнделікті өмірде позицияға байланысты қолданылады. Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесінде, парадигмасында <ts> (ц), <č> (ч) аффрикат фонемалары жоқ болса да сөз ағымындағы синтагматикасында негізгі фонемалардың вариациясы ретінде олар жиі кездеседі. Мысалы: *ketse* [kettse]; ötse [^{w}öttse]; *satsa* [sattsa]; *ketši* [ketči]; ötši [^{w}ötči]; *satšy* [satčy] т.б. Аталған сөздердегі **<s>**, <š> фонемаларының [ts] (ц), [č] (ч)

вариацияларда айтылуы олардың сөздегі алатын орнына байланысты, басқаша айтқанда, көршілес дыбыстардың әсерімен осылай түрленіп тұр. [Ts, č] дыбыстарының дербес фонемаларға айналуы үшін олар сөздердегі алатын позициясына тәуелді болмау керек. Позиция тәуелділігінен құтылып, басқа фонемалармен фонологиялық оппозиция құрған кезде ғана бұл дыбыстар дербес фонемаларға айналуы мүмкін.

Егер жалпы түрік және еуропа тілдеріндегі вокализм туралы айтатын болсақ, ғалымдардың пікірінше, типологиялық универсалды вокализм өте кедей, екі-үш дауыстылардан ғана тұрған. Француз түркітанушысы Л.Базен көне түркі тілдерінің құрылымында тек екі ғана дауысты фонеманы атап көрсетеді. Олар: <a> мен <y> дауысты дыбыстар. Ашық-қысаң деп бөлініп, олардың варианттары дивергенция құбылысының нәтижесінде жеке фонемаларға айналып, саны сегізге дейін өскен. Тілдің даму барысында <a> фонеманың аллофондары <o>, <ö>, <e> қатарларын құрса, <y> фонемасының аллофондары <i>, <u>, <ü> фонемаларына айналды. Біздің байқауымызша, фонеманы сипаттайтын ажыратушы белгілердің ішінде ашық-қысаң айырым белгілерінің орны бөлек. Бұл айырым белгісінің ең ежелгі және тұрақты екені көрінеді. Үндестік заңына бағынатын фонеманың жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері кейбір жағдайда мағына ажыратушы қызметке қатыспайды, мысалы, *tas – tys, qal – qyl, qas – qys, qar – qyr, qon – qun, bol – bul, kün – kön, däm – dem, bil – bel.* Бұл жағдайда тек ашық-қысаң айырым белгісі мағына айқындаушы қызмет атқаратынын көруге болады. Хронология жағынан қарағанда, ең алдымен ашық-қысаң айырым

белгісі бөлініп шығып, фонемалардың оппозиция құруына себеп болған. Содан кейін консонантизмнің дамуына байланысты жуан-жіңішке, езулік-еріндік айырым белгілері қалыптасқаны ақиқат.

Н.А.Баскаковтың пікірінше, түркі тілдеріндегі фонологиялық құрылым моновокалды типпен ерекшеленіп, басқаша айтқанда, барлық дауыстылар бір ғана дауысты фонеманың вариантты болып, буын құрушы қызметін атқарған. Ғалым зерттеуінде дыбыстар жүйесінің эволюциясы бес кезең аралығында қарастырылды (алтай дәуіріне дейінгі уақыт, алтай дәуірі, ғұн дәуірі, көне түркі дәуірі, жаңа түркі дәуірі) және әр кезеңге сай дыбыстардың даму жолдары көрсетілді. Алтай дәуіріне дейінгі уақытта дауысты дыбыстар буын түзуші қызметінде ғана жұмсалып, морфонемаға сәйкес келсе, алтай дәуірінде түркі тілдері морфема және қосымшамен бірге агглютинативтік құрылысына жеткен [Баскаков, 1988].

Базен мен Баскаковтың пайымдаулары бір-бірімен үндеседі және барлық тілдерге тән фонологизация құбылыстарының механизмін, аллофондардың фонемаларға айналуының негізінде фонология заңдылықтарын ашып беруге көмектеседі.

Қайсыбір түркі тілдерінің фонологиялық заңдылықтарын ашу үшін сөздің фонологиялық талдауы ең алдымен түбір морфеманың фонологиялық процестерін ашудан басталу керек, содан кейін ғана аффикстік-морфемалардағы құбылыстарын қарастыруға болады. Басқаша айтқанда, қайсыбір түркі тілдерінің фонологиялық заңдылықтарының типін анықтау үшін, ең алдымен басы мен аяғында дауыссыз дыбыстар мен ортасында дауысты дыбыстың элемен-

ті бар түбірлі морфеманың қасиетін білдіретін фонологиялық құбылыстарды зерттеу керек, содан кейін ғана аффикстік морфемалар мен түбірлік морфемалардың қосындысының фонологиялық мүмкіндіктерін қарастыруға болады.

Бір буынды түбірлі морфемаларды зерттеген Ә.Қайдаровтың пікірі бойынша, бір дауыстыдан тұратын буын ертеде одағайлардың қызметінде қолданған. [А] дауыстысы сегіз одағайдың мазмұнын көрсеткен. [Ә] дауыстысы он бір одағайдың мазмұнына сәйкес келген. [Е] дауыстысы алты одағайдың мазмұнымен сипатталған. [О] дауыстысы одағай мазмұнымен қатар, өзі есімдіктің қысқарған түрі [*Кайдаров*, 2005, с.44].

Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдерді зерттеу нәтижесінде, түркі және еуропа ғалымдарының айтуына қарағанда, барлық тілдердің көне құрылымы бірдей және түбір тілдермен біркелкі болған. Өзінің ежелгі даму тарихында еуропа тілдерінің ататілі түбір тілдерге жатқан, содан кейін агглютинативті және флективті тілдерге ауысқан. Агглютинативтік тілдердің түбір тілдерге сәйкес келген кезеңінде сөздердің моновокалдық құрамында көрінетін айырым белгілері қазіргі Оңтүстік-Шығыс Азияның тілдеріне сай әуеннің көтерілу-бәсеңдеуімен ерекшеленген. Герман тілдерінің фонологиялық жүйелерінің эволюциясын зерттеген ғалымдардың айтуынша, еуропалық тілдердің ататілін қазіргі қытай тілімен салыстырғанда, олардың фонетикалық жүйесінде вокализмнің кедейлігімен қатар дауыссыздардың түрленім реңктерінің байлығы байқалады.

Фонологиялық жүйелердің тарихында фонемалардың түрлі өзгерістерге түсуі орын алады. Бір фонемаға

я фонема тіркесіне қатысты тұрақты дыбыс өзгерістері барлық фонетикалық позицияда да және бір позицияда да кездесе береді. Мысалы, орыс және басқа да славян тілдерінде дауыстылардың мұрынды түрлері жойылған. Неміс тіліндегі дифтонгтар [io/ia] > [ie, uo/ua] созылыңқы дауыстыларға [i:], [u:] ауысқан. Ескі француз тіліндегі қысқа және созылыңқы дауыссыздардың да қарама-қарсылығы жойылды.

Фонологиялық жүйелердің даму процесінде *созылыңқы дауыстылардың қысқаруы* орын алған. Мысалы, ескі түрік тілінде *ta:m*, қазақ тілінде *tam*, ескі түрік тілінде *qa:r*, қазақ тілінде *qar.* Сондай-ақ ескі түрік тіліндегі басқа да созылыңқы дауыстылар ([a:] > [a], [u:] > [u], [o:] > [o], [e:] > [e]) қысқартылған. Бұл үдеріс еуропа тілінде де орын тапқан. Латын тіліндегі кейбір созылыңқы дауыстылар қысқарған. Мысалы, [a:] > [a] l, m, r, t дауыссыздардың алдында *laudat* «мақтайды». *Қысқа дауыстының созылуы* да тілдердің тарихи кезеңдерінде кездескен ([i] > [i:], [ö] > [ö:], [o] > [o:]), ескі түркі тілінде *bigiz*, түрікмен тілінде *bi:z*, ескі түркі тілінде *söŋük* алтай тілінде *sö:k*, ескі түркі тілінде soγuq алтай тілінде *so:q*. Кейбір түркі тілдерінде (қырғыз, түрікмен, хакас) дауыстылардың созылыңқы/қысқа айырым белгілері сақталған, мысалы, түрікмен тілінде *zha:z* (жаз), *a:q* (ақ), хакас тілінде *ha:s* (белбеу). Басқа түркі тілдерінде көбінесе созылыңқы дауыстылар жойылған.

Қысқа және созылыңқы дауыстылардың фонологиялық мәнін ескеру керек, басқаша айтқанда, бұл айырым белгі арқылы сөздердің мағынасы ажыратылады, мысалы, түрікмен тілінде *to:z* – шаң және *toz* – «тозу» деген мағынаны білдіреді, a:rt біреудің

«арты» және *art* «жүк арту» деген мағынаға сәйкес келеді. Дауысты дыбыстың созылыңқылығы дауыссыздардың редукциясы, түсіп қалуы, тартылуы процестердің нәтижесінде орын алған құбылыстар, мысалы, хакас тілінде *seŋek* > *se:k, aγys* > *a:s, oγyl* > *o:l*, шор тілінде *paγyr* > *pa:r, pügün* > *pün*. Сөз ішінде дауыссыз дыбыс түсіп, элизияның нәтижесінде, одан кейінгі дауысты дыбыс алдыңғы буынның қатарына келіп тұрғаны байқалады. Ә.Қайдаровтың айтуынша, дауысты дыбыстардың бірінші дәрежедегі созылыңқылығының фонологиялық, мағына ажыратушы қызметі бар, мысалы, түрікмен тіліндегі at пен *a:t*. Тұрақсыз дауыссыздардың [g] (г), [γ] (ғ), [w] (у), [j] (й), [h] түсіп қалу нәтижесінде екі бір буынды түбір пайда болады: оғул *oγul* (оғул) > *o:l* және *ul* (ұл). Бұл дауысты дыбыстың екінші дәрежедегі созылыңқылығын көрсетеді [Кайдаров, 2005, с. 96.].

Созылыңқы дауыстының *дифтонгизациясы* барлық тілде кездесетін әмбебап құбылыс. Якут тіліндегі [уа], [іе], [іо], [üö] дифтонгтары дауыстылар мен дауыссыздардың бірінің біріне тартылуының нәтижесі болып табылады. Ескі неміс тіліндегі [i] неміс тілінде [ei]-ге ауысады, мысалы, *min* > *mein*. Дифтонгтың *монофтонгизациясы* да әмбебап құбылысқа жатады. Ескі түркі тілдеріндегі [уа], [іе], [іо], [üö] осы құбылыстың нәтижесінде [а], [е], [о], [ö] монофтонгтарына ауысқан. Еуропа тілдерінде де бұл процесс байқалған. Латын тіліндегі [ae], [uo] дифтонгтар ескі неміс тілінде [е] және [u] монофтонгтарына ауысқан, мысалы, *guot* > *gut* «жақсы». Ескі неміс тіліндегі дауыстыдан тұратын тіркестен монофтонгизацияның нәтижесінде бір жуысыңқы фонема пайда болды [s] + [x] > <S>.

Түркі тілдерінде ашық дауыстылар екпінсіз позицияда *редукцияланып,* қысаң дауыстыға айналды. Мысалы, ескі түркі тілдеріндегі [а] мен [ä] ұйғыр тілінде [і] мен [u]-ге ауысты, *kema > kemilär*, *harva > harvular*, *bala > balysy*. Ескі неміс тілінде де бұл құбылыс байқалған: *zunga*, қазіргі неміс тілінде *zunge* «тіл». Қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің көпшілігінде, оның ішінде қазақ тілінде жеке сөздердің айтылуында қысаң дауыстылар буын тоғысында түсіріліп айтылады. Мысалы: *auyla > aulym*, *ojyn > ojna, auyz > auzym, erni > ernim.* Екпін түспеген буындардың көмескіленуі оның соңына қарай жылжуына, сөз құрамының күрделенуіне байланысты. Алдыңғы еріндік *дауыстылардың делабиализациясы* түркі тілдерінің қыпшақ және оғыз топтарында кездеседі, мысалы, қазақ тіліндегі *eški, tyrna* ескі түркі тілінде öcki, turna, түрікмен тілінде *tepe,* ескі түркі тілінде *töbe*, жалпықыпшақ тілінде *jüz*, *jük* қараим тілінде *jiz, jik*. Делабиализация құбылысы қарлұқ тобының өзбек тілінде екі буынды сөздердің екінші буынында кездеседі: *uzun>uzin, učun>učin*. Еріндік дауыстылардың делабиализациясы еуропа тілдерінде де ұшырасады, ескі ағылшын тілінде *fyllen*, қазіргі ағылшын тілінде *fil* «толтыру».

Қазіргі қазақ тілінде көне түркі тіліндегі [ү] делабиализацияға ұшырап, [і]-ге айналады. Мысалы: көне түркі тілінде *kumuš*, қазақ тілінде *kumis*, сондай-ақ ökünüč > ökünіš, tügünčük > tüjinšik, üčün > üšin т. б.

Тарихи *лабиализация* ұйғыр тілінде орын алған: *qasyq>qosuq*, *tany>tonu, asyq>osuq, tämir>tömür*, *mamaj>momaj, bavaq>bovaq*. Өзбек тілінде де лабиализация құбылысы кездеседі: *qatik>qatuw, kel-*

dik>kelduw, borarmiz>borarwuz. Әзірбайжан тілінде: *baš>boš, davan>dovan, tava>tova.*Түрікмен тілінде: *jabaš >jybaš, min>mün.*

Еуропа (француз, неміс) тілдерінде де кейінді (регрессивтік) ассимиляция орын алып, лабиализация құбылысының нәтижесінде еріндік дауыстылар пайда болған.

Сөз тұлғаларының тарихи дамуында із қалдырған құбылыстардың бірі *метатеза* құбылысы, дыбыстардың өзара орын ауыстырып келуі. Ескі түркі тілдерінде *jaγmur* || *jamγur, sarymsaq* || *samyrsaq, orta* || *otra, talas* || *tasal,* äpke || äkpe, ba*γla* || *balγa*. Метатезаға ұшырайтын дыбыстар: *γl* || *lγ, rt* || *tr, pk* || *kp* тағы басқалар. Бұл құбылысты айқындау үшін ескі жазбалар тілін бүгінгі тіліміздегі фактілермен салыстырып қарастыру қажет. Метатеза құбылысын ғалымдар көбінесе М.Қашқаридің еңбегінен алып зерттеді.

Метатеза құбылысы еліктеуіш сөздер шеңберінде К.Хұсайыновтың еңбегінде қарастырылды [*Хусаинов*, 1988, с. 49]. Автор метатезаның типологиялық заңдылықтарын көрсетіп, дыбыс алмасуында жұппен келетін дауыссыздарды мысалға келтіреді: [s – q], [q – s]; [t–p], [p – t]; [q – č], [č – q]; [q – š], [š – q]; [t – q], [q – t]; [t – s], [s – t]; [p – š], [š – p]; [s – p], [p – s].

Ататілдегі фонологияның ішкі реконструкциясын қарастырып көрейік. Ішкі реконструкция дегеніміз көп жағдайда бір тілдің синхрондық морфонологиялық зерттелуіне сәйкес келеді. Себебі тілдің фонетикалық өзгерістерінің арқасында тіл тарихының кейбір кезеңдерінде фонологиялық болып келген өзгешеліктер морфонологиялық деңгейге көтеріледі. Мысалы, орыстың қазіргі әдеби тілінде екі түрлі [е] бар екені

белгілі. Екпінсіз сөздегі [е]-лер бірімен-бірі бірдей болады. Жіңішке дауыссыздың алдындағы [е]-нің де ешбір айырмашылығы жоқ сияқты. Ал жуан дауыссыздың алдындағы [е] [о]-ға айналып кетеді. Мысалы, *плеть-плетка* деген сөздерде [е] [о]-ға ауысып кетті, ал *сеть-сетка* деген сөздерде жіңішке дауыссыздың алдындағы [е] өзгермей қалды. Бұл жердегі [е] мен [о]-ның алмасуын түсіндіретін заң жоқ болғандықтан, ғалымдар плеть және сеть деген сөздердегі [е]-лерді бұрын бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі фонемадан пайда болған деп болжайды.

Ескі ескерткіштердегі жазуларда да оларды екі түрлі белгілейді: е және Ѣ (ять) деп. Бұл екеуі екі түрлі фонема болған деген болжамды нақтылайтын сияқты. Ішкі реконструкция ататілде ертеректе қолданылған бір фонеманың екі фонемаға сәйкес келгенін ғана анықтап қоймай, одан да бұрынғы тарихи процесте бір фонеманың бірнеше және әртүрлі фонемаға сәйкес келетінін де ашып бере алады.

Фонологиялық жүйелердің даму процесіне байланысты буынның негізгі қызметі өзгерген. Буынның морфемаға сәйкес келуі бірте-бірте жойыла бастайды. Дауысты дыбыстар өзінің тәуелділігінен құтылып, өздері жеке буын құрайтын болды. Сонымен, дауысты дыбыстардың кіші жүйесі пайда болды. Жаңадан пайда болған вокализмнің кіші жүйесі алдымен екіүш дауыстылардан тұрған. Тілдің даму процесімен бірге, дивергенция құбылысының нәтижесінде дауыстылардың позицияға байланысты аллофондары жеке фонемаларға ауыса бастады. Сөйтіп барлық тілдерге тән универсалды фонологизация құбылыстарының негізінде фонемалардың саны өсті. Көне славян тіл-

дерінің алғашқы фонологиялық талдау негізінде праславян тілінің буын сингармонизмі туралы болжам жасалған. Сингармонизм (үндестік заңы) туралы идея кез келген тілдің фонологиялық жүйесіндегі тарихи фундаменталды концепцияға жатады. Бұл туралы қағида Бодуэн де Куртенэ, Р.О.Якобсон, Р.И.Аванесов, В.Н.Сидоровтардың еңбектерінде кездеседі. Сингармонизм, яғни үндестік заңы, А.А.Шахматовтың айтуынша, бір-біріне жақын тұрған дыбыстардың бір тембрмен үндес айтылуы. Р.И.Аванесов тілдегі силлабема (буын) кезеңі туралы өзінің ғылыми пікірін ұсынған. Орыс ғалымдарының сингармонизм туралы жоғарыда айтқан идеялары түркі тілшілері зерттеулерінің ғылыми ұстанымдарымен үндеседі. Жоғарыда көргендей, қазіргі түркі тілдеріне тән сингармонизм заңы бұрын славян тілдерінде де болған екен. Бұл сингармонизм заңы барлық тілдердің даму процесінде орын алған құбылыс деп болжауға болады.

Сонымен, әр тілдің фонематикалық құрылымының өзгеруі – оның дыбыс жүйесінің үздіксіз дамуының нәтижесі болып табылады. Фонемалардың дифференциялану негізінде, олардың аллофондары, тілдің дамуына сәйкес, мағына айқындау қасиетіне ие болады. Типологиялық туыстас және туыстас емес тілдердің дербес фонемалары жаңа ұғымдарды таңбалау үшін басқа тілдерден келген кірме лексикамен және тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты конвергенция, дивергенция процестерінен өтіп пайда болады.

Тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен ондай дыбыстар дербес фонемаларға айналады. *Фонологизациялану процесі – барлық тілдерге тән әмбебап құбылыс.* Әртүрлі деректерге сүйенсек, еуропа тілдерінде де, түркі тілде-

рінде де байырғы заманда фонемалардың саны аз болған. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың вариациялары позицияға тәуелді болмай фонологизацияланады. Қазіргі кезде дамыған еуропа тілдерінде фонемалардың саны аз емес, мысалы, латын алфавитінде 26 әріп бар, ал фонемалардың саны оған қарағанда әжептәуір көп: ағылшын тілінде 44, француз тілінде 35, неміс тілінде 42, итальян тілінде 32. Себебі латын әліпбиі көне замандардан келе жатыр, содан бері фонологизациялану процесіне байланысты барлық тілдердегі фонемалар саны өскен.

Қазіргі қазақ тілі фонетикалық жүйесінің даму процесінде оған ішкі және сыртқы фактілер әсер етеді. Бір жағынан, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің дыбыстары, екінші жағынан, қазақ тілінің ішкі заңдылықтарына сәйкес, фонема вариацияларының синтагматикалық осьтен тілдің парадигмасына, оның фонологиялық жүйесіне енген дыбыстары. Адамның сөйлеу процесінде кейбір дыбыстар позицияға тәуелділігінен құтылып, басқа дыбыстармен оппозиция жасауға мүмкіндік алады. Бір оппозицияның мүшесі болуымен ғана дыбыс дербес фонеманың статусын алады. Қазақ тіліндегі фонемалардың вариациялары фонологизацияланып, өзінің негізгі фонемаларымен оппозиция құрса, сонда ғана олар тәуелсіз жеке фонемаға айналады, мысалы, *satsa* <s>~<ts>, *qajtšy* <š>~<č>, *obal* <b>~<v>, *qypšaq* <p>~<f> деген сөздерде [ts], [č], [v], [f] дыбыстары болашақта қазақ тілінің төл дыбыстарынан айырмашылығы болмас деп болжауға себеп бар. Орыс тілінен келген сөздерді есепке алмасақ та, қазақ тілінің өзінің фонетикалық құбылыстарына сәйкес аталған

дыбыстар күнделікті өмірімізде жиі кездеседі де, қолдану, айту процесінің нәтижесінде қазақтардың артикуляторлық аппаратына сіңісіп, икемделіп, тілдің артикуляциялық базасына өзгерістер енгізеді.

Қазіргі таңда қазақ тілінің фонемаларының саны өсу барысында, фонологизациялану процесі жүріп жатыр. Сөйтіп, қазақ тіліндегі фонологизация процесі фонема теориясының әрі қарай дамуына, кейбір күрделі проблемаларын анықтауына мүмкіндік береді және фонологияның теориялық принциптері кейбір орфография мен орфоэпияның талас мәселелерін шешуге үлес қосады. Фонетика-фонология құбылыстарының даму тарихын жүйелі түрде зерттейтін диахрондық фонология тілдердің барлық құрылымдық типтерінің тарихи өзгеріс нәтижелерін, әмбебапты фактілерін пайдаланып, тілдің тарихын, ататілін түзіп, ежелгі қалпында зерттеуге мүмкіндік береді.

ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ СИЛЛАБЕМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ

Қазіргі таңда Еуразияны мекендеуші түркі халықтарының тарихын, рухани және материалдық мәдениетін, әдебиетін, тілін, ділін жан-жақты, тереңдетіп зерттеуі айрықша жанданып отырғаны байқалады. Тәуелсіздікке қол жеткен қазақ халқы ұлттық мәдениет құндылықтарын жаңғыртып, ұлттық тілінің тарихын, қайнаркөздерін іздестіруде. Әлемдегі жаһандану процесіне сәйкес түркі елдері де өздерінің ұлттық тарихын зерттеу елегінен өткізіп, олардың бірігу үрдісі де күшейе түсуде. Түркі халықтарын тұрмыс-салты мен әдет-ғұрыптары, салт-сана ортақтығы, мәдени, ділдік ұқсастықтар да біріктіріп отырғаны күмән тудырмайды. Халықаралық мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар әлемдік қоғамдастықтың гүлденуіне әкелетіні сөзсіз. Сондай-ақ түркі әлемінің жалпы адамзат әлемінен ерекшеліктері, ұлттық құндылықтар өзгешеліктерінің табиғаты, әлемдік өркениетке қосқан үлесі ғылыми шешімдерін күтеді.

Түркі тайпалары, олардың ірі этностық бірліктері Еуразиялық кеңістікте, батыста Дон, Еділ, Жайық өзендерінен, шығыста Орхон-Енисей өзендерін қамти өтіп, Оңтүстікте Тянь-Шань тауларына дейінгі байтақ ұлы даланы жайлап, малын өсіріп, той-думандатып, ат жарыстырып, көшіп-қонып жүрген бабаларымыз жан-жағындағы елдерге ықпал жасағандары ақиқат. Олардың өмір-салтына, шаруашылығына әдет-ғұрпына түрлі алыс елдерден келген саяхатшылар мен зерттеуші ғалымдар қызығушылық танытқандары

анық. Түркі тайпаларының байтақ жатқан сулы-нулы жерлеріне Ресейдің 1 Петр патшасының көңілі ауып, өзінің ғалымдарына қосып миссионерлерін жіберіп отырған. Олардан да бұрын түрлі зерттеуші, қызығушы ғалымдар Еуропадан да келе бастаған. Мысалы, Англиядан профессор Дж.Клоусон, Польшадан профессор П.Цыма, Германиядан проф. Э.Триярский, Швециядан профессор Г.Ярринг, Франциядан Л.Базен т.б. Белгілі түрколог Н.А.Баскаков өзінің «Тюркские языки» деген кітабында ертеден бастаған түрклогтардың еңбектерінің елеулілеріне көңіл аударып, өз кітабында оларға шолу жасаған.

Егер де біз негізгі қоғамы ретінде қазақ қоғамын алсақ, оған тарихи және хронологиялық ең жақын ноғай қоғамы еді. XV ғасырда одан өзінің қазақ тілімен қазақтар қоғамы бөлініп шықты деуге болады. Бұл ноғай қоғамынан қазақтар ғана емес, қарақалпақтар, ноғайлар, башқұрт, татарлар да шыққан. Қазіргі уақытта да өзара ең жақын, туысқан тілдер – қазақ, қарақалпақ, ноғай тілдері. Бұлар бір уақытта Ноғай ордасы атанған белгілі қоғамға қараған. Ол қоғам XIV-XV ғасырлардан бұрын белгілі болып, Дешті-Қыпшақ деп аталған көлемді аумақты алып жатқан қыпшақтар тайпалары жайлаған байтақ жер. Бұл байтақ жерді алып жатқан мықты ұйымдасқан түркі тайпалары қыпшақ тайпаларымен бірігіп, XIII ғасырда басып кірген моңғолдарға тойтарыс беріп қана қоймай, оларды өздеріне сіңіріп жіберген. Одан да бұрын хунну империясында Батыс түрік, Шығыс түрік қағанатының ішіне кірген түркі тайпалары хунну империясымен бірге ыдыраған.

Түркі әлеміндегі қоғам дамуында түрлі тарихи

әлеуметтік және мәдени өзгерістер, жаңғыртулар ұлттық тілде көрініс табады. Қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан туыстас тілдермен салыстыра-салғастыра зерттеу мәселесі кеңінен өріс алып келеді. Түркі тілдерінің жалпы фонологиялық заңдылықтарын зерттеу барысында түркітанушылардың назар аударып отырған басты мәселесі – көне ескерткіштерде тілдік ерекшеліктерін оның жазылған дәуіріндегі, одан бұрынғы және кейінгі дәуірлердегі ескерткіштермен салыстыру арқылы тілдің фонетикалық құрамын барынша дәл айқындау. Ұлттық тілдің жалпы халықтың өмір тіршілігінің көрінісі болғандықтан, оның даму, қалыптасу кезеңдерін анықтау, өзгеру механизмдерін білу тілдің қазіргі күйін айқындай түсуге жол ашады. Түркі әлемінің мәдениетаралық кеңістікке ену барысында ұлттардың, қоғамдардың, тілдердің, ұлт өкілдерінің өзара байланысы, әлеуметтік мәдени білімі мен тілде көрініс табатын мәдени-рухани ерекшеліктерді білуі субъектілердің өзара түсінісуінің алғышарты болып табылады.

Қазақстан халықаралық аренаға шығып, шетелдермен терезесі тең түрде жан-жақты қарым-қатынас орнатып жатқан шақта, халықаралық қатынасты заман талабына бейімдеу үшін қазақ тілін туыстас түркі тілдерімен және туыстас емес тілдермен салыстыра зерттеудің қажеттілігі туындап отыр.

Әртүрлі семья тілдерін тарихи-салыстырмалы зерттеу барысында олардың туыстық шеңберін әр уақытта одан әрі ұлғайтуға тырысып, тілдердің бір семьясының туыстық байланысын оның екінші семьясына созып жеткізіп, олардың ерте замандардағы

генетикалық туыстығын дәлелдеу әрекетін жасау орын алады. Лингвистикалық ғылымның тарихында үндіеуропалық тілдерді семит тілдерімен, угро-финн тілдерін алтай тілдерімен үндіеуропалық тілдерді түркі және орал-алтай тілдерімен жақындастыруға әрекет жасалған. Тағы да түркі тілдерін орал тілдерімен, моңғол тілдерімен, угрофин тілдерін үндіеуропа тілдерімен, орал тілдерін тағы басқа тілдермен туыстастыруға тырысты. Егер бұрынырақта көбінесе жеке семьялы тілдерді басқа семьядағы тілдермен, мысалы, семит тілдерін үндіеуропа тілдерімен, түркі тілдерін угро-фин тілдерімен жақындастыруға тырысса, ал мұндай процесті қазіргі жағдайдағы зерттеулерде қарастырсақ, онда арасында туысқандық қатысы бар тілдерге өте алыс көп тілдерді қосады.

Ескі дүние (старый свет) мен жаңа дүниенің тілдерін генетикалық жақындату үшін М.Суодеш жер жүзінде өте үлкен аумақты алып жатқан тілдердің барлығы туралы бір қорытындыға келеді. Оларды ол дене-финдік (finnodennean) деп арасы ең алшақ екі кеңістіктегі тілдер тобын – біреуі Америкадағы атапақтық (атапакских) дене тілінің, екіншісі Еуразиядағы финн-угор тілдерінің атымен атайды.

В.М.Иллич-Свитыч та туысқан тілдердің үлкен тобын бөлектеп алып, оны *ностратикалық тілдер* деп атайды. Ол ностратикалық тілдерге Ескі дүниеден (Старый свет) алты тілдік топ жатады дейді: үндіеуропалық, алтайлық, оралдық, дравидиялық, картвел және семито-хамиттық [Иллич-Свитыч, 1968].

Ғалымдардың белгісіз тілдерді іздеп-табу талабы әрине құптайтын жағдай. Тілтаным ізденіс тарихында кейде ұтымды жағдайлар да болып тұрған. Бір уақыт-

тарда самодий тілдерінің финн-угор тілдерімен туысқан екені белгісіз болған. 1915 ж. Финнің белгілі тілшісі Е.Сетелланың «Zur Frage nach der Verwandschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen» деген еңбегі шыққаннан кейін самодий тілдерінің финн-угор тілдерімен туыстығы белгілі болды. Содан кейін самодий тілінің материалдарын финн-угорлықтар кеңінен қолдана бастады. Бұл жағдай барлық тілдердің генетикалық байланыстары әлі түгелімен зерттеліп болмағанын, әлі де болса белгісіз тілдердің табылып, олардың бізге бұрыннан таныс тілдердің топтарымен генетикалық байланысы анықталуы мүмкіндігін көрсетеді.

Жоғарыда айтылып кеткендей, қазіргі заманғы ғалымдар тілдердің туыстық семьяларына мөлшері, саны өте көп болып шығатын тілдерді қосуға тырысады. Бұл үрдіс кездейсоқ емес. Бұл үрдістің өзіне пайдалы себептері де бар. Олар мыналар: 1) Бір туыстық топқа қосылатын семьялардың саны неғұрлым көлемді де көп болса, бұл тілдерді зерттейтін тарихи келешек аумағын да әрине кеңейтеді. Егер Орал ататілі 10-15 мың жыл бұрын өмір сүрсе, ностратикалық тіл одан тарихи көп ертедегі терең кеңістікте болған болуы керек. Онда ол тілдердің өмір сүрген кезеңі бізден 30 мың, тіпті 40 мың жыл бұрын болған сияқты. 2) Қандай бір тілдік семьяда туысқан тілдердің саны неғұрлым көп болса, соғұрлым ол тілдердің кейбір түрлерінде неқилы сирек ескі архаизмдер кездесуі мүмкін. Ол ескіден қалған архаизмдерді зерттеу нәтижесінде біз қазіргі тілдердің кейбір тарихи түсініксіз мәселелерін анықтап алуға мүмкіншілік алар ма едік. Жаңа табылған деректердің арқасында фонетикалық жаңа заңдар мен көне грамматикалық

құрылымдардың элементтері бізге туысқан тілдердің даму жолы туралы дәлірек түсінік берер еді. 3) Көп тіл топтарының туыстығын дұрыс көрсету, олардың көне замандарда қандай географиялық кеңістіктерде орныққанын дәл анықтауға көмектесер еді.

Ұлттың тілі, тарихы, мәдениетін, рухани қазынасы, дүниетанымы тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырған жағдайда ғана түркі әлемін шынайы танып білуге жол ашылады, сонымен қатар ұлттық тілдің қазіргі өркениетіміздің, ұлтымыздың қалыптасуына ұйытқы болғандығы белгілі. Түркі әлемінің рухани құндылықтары, ғасырлар бойы қалыптасқан өмір тәжірибесі, мәдениеті, салт-дәстүрі оның тілінде сақталады. Тілдің дыбыс жүйесін функционалды жағын зерттейтін лингвистиканың негізгі саласы – фонологияның жалпы тілтанымының қалыптасуына зор үлес қосқаны белгілі. Фонологияның жалпы заңдылықтары, құбылыстары мен ұғымдары тіл білімінің аясын кеңейтіп, тереңдетіп дамытты. Тіл білімінде өзінің даму барысында түрлі өзгерістерге түсіп, жаңарып немесе қайта қалыптасып жататын дыбыстардың табиғатының даму жолдарын анықтайтын салыстырмалы фонологияның маңызы зор. Оның ішінде дыбыстар жүйесіндегі дауысты, дауыссыздарды синхрондық және диахрондық аспектіде қарастырудың мәні ерекше. Туыстас түркі тілдерінің вокализм мен консонантизм жүйелерінің даму тарихы мен кезеңдерін салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы сипаттау қазақ тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Түркі тілдерін өзара топтастыру және генеологиялық классификацияға сүйене отырып, олардың тарихи фонологиясы мен фонетикалық жүйесінің

қазіргі қалпы кешенді түрде бірге қарастырылады. Салыстырмалы фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынады. Әр тілдің өзінің типологиялық ерекшеліктері мен универсалиялары (әмбебаптылығы) ескеріліп, олардың тарихын және ататілі фонологиялық жүйесін түзуге болады. Барлық тілдерге тән универсалды фонологизация құбылыстарының негізінде дыбыстардың фонематикалық мәртебеге көтерілуі, дыбыстардың позицияға байланысты аллофондарының жеке фонемаларға ауысуы, мағына айқындау қасиетіне ие болуы туыстас және туыстас емес тілдерінің материалында көрінеді. Тілдердің *буындары* да, даму үдерісіне байланысты морфемалармен сәйкес келуінің бірте-бірте жойыла бастағанын да, олардың негізгі қызметі өзгергенін де деректер арқылы дәлелдеу қажет.

Н.А.Баскаковтың пікірінше, біріншіден, көне және қазіргі түркі тілдерінің фонологиялық құрылымдарының модельдерін ретроспективтік әдіспен қарастыру үшін түркі сөздерінің сингармонизм заңын жанжақты да тереңірек зерттеп білу керек, екіншіден, түркі тілдеріндегі дауысты дауыссыз дыбыстардың жүйесінің дамуын зерттей отырып, оның көне тілдер мен кейінгі конкретті тілдердің фонологиялық құрылымына тигізетін әсерін қадағалау, үшіншіден, фонологиялық деңгейдің морфологиялық және синтаксистік деңгеймен өзара қатысын зерттей келіп, олардың қазіргі түркі тілдерінің түбірлік жүйеден агглютинативтік жүйеге көшудегі заңдылықтарының ұқсастығы мен айырмашылығын байқау, төртіншіден, диахрониямен байланысты вокализм мен консонан-

тизмнің дамуының арқасында пайда болған фонологиялық құрылымның көне және жаңа түрлерін белгілеу және олардың дамуына әсер еткен әртүрлі субстратты және адстратты тілдердің вокализмі мен консонантизмінің де әсерін ашып анықтау.

Түркі тілдерінің барлық деңгейі бір-бірімен тығыз байланысты, бұның өзі түркі тілінің жалғамалы типологиясына байланысты болса керек және түркі тілдерінің фонологиялық құрылымына әсер етеді. Егер сөйлем мен сөз тіркесі сөздің морфологиялық құрылымын анықтайтын болса, ал сөз болса, ол сөздің фонематикалық құрылымын анықтайды, ал фонеманың құрылымына талдау жасалса, ол сөздің морфологиялық құрылымымен тығыз байланысты болады. Тілдің морфологиялық құрылымын анықтайтын синтаксистік деңгейі болса, ол морфологиялық құрылымның өзі тілдегі ерекше фонологиялық құрылымдарды түзеді. Егер де морфологиялық деңгейде сөздің, сөз тіркесінің, сөйлемнің құрылымының өзгеруі қарастырылса, фонологиялық деңгейде сөздің түбір-морфемасының фонологиясы мен оның аффиксінің фонологиясына арнайы көңіл аударылады. Сонымен, сөздің фонологиясы өзінің құрылымы бойынша сөздің морфологиясымен анықталады.

Н.А.Баскаков сөз бен сөз тіркесінің толық изоморфизміне көңіл бөлген. Оның пікірінше, сөз бен сөз тіркесінің бір құрылымдығы, ол бір түбірден тұруы мүмкін, немесе: 1) бір түбір морфемадан және оған қосылған, сөздің жалпы мағынасын көрсететін бірнеше аффикстен және 2) түбірден кейінгі бірнеше аффикстерден абстракті түбірдің мағынасын анық-

тайтыны. Мысалы, қазақша *žaz-ıw-šy*. Сөз бен сөз тіркесінің изоморфизмі (барабарлығы) сол жалғыз сөздің өзі екі құрамнан тұрады деп санауға мүмкіндік береді: 1) түбір морфемадан немесе түбір морфеманың бір аффикспен немесе бірнеше аффикстің қосындысынан тұратын анықтауыштан және 2) анықталушы құрамнан тұратын, бірнеше аффикстік морфемалардан құрылған абстракті ұғымды білдіретін тұлға.

Қазіргі түркі тілдерінің көбінің байырғы лексикасының түбір морфемаларындағы дауыстыларды алып қарасақ, онда сегіз (басты) негізгі дауысты фонемалар – яғни төрт ашық <a>, <e>, <o>, <ö> және төрт қысаң <y>, <i>, <u>, <ü>, аффикстік морфемалар – сол дауыссыз дыбыстардың жүйесінде екі негізгі фонемалар <a> – ашық және <y> – қысаң, ал сингармонизмге тәуелді өзіне үйлесетін варианттарымен сипатталады. Түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың құрылымының ерекшелігі оның қазіргі палаталдық және лабиалдық аттракцияда ғана үндестік заңына бағынуында емес, оның үстіне жақтың қатысына ашық-қысаң болып, дауысты немесе дауыссыз қосындысынан тұрады да, оның өзі не палаталды не лабиалды аттракциямен өзгешеленеді.

Сонымен, сөз бен сөз тіркесінің барабарлығы туралы гипотеза бойынша және әрбір аффикстік морфеманың лексикалық мағынасының тарихи объективтік шындық (нақтылық) екендігі мойындалса, онда сөз бен сөз тіркесіне байланысты жалпы мағыналық, грамматикалық категориялардың заңдылығын да мойындау керек: 1) біріншіден, түбір және аффикстік морфема мен сөз тіркесінің синтаксистік арақатына-

сының біркелкілігі, яғни морфосинтаксиспен біркелкілігі; 2) екіншіден, әртүрлі сөз таптары мен оларға тән морфологиялық категориялардың біркелкілігі, яғни морфологиялық біркелкілік; 3) үшіншіден, семантикалық дамудың тарихи процесінде абстракцияланған сөздердің мағынасы мен қазіргі лексикалық нақты маңызы бар сөздердің маңызының, яғни морфосемасиологияның біркелкілігі; 4) фонологиялық мазмұнды морфемалардың біркелкілігі. Фонеманың құрылымын зерттеуде оның адамның сөйлеу тіліндегі сөздің мазмұнына енетін лингвистикалық функцияға қатысты ең кіші элементі болса да, оның тілдің бүкіл құрылымына қатысы бар. Белгілі бір тілдің фонематикалық құрылымын фонеманың жиынтығы ретінде қарастырғанда оны басқа тілдің бірліктерімен (буын, сөз) қарастыру керек.

Азия және Африканың кейбір буын тілдерінде «силлабема» буын фонологиялық бірлік болып табылады. Буынның ішіндегі дауысты мен дауыссыздар болжалды болғандықтан, олардың тембрі біркелкі болып келеді. Тығыз қабысқан буындағы силлабема жалғыз сегменттік фонологиялық бірлік болып есептеледі және ол (силлабема) дауысты мен дауыссыздың диффуздығын, яғни олардың өзара бір-біріне кірігіп, тығыз қатынаста болуын қамтамасыз етеді. Егерде еуропалық тілдерде буын синтагматикалық бірлік болса, буындық тілдерде ол парагматикалық бірлік болады.

Ежелгі славян тілдерінде жасалған алғашқы фонологиялық талдау онда буындық үндесу, сингармонизм гипотезасын көтеруге мүмкіндік берді, яғни соған әкеліп соқтырды. Сингармонизмнің біріне-бірі жақын

тұрған дыбыстардың тембрінің үндесуі деген идеясы силлабема дәуіріне жатады. Орыс ғалымдарының ежелгі славян тілдеріне қатысты сингармонизм туралы болжаулары сингармонизмді түркі тілдерінде зерттеп, түркі тілдеріне тән құбылыс деген түркологтардың пікірлерімен үндесіп жатыр. Бұл сингармонизм деген қазіргі түркі тілдеріне және ежелгі славян тілдерінің бір дәуірлеріне тән құбылыстары типологиялық мәні бар құбылыс болу керек. Осы құбылысты барлық тілдердің дамуында орын алатын өтпелі, ауыспалы кезең деп айтуға болады. Славян ататілінің фонологиялық жүйесін зерттеген белгілі славист В.К.Журавлев кезінде топталған фонема теориясын дүниеге келтірді. Бұл теория бойынша, топталған фонема (силлабема) құрамында біртоналды біріне-бірі ілескен дауыссыз бен буын құрайтын дауысты дыбысы бар фонемамен барабар бөлінбейтін, ажырамайтын бір буын тәріздес бірлік. Ал топталған сингармонизм құбылысы, яғни вокализм мен консонантизм жүйесінің түйіскен жерінде пайда болған дыбыстардың тембрінің жақындасуы – жалпы бұл процесті фонологиялық жүйені вокализм мен консонантизмге бөлмей-ақ бірлікте қарауға мүмкіндік береді [*Журавлев*, 2007].

В.Журавлев көтеріп ұсынған топталған фонема (группофонема) ұғымы славян ататіліндегі сөздердің бірәуезді (однотональных) дауыссызбен одан кейінгі оған жанасып бір буын құрап, сол буынға еніп тұрған дауысты дыбыстарының арасындағы ерекше байланыс болып табылады. Сонымен қатар бұл жерде топталған фонема ұғымы бір-біріне жанасып бір буын құрап тұрған дауыссыз бен дауыстының сол буынның көлеміне тәуелді емес екені, ол буынды бүтіндей де

немесе оның бір бөлігін де қамтуы мүмкін делінген. В.Журавлевтің топталған фонемасы Р.И.Аванесов зерттеген силлабема ұғымынан өзгеше. Ол өзгешелік Аванесов бойынша, CV дауыссыз бен дауысты дыбыс тіркесі, яғни оның силлабемасы, сол тіркесті ғана бүтіндей қамтуы қажет. Топталған фонема мен силлабема ұғымының пайда болу уақыты туралы славян тілдерінің тарихи фонологиясының және В.Журавлевтің еңбектерінің зерттеушісі Ю.Я.Бурмистровичтің пікірі бойынша, В.К.Журавлевтің топталған фонема ұғымы славян ататілі тарихының алғашқы кезеңіне қатысты болса, Р.И.Аванесовтың силлабемасы славян ататілі тарихының орта дәуірінің соңғы кезеңімен байланысты.

Топталған фонема мен силлабема ұғымдары ең басында Ф.Ф.Фортунатов пен А.А.Шахматовтың идеяларынан бастау алатыны байқалады. Ф.Ф.Фортунатов өз уақытында славян ататіліндегі тіл арты дауыссыздарымен оған жанасып тұрған алдыңғы қатардағы буын құрайтын дауысты дыбыстың өзара ерекше қатынасына көңіл аударған. Сол тығыз байланыстың арқасында тіл арты дауыссыз дыбыстар көшпелі палатализацияға (переходной палатализации) ұшырағанына көңіл аударған. Ал А.А.Шахматов езулік дауыссыздар мен одан кейін тұрып буын құрайтын жуан еріндік дауысты дыбыстардың ерекше арақатынасына көңіл аударған, әсіресе сол қатынастың арқасында езулік дауыссыздар жуан еріндік дыбыстарға айналуына көңіл аударады. Фортунатов пен Шахматовтың уақытында славян ататілінің фонологиясына арналған ілім әлі зерттелмеген, яғни сөйлеу ағысындағы қатар тұрған дауыссыз бен дауысты дыбыстардың фонология мәселесі болып табылатын

арақатынасы арнайы зерттелмеген болған соң, ол уақытта ғалымдар топталған фонема, силлабема деген ұғымдарды қолданбаған. Алайда тілдердің дамуының бір кезеңінде дауыссыз-дауыстылардың тығыз бірігуінің арқасында бірәуезді қосынды квазифонема (нағыз фонема емес, шартты фонема) пайда болады. Фонематикалық бірліктегі топталған фонема мен силлабеманың негізгі қызметі олардың мағына айыруы, ажыратуы болып табылады.

Сөз ағымындағы мағына ажырату морфема деңгейінде емес, сөзтұлға деңгейінде өтеді, сондықтан осы жерде топталған фонеманың дауыссызы мен дауыстысының бір морфемаға да, қатар тұрған екі морфемаға да енуі мүмкін. Топталған фонема ұғымы славян ататілі тарихында түсініксіз болып келген біраз фонологиялық және фонетикалық құбылыстардың өзара себеп-салдарлы байланыстарын түсіндіруге жол ашты. Топталған фонема құбылысы туралы теорияның рөлін славян ататілі фонематикалық жүйесі тарихының кез келген кезеңінде көруге болады. Ол әсіресе славян ататілінде ашық буындар мен дифтонгтардың монофтонгіге айналу процесінің пайда болуында айқын көрініс табады. Славян ататілінде ашық буындар заңы кең таралған деген қағида жоғары оқу орындарына арналған кез келген оқулықта айтылады. Бірақ бұл заңдардың қашан, қалай, неге пайда болғаны туралы ешнәрсе айтылмайды. Славян ататілінде қалай, қашан пайда болғанын былай түсіндіруге болады.

Славян ататілінің дамуының ең алғашқы кезеңінде көрініс тапқан фонологиялық қайшылықтарды шешу үшін топталған фонемалар пайда болған. Олардың

пайда болуы кейбір фонемалардың қасиеттеріне негізделген. Сол уақытта барлық фонемалар басқа кез келген фонемалармен қосыла бермеген. Мысалы, *pǎntĭs* – «жол» деген сөздегі барлық фонемалар топталған фонема құра алмайды. Мұнда тек қана бірінші фонема мен екінші фонема және төртінші мен бесінші фонема қосылып топталған фонема құра алады, үшінші мен алтыншы фонемалар оңаша қалады. Оны былай көрсетуге болады: *(pa) n (ti) s*. Мұндай жағдай славян ататілі тарихы дамуының алғашқы кезеңінде болған. Сол тарихи кезеңде топталған фонема мен жалғыз фонема қатар өмір сүрген. Бірақ мұндай бірліктер көп уақыт қатар өмір сүре алмайды. Әдеттегідей маңызы тең келмейтін екі түрлі құбылыстың арасында басталатын тайталастан маңызы мықтырағы жеңетіні белгілі. Сонда бұл топталған фонема мен жалғыз бос фонеманың арасындағы тайталаста топталған фонема жалғыз фонеманы өзіне тартып сіңіріп генерализация деген процесс арқылы жеңеді. Оны жалғыз фонемадан сөздің бүкіл фонологиялық кеңістігіне таратып, сонда өріс алуы арқылы орнықтырады. Дәлірек айтқанда, топталған фонема жалғыз қалған фонеманы сіңіріп алады. Бұл сіңіру процесі алдымен сөздің басындағы жалғыз қалған фонемадан басталса, кейінірек сөздің аяғындағы бос қалған фонемаға ауысады екен. Ол фонема қажетсіздіктен өзі түсіп қала беруі де мүмкін.

Ғалымдардың пікірінше, бұл процесс славян ататілі тарихының орта дәуірінің екі кезеңіне созылады. Орта дәуірдің бірінші кезеңіндегі топталған фонемаға оның алдындағы жалғыз фонеманың тартылуы фонологиялық заңдылықтың қатаң жүйелілігіне байла-

ныcты болған. Ол жүйелілік топталған фонема компоненттерінің (квазифонемалардың) былай орналасуын тілейді: С ызың + С шұғыл + С үнді + V. Бірінші үшеуі – буын жасамайды, соңғысы ғана буын құрайды. Сонымен қатар тұрған екі шұғыл дауыссыз екеуі қатаңдық не ұяндық жағынан бірдей, яғни не қатаң, не ұяң болуы керек. Бұл заңдылық топталған фонема ішінде ғана болатын буынға емес, оның фонемасының қасиетіне ғана қатысты. Бұл жерде айта кететін жағдай – славян ататілі тарихының осы кезеңіндегі топталған фонема мен буынның арақатынасы сол алғашқы тарихи кезеңдегідей болған, яғни топталған фонеманың көлемі бір буынмен бірдей немесе кейде одан кем де болған.

Славян ататілі тарихының орта дәуірінің бірінші кезеңіндегі топталған фонеманың өзі жаратылысынан бірәуезді фонемалардың (квазифонемалардың) қосындысы болғандықтан, сөздің басында жалғыз қалған фонема топталған фонемаға тартылу процесінің нәтижесінде ол да сол бірәуезділікке енеді, олай болмаса, ол фонема қажетсіздіктен түсіп қалар еді. Славян ататілі тарихы орта дәуірінің екінші кезеңінде топталған фонемаға тартылған сөздің соңында жалғыз қалған фонема сөзді тұйықтап жауып тұрады. Себебі ол буын құра алмайтын шұғыл дауыссыз, не буын құра алмайтын үнді дауыссыз, немесе буын құра алмайтын дауысты болуы мүмкін. Аталған соңғы жалғыз фонема топталған фонемаға тартылғанда (сіңірілгенде) жоғарыда көрсетілген квазифонемалардың топталған фонема ішіндегі белгілі реті және жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы сақталу керек. Бұл жерде топталған фонемадан кейін тұрған квазифонема оған

тартылғанда, бұл бірліктердің ішінде болатын белгілі жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы бұзылмай сақталса, олар қосылып бір буынға теңеседі.

Сонда топталған фонема мен оған тартылған квазифонеманың ішіндегі жоғарылайтын дыбыс жүйесінің заңдылығы олардың ғана заңдылығы емес буындар ішіндегі заңдылыққа айналар еді. Топталған фонема мен оған тартылған квазифонеманың арасындағы генерализация деген құбылысының тенденциясының арқасында бір заңның екінші заңға ауысу процесі орын алды. Сонда кез келген топталған фонема дауысты дыбысқа аяқталады екен. Ал топталған фонемадағы дауысты дыбыс әр уақытта ең айқын дауысты ашық буынға аяқталады. Сондықтан буын ішіндегі жоғарылайтын дыбыс заңдылығы ашық буын заңдылығына айналды. Бұл ашық буын заңдылығы славян ататілінің бір фонемалық тілден топталған фонемалар тіліне айналуына себеп болды және де топталған фонемадан кейін тұрып оған тартылған жалғыз фонеманың дыбыстық күшін ең шегіне дейін жоғары көтеріп, оған көнбеген жағдайда оның түсіп қалуына әкеліп соқтырады. Ол топталған фонемадан сол буынды тұйықтан жауып, оған тартылған фонема түспеген жағдайда, ол дифтонгтар, дифтонг тіркестерінің бірәуезділік монофтонгизация құбылысына әкеледі екен. Себебі дифтонгтар мен дифтонг тіркестерінің бірәуезділік деген құбылысқа ұшырауы ашық буын заңдылығының әсерінен болған. Бұл дифтонг пен дифтонг тіркестерінің монофтонгизация деген процеске өтуіне себепші болған ашық буындар заңдылығы екені славян ататілінің кез келген оқулығында айтылады.

Дифтонгтың монофтонгқа тартылуы деген құбылыс дифтонгтың бірінші емес, екінші элементінің пайдасына қызмет еткен. Себебі монофтонгизация деген құбылыстың мәнінің өзі топталған фонеманың артында тұрып, жалғыз қалған фонеманың сол топталған фонемаға дифтонгтың немесе дифтонг тіркесінің екінші буын құра алмайтын элементі түрінде болып қана ашық буындар заңына сәйкестігі және осы екінші элемент өз дыбысын буынмен барабар күшейтіп барып топталған фонемаға енеді. Бұл жағдайдың іске асуының себебі топталған фонеманың соңғы дауысты буыннан тұратын элементі, оның үстіне ол элемент дифтонгтың бірінші дауысты буыны бола тұрып, өзінің буындық қасиетін топталған фонеманың ішіндегі бұрын буын құра алмаған дифтонгтың екінші элементіне береді. Дифтонгтың бірінші элементі өзінің буын құрайтын қасиетін дифтонгтың екінші элементіне беріп, сонымен қатар топталған фонеманың құрамындағы және буын мен сөздегі өзінің басты функциясы болып табылатын буын құру қабілетінен айырылған соң бұл жерде ол қажетсіз болып қалады.

Сонымен монофтонгизация деген құбылыс, дәлірек айтқанда, дифтонгтың екі элементінің бірінебірі тартылып, біреу құрылуы ғана емес, топталған фонемадағы дифтонгтың бұрынғы бірінші буын құрайтын элементін оның бұрынғы екінші буын құра алмайтын элементіне алмастыру, сөйтіп ол өзіне бірінші буын құру қабілетін де, басқа да қасиеттерін көшіреді, бірақ оларды көбінесе өзгерген, дифтонгтың екінші элементіне қажетті, қолайлы түрде алады. Мұның бәрі топталған фонемада болған құбылыс-

тардағы дифтонгтың екінші элементіне қажет оппозициялардың санын сақтап қалу үшін керек болды. Топталған фонема теориясы тұрғысынан қарағанда, топталған фонемада, яғни сөз ішінде тұрған дауыссыздардың [au] мен [eu] дифтонгтарының алдында әртүрлі рефлекс беретінін оңай түсіндіруге болады. Топталған фонемалардағы [au] дифтонгісінің алдында тұрған дауыссыз әуезділік жағынан сол топталған фонемаға енген дифтонгтың бірінші элементі [а] мен бірдей болған, яғни диезсіз (жуан) болған. Дифтонгтың бірінші элементі [а]-ның орнына топталған фонемаға дифтонгтың екінші элементі [u] енгенде әрине ұзындығы жағынан өзгеріп, икемделіп, оның әуезділігі еріндік болып келген – бұл топталған фонема ыдырамау, сақталу үшін, диезсіз дауыссыз, өзінің әуезділігін сөздегі өзінен кейін тұрған бемолды дауысты дыбыстан алып, соның ықпалынан өзі де бемолды (еріндік), яғни азырақ лабиалды болып, соның арқасында бүкіл топталған фонема бемолділікке айналған. Бұл жерде дауыссыз әрине өзгерді, бірақ ол өзгеру түбегейлі емес, оны бірінші қадам деп бағалауға болады.

Былайша айтқанда, диезділіксіз деген мен диезділік дегеннің ара қашықтығын да бір қадам деп бағалауға болады. Сондықтан өзінен кейінгі диезділік (жіңішке) дауыстының ықпалының арқасында диездіксіз дауыссыз, көбінесе жіңішке болып шығады, яғни палатализацияланады.

Топталған фонемадағы [eu] дифтонгісінің алдында тұрған дауыссыз әуезділік жағынан сол топталған фонемаға енген дифтонгтың бірінші элементі [е]-мен бірдей болған, яғни диезді болған. Топталған фонемада

бұл [е]-нің орнына дифтонгтың екінші элементі [u] енгенде, әрине, ұзындық жағынан өзгеріп, әуезділік жағынан топталған фонема ыдырамай сақталу үшін бемолды болған. Ал өзінің әуезділік дегенін өзінен кейін тұрған диезді дауыстыдан алған диезді дауыссыз жоғарыда айтылған бемолды дауыстының ықпалынан өзгеруі керек еді. Бірақ бұл жерде диезділік пен бемолділіктің арасындағы қашықтық әжептәуір болғандықтан, оны екі қадам деп бағалауға болады. Ең бастысы, диезділік пен бемолділік екеуі бір-біріне қарсы, екі жаққа беталғанда, мұндай тіркестердің артикуляциясы йотқа жақын болады. Бірақ жағдай мұнда ғана емес. Палаталсыз-палаталды (жуан-жіңішке) категорияларының пайда болуына дейін барлық ызың дауыссыздардың жіңішкелігі өтпелі болған. Сондықтан дифтонгтар [eu] мен [eu]-лердің монофтонгизациялануының арқасында пайда болған жіңішке дауыссыздардың әсері оларға ертеректен йоттың берген әсерімен бірдей болды, яғни палаталды деген бұрын да, кейін де өтпелі (переходный) болған. Ертеде өткен процесс *(na) s'(j' a)n'→(na)'(s'a)n* «алып келу» мен кейінгі процесс *(se)u (ta)s → (s'u) (ta)* «сайқымазақ» дегенді салыстырып көрейік. Көріп отырғанымыздай, йоттың әсерімен де және дифтонг [eu]-нің монофтонгизациялануы әсерімен де алдытілді (переднеязычный) ызың дыбыс **[s]** ешбір қалтқысыз бірдей өзгерді: әуезділік жағынан ол жіңішке болып, сөзде ең басынан болмаған йоттың күтпеген жерден пайда болуының да қажеттілігі жоқ болып шықты. Сонымен, топталған фонема теориясы бойынша бұл жерде топталған фонеманың екі элементі әуезділік жағынан екеуі бірдей болу керек деген пікірді ерінді

дыбыс [u]-нің жіңішке-ызың немесе ызың-жіңішке ықпалын өзінен кейінгі диезді дауыссызға жасағаныныңнәтижесімен түсіндіруге болатын сияқты.

Бұл теория неге біркелкі дифтонгтар [ēi] мен [ěi]-дің монофтонгизация процесінде бір рефлексмонофтонг [i_2] беретінін, ал біркелкі емес [āi] мен [ǎi] дифтонгтары – бірнеше рефлекс – монофтонгтар [i_2], [e_2] және [y_2] береді дегенге дұрыс жауап береді. Бұлар келешекте славян ататілі мен көне орыс тілінде и, Ѣ, ы болып жазылды. Бұл жағдайдың болуының себебі – дифтонгтардың біркелкі немесе әртүрлі болуында жатыр және топталған фонемадағы дауысты мен дауыссыз компоненттерінің арақатынасының монофтонгизациядан бұрын қандай болғаны және одан кейін қандай болғандығында жатыр деуге болады. Сондай-ақ [ēi] мен [ěi] дифтонгтарының монофтонгизациялауынан бұрын олардың бірінші элементі [ē] мен [ě] диезді топталған фонеманың құрамында тұрған, олардың өзі басынан диезді болған. Демек мұндай топталған фонеманың құрамындағы дауыссыз компоненттері де диезді болған. Аталған дифтонгтардың монофтонгизациялануынан кейін оның біріншісі [ē] мен [ě]-нің орнына оның екінші дауыссыз элементі басты, бірақ ол өзгеріп икемделіп буындық және созылыңқы қасиеттерге ие болып, дифтонгтың бірінші элементі сияқты диезді болып [i_2] дыбысына айналған.

Сондай-ақ диезді дауысты дыбыс [i_2]-нің топталған фонеманың ішінде тұрып, алдында пайда болған диезді дауыссыз дыбыстың біріншіге қосылуы жеңіл болды. Себебі ол екеуінің әуезділігі бірдей болатын. Сондықтан [ēi] мен [ěi] монофтонгизацияланғанда

[$і_2$] ешбір өзгеріссіз қалды. Ал [āі] мен [ăі] дифтонгтарының монофтонгизациялануына дейін олардың бірінші элементтері [ā] мен [ă] диезсіз топталған фонемалардың ішінде еді, себебі ол элементтердің өзі диезсіз болатын. Демек, топталған фонеманың дауыссыз компоненттері диезсіз еді. Бұл дифтонгтардың монофтонгизациялануынан кейін диезсіз [ā] мен [ă]-ның орнына олардың екінші элементі келді. Бірақ олар өзгеріп, икемделіп буындылық созылыңқы қасиет иеленіп [$і_2$] дыбысына айналған.

Бұл жерде [$і_2$] дыбысы өзі бірінші диезсіз элементпен салыстырғанда ең басынан диезді болатын. Ал диезді дауыстының топталған фонема ішінде бола тұра өзінің алдына келіп тұрған диезсіз дауыссызбен қосылуы оңай болмайды. Себебі олардың әуезділігі біркелкі болмайтын. Сондықтан топталған фонеманы сақтап қалу үшін бұл жерде дауысты мен дауыссыздың әуезділігі бірдей болуы үшін оларды өзгерту қажет еді. Алайда дыбыс жүйесінің тарихи дамуы дауысты мен дауыссыздардың әуезділігінің өзгеруіне әртүрлі мүмкіндік береді: 1) диезді дауысты диезсіз дауыссызға әсерін тигізіп, оны да диезді етуі мүмкін еді; онда топталған фонеманың барлығы диездіге айналып, [āі] мен [ăі] дифтонгтарының монофтонгизациялануының рефлексі [$і_2$] дауысты болар еді; 2) диезсіз дауыссыз диезді дауыстыға әсерін тигізіп, оны да диезсіз етуі мүмкін еді; онда топталған фонеманың барлығы диезсізге айналып, [āі] мен [ăі] дифтонгтарының монофтонгизациялануының рефлексі [$у_2$] диезсізі болар еді; 3) дауысты да, дауыссыз да бір-бірінің әсеріне көнбей қойып; онда дауыссыз диезсіз болып, ал дауысты диезді болып қалуы мүмкін,

сондықтан топталған фонема біржола бұзылып, ешбір жағдайда топталған фонемаға айналмауы мүмкін еді. Мұндай жағдайда [āi] мен [ăi] дифтонгтарының монофтонгизациялануынан рефлекс болып диезді [e_2] пайда болады. Ал бұл [i_1]-ге тура сәйкес келетін [i_2]-ден тіпті басқа, өзгеше болып тұр.

Жоғарыда келтірілген мүмкіндіктердің бәрі славян ататілінде пайдаланылған болатын және олар тарихи дамуының көрсеткіштері болып табылады. Алайда бұл жағдаяттар мен процестер морфологияның мақсаттарына сәйкес келеді: даралап айтсақ, зат есімнің граммемдерінің түрлі флексиялары [āi] мен [ăi] дифтонгтарының монофтонгизациялануынан кейін жалғыз [i_2] дыбысында бірігіп тоғысты, ал грамматика мақсатына сәйкес, бұл флексиялар өзінің дыбыстық сипатын сақтап, бұрынғыша бір-бірінен бөлек өзгеше болуы керек еді. Ондай өзгешелік болуы үшін, орыс ғалымдарының пікірлері бойынша, бұл флексиялардың біреуіндегі [i_2] дыбысын басқа дыбыспен алмастыру керек еді. Ал [āi] мен [ăi] дифтонгтарының монофтонгизациялануындағы рефлексация процестерінің түрлі мүмкіншіліктерін пайдалану нәтижесі [i_2] дыбысын басқа дыбыстарға алмастыруға оңай мүмкіндік берді. Бұл алмастырулардың нәтижесін славян ататілі мен көне орыс тілінен көруге болады. Белгілі болғандай, [āi] мен [ăi] дифтонгтарының монофтонгизациялануының түрлі рефлекстері, дәлірек айтқанда, мына [i_2] мен [e_2]-лер славян ататілі мен орыс тілінің жазуында и және Ѣ әріптерімен белгіленуінің себебі көбінесе дифтонгтардың просодикасының әртүрлі болуымен түсіндіріледі, сонымен, көбінесе бір дифтонгтың өзінде түрлі просодикалық сипатпен

ерекшеленетіні түсіндірілмейді.

Славян ататіліндегі топталған сингармонизм құбылысының пайда болуы дамуында алғашқы және кейінгі кезеңнің орын алғанын айтып кету керек. Алғашқы кезеңде топталған сингармониялық C+V (consonne + voyelle; дауыссыз + дауысты) тембрдің біркелкілігімен (тональдықтың біркелкілігі көтеріңкі, бәсең) құралған, мұндайды фонологиялық жағынан қарағанда біртұтас, бөлінбейтін фонологиялық бірлік топталған фонема деп санауға болады. Олар бір-бірінен қарсы айырым белгілерімен: диезді-диезсіз, ашық-жабық, ұзын-қысқа болып, өзгешеленеді. Топталған фонеманың фонологиялық жасалу процесінің үлгілері, формулары төмендегідей болады:

C + °V----------C° + V----------°CV
C + ‘V----------C’ + V----------’CV

Славян ататілінің дамуының екінші кезеңіндегі топталған фонема мен жеке фонеманың қатынасының формуласы мынадай болған:

$C_1 + C_2 + CV_1 + C_3 + \ldots\ldots + CV_n + C_n$
$Ф_1 + Ф_2 + ГФ_1 + Ф_3 + \ldots\ldots + ГФ_n + Ф_n$

Славян ататілінің дамуындағы фонологиялық процестің екінші кезеңінде жалғыз соңғы фонеманың жойылуы оның топталған фонемаға тартылуының себебінен туындады. Бұл соңғы дауыссыздың жойылуынан бұрын славян ататіліндегі сөздер әрқашан дауыссыз дыбыстарға аяқталатын болған. Онда көбінесе дауыссыз [s] дыбысына, сиректеу [t]

дыбысына, одан да сирек [d] дыбысына аяқталған. Силлабема пайда болған кезеңде сөз соңындағы дауыссыз дыбысы топталған фонеманың құрамында алдымен дауысты болуы керек. Сонда ғана C+V топталған фонемасы түзіледі. Бұнда соңғы жалғыз дауыссыз дыбыстар топталған фонемаға енбей, сыртында қалған: *sunus → su + nu + (s); reket → re + ke + (t); mater → ma + te + (r).*

Жоғарыда берілген әртүрлі келбеттегі сөз тұлғаларына талдау жасай отырып, Журавлев мынадай қорытындыға келеді: бұл құрылым әртүрлі болып келіп, әртүрлі фонологиялық бірліктерден (топталған фонема + фонема) тұратын фонологиялық жүйені екі түрлі әрекетпен біркелкі бір келбетті етуге болады: әртүрлі фонологиялық бөліктердің, яғни топталған фонема мен жеке фонеманың біреуінен құтылу керек. Славян ататілінің фонологиялық жүйесінің өзгеру, даму процестері көрсеткендей, сонымен бірге біркелкі емес бірліктердің екіншісі, соңғы, жақшаның сыртында қалған жалғыз фонемасы, дауыссыз дыбысы біртебірте түсіп қалып отырды. Флективті типті тілдердің фонологиялық жүйесінде әжептәуір маңызы бар славян ататіліндегі сөздің соңғы дауыссыз дыбысының түсіп қалуы ондағы топталған фонеманың ерекше маңыздылығын көрсетеді. Бұл процесті Журавлев топталған фонеманың «генерализациясы» деп атайды. Бұдан кейін славян ататілінің фонологиялық жүйесінің одан әрі өзгеруі, дамуының нәтижесінде бұл топталған фонеманың өзінің ыдырауына жол ашылды. Бұны Журавлев дифтонгтардың монофтонгизациясы процесімен байланыстырады.

Журавлевтің топталған фонема туралы теориясы тек қана славян тілдері мен түркі тілдерінің диахрон-

дық фонологиясының кейбір мәселелеріне ғана жауап бермей, бұл тұста Оңтүстік-Шығыс Азия тілдерінің кейбірінің диахрондық фонологиясының мәселелерін де қамтиды. Силлабемалар славян ататілінің дамуының алғашқы кезеңінде тұлғалана бастаған. Тілдің ұзақ фонетикалық дамуының бір кезеңдерінде топталған фонемалар ыдырап, бөлек-бөлек фонемаларға айналады. Славян ататіліндегі буындық сингармонизм болжамын ең алдымен Бодуэн де Куртенэ мен Якобсон көтерген. Одан кейін Шахматовтың еңбектерінде дамып, оны Аванесов, Сидоровтар қолдаған.

Фонологиялық бірлік, силлабема, басқаша айтқанда, топталған фонема өзінің айырым белгілері арқылы суреттеледі, баяндалады. Ал айырым белгілер оның бүкіл сегментіне, яғни консонанттық және вокалдық бөліктеріне қатысты болады. Мысалы, ол диездік деген топталған фонеманың барлық элементтерін сипаттайды: (C’ + C’ + ‘V).

Жоғарыда келтірілгендей славян ататілінің фонологиялық жүйесінің үздіксіз дамуының аясында сөздің соңғы дауыссыз дыбысының түсіп қалуы орын алған. Сол себептен топталған фонема славян ататілінің сөзінің құрамында ең басты, яғни маңызды фонологиялық бірлік ретінде орныққан. Славян ататіліндегі бұл құбылыс орыс тіліндегі сөздердің соңындағы ашық буынға әкеліп соқтырды.

Сондықтан да славян ататілінің фонологиялық жүйесінің алғашқы кезеңіндегі сөздердің алдыңғы дауыссыз дыбыстары өзінен кейінгі дауыстылармен тығыз байланыста болса, соңғы дауыссыздың алдындағы дауыстымен байланысы тығыз болмай, босаңқы

болып, ол түсіп қалуға дейін барады. Сонда бұл құбылыс славян ататіліндегі ашық буын жүйесінің дамуына жол ашқан. Айналасындағы дауыссыздармен тіркескен кез келген дауысты тілдегі тәуелсіз бірлік бола алмайды. Бұл тұрғыдан қарағанда тілдердегі екі топқа бөлуге болады: ішінде ашық буынды бірлігі бар тілдер, яғни буын дауысты дыбысқа аяқталатын тілдер. Бұлардың қатарына орыс және басқа да славян тілдері жатады. Екінші топқа жататын тілдер – ашық буынды единицалар мен бірге жабық буынды, яғни дауыссыздарға аяқталатын тілдер. Бұл тілдерге түркі тілдері де және кейбір герман тілдері де жатады.

CV сияқты ашық буындар тілдің ең кіші минималды единицасы болып табылады. Тіл артикуляциясында буыннан кіші элемент жоқ дегенді білдіреді. Тілдегі әр дыбысты бөлек-бөлек айтуға болады, бірақ олар бөлек-бөлек дыбысталғанда қасына басқа дыбыстар қосылып кетеді де оларды CV-ға жақындатады. Әдейі жасалған эксперимент көрсеткендей, ең алғаш адам баласы сөйлеуге талпыныс жасағанда, ол сол CV буынның айналасында ғана дыбыс шығара алған. Мысалы, сәбилердің бірінші дыбыс шығарған сөздеріне қарауға болады: *ma-ma* (CV-CV), ра-ра (CV-CV), *a-pa* (V-CV), *a-ta* (V-CV). Бір буынға еніп айтылатын элементтердің барлығының басын қосып, ол дыбыстардың айтылуына әмір етіп басқаратын артикуляциялық қимылдарға берілетін бір бұйрық, бір бағдарлама: бұның бәрі дауысты, дауыссыздардың фонологиялық негізгі белгілері бір уақытта, бір мезгілде болуы қажет. Мысалы, қазақ және орыс тілінде [su] буынында ерін дөңгеленіп, ал тілдің ұшы буын басталғаннан бастап жоғары көтеріліп, артқа қарай тартылады. Мұның бәрі

дауыссыз [s]-ың артикуляциясына даярлық болып, сонымен дыбыс мүшелері буын [su]-ның бүтіндей айтылуына алдын ала даяр, бірақ мұнда әуелі алдында тұрған дауыссыз, одан кейін дауысты артикуляцияланбайды. Біздің ұғымымызша, бұл бірінен кейін бірі жүретін дыбыс тізбегінен тұратын болғандықтан осылай болып тұр. Бірақ бұның бәрі фонема жүйесіне маңызды уақытпен байланысты нышандар болып табылатын дыбыстың қатаңдығы, тіл артылығы, ызың дауыссыздарының бәрінің буынның басында келуімен, ал бұл буынның аяғына қарай, дауыстың тіл арты жоғарылау артикуляциясымен бітуімен байланысты.

Орыс тілінде бұл құбылыс ашық буындарға ғана тән. Бұған көз жеткізу үшін жоғарыда келтірілген [su] буынындағы ерін дөңгеленетін артикуляциямен [us] буынындағы ерін дөңгеленуі дауыссыз [s]-ге қатысы жоқ. Мұндағы [s] бірінші [su]-дегі [s]-пен салыстырғанда ешбір дыбысқа тәуелді емес, еркін. Ашық буынмен қатар жабық буыны бар тілдердегі, мысалы, түркі тілдеріндегі [us] сияқты буындардағы [s] өзіндік еріндік дөңгеленетін артикуляцияның аяғына дейін сақтайды; CVC, CV буындарындағы дауыссыздар [i] дауыстының қасында өте жіңішкеріп кетеді.

Жеке айтылатын бірлік болып есептелетін CV не CVC буындарындағы фонологиялық оңаша дыбыстар артикуляциялық жағынан тәуелсіз болып келеді. Бұл жерде дауыстылар да, дауыссыздар да өзінен көлемді де мәндірек дыбыстың қосындысының, яғни буынның бір бөлігі болып табылады.

Буынды минималды дыбыстық бірлік деп қарағаннан кейін, оның барлық аспектілерін жіті зерттеп шығуымыз керек. Оны минималды дейтініміз, себебі

сөзді немесе сөйлемді айтқандағы дыбысталу қимылдарын буыннан майда комплекстерге бөле алмаймыз. Оны сөйлеу, дыбыстық бірлік дейтініміз, ол сөйлеу артикуляциясында көрінеді. Әрине, бұл буынды құрылым акустикалық немесе перцептивтік деңгейде көрінбейді деу емес. Буынның сөйлеуге қатысты бірлік екені оның сөздің акустикалық бейнесінде көрініс табуы және буынның сөйлеу процесіндегі ерекше рөлі – оның сөйлеудегі мәнді түсінудегі ерекше рөліне әкеліп соғады.

Сонымен, біз бірлік дегенімізде – ол жай ғана бірінен соң бірі келетін дыбыс тізбегінен тұратын бірлік емес, бұл тізбек жалпы ортақ белгілерді, ортақ артикуляциялық бағдарламаны қосатын, буынның құрылуына себеп болатын, сөйлесу қимылдарын ұйымдастыратын ерекше тізбек – буын. Басқаша айтқанда, CV буындағы бірінші дауыссыз дыбысты айтқанда, біздің артикуляциялық мүшелеріміз ең басынан дауыссыздан кейін қандай дауыстының келетінін болжайды, ал дауыстыны айтқанда, алдында қандай дауыссыз болғанын есте сақтап тұрады.

Буын дегенді осылай түсінген соң, жоғарыда келтірілген буындардың типін әрбір тілде бөлек-бөлек қарастырып бағалау керек. Алайда буын туралы ашық, жабық деген түсініктер барлық буындар үшін фонетикалық жағынан бірдей болғандықтан, олардың әр тілдегі айырмашылығын білу үшін, ол конкретті тілдердің буындарын бөлек-бөлек зерттеп қарастыру керек. Мысалы, орыс тілі үшін CV, CCV, CCCV сияқты тіркестер ақиқат буын болып оқылатын бірліктер, ал VC, CVC, CVCC тізбектерін олай оқылатын бірліктер деп айтуға келмейді, себебі дауыстылардан кейін жү-

ретін дауыссыздардың айтылатын дербестік күші молырақ, *тут* деген орыс сөзіндегі екі [т] дауыссыздардың дыбыстану қуатын салыстырып көрейік: онда бірінші дауыссыз [т] (буынның шыңы болып табылатын [у] дауыстының әсерінен) алға дөңгелене созылған ерінмен артикуляцияланады, екінші [т] тіпті басқаша артикуляцияланады – оған еріндік дөңгелену тән емес, екінші [т]-дан кейін күңгірт дауысты сияқты дыбыс естіліп *тут* деген бір буынды сөз емес – екі буынды: *t°u – t* естіліп, екінші t бірінші дауысты u-ға ешбір тәуелді емес, басы бос дыбыс болып шығады. Ал қазақ тілінде керісінше буын-сөз толығымен бір әуезбен айтылады: [s’°üt’°], [t’°üs’°], [t°os°], [k’°ül’°], [q°ol°], [q°ul°], [t’°ös’°] т.б.

Тілдің қоғамдағы функциясы әр уақытта оның сол қоғамда түрлі мағынадағы мәліметтерді беруімен байланысты. Дыбыстық бірліктерді анықтау, белгілеу де оның үн шығаруы мен мағынасына байланысты болады.

Тілдің дыбыстық бірліктерінің түрлі аспектілерін, олардың құрылысын, мазмұнын, мазмұн құрайтын мүмкіндігін ажырататын, яғни бүтін дыбыстық құрылымын зерттейтін ерекше сарапшы бар. Оны лингвистикада фонология дейді. Барлық тілдерде олардың сөйлеу ағымын дыбыстық бірліктерге бөлуде сүйенетін бір ғана жағдай бар, ол жағдай тілдердің бәріндегі бөлуге келетін ең кіші, минималды мағыналы бөлігі – морфеманың болуы. Бірақ барлық тілдерде морфема мен дыбыстың арақатынасы бірдей емес, осыған қатысты әлем тілдері екі топқа бөлінеді: фонемалық тілдер және буындық тілдер деп. Біріншісінде негізгі дыбыстық бірлік болып сөйлеуде жеке

дыбыс ретінде жүретін – ол фонема, ал екіншісінде (екінші топта) фонеманың орнына жүретін – белгілі схемада құрылған буын. Бүкіл еуропалық тілдер фонемалық тілдерге жатады деп айтуға болады. Бұл тілдерде дыбыстар бір-бірінен ажыратылады. Себебі олардың арасында морфеманың шекарасы бар. Буынды бөлу шекарасын анықтағанда ұстанатын критерийлердің өзі сол буынды бөліп анықтағандағы өлшемге келіп соғады. Бұл жердегі қиын соғатын нәрсе – ол буынның шекарасының фонема, морфема сияқты тілдік бірліктердің шекараларымен байланысы жоқтығы.

Ж.Аралбаев айтқандай, «сөздің жіктелуі оның морфологиялық жіктелуіне сәйкес келмей, акустика-артикуляциялық жіктелуімен үйлеседі. <...> Буын дегеніміздің өзі – сөз ағымындағы кілт бөлініп айтылатын дыбыс тобы, тұтасы» – дейді ғалым [*Аралбаев*, 1988, 96 б.].

Ж.Аралбаевтың тұжырымы бойынша, қазақ тілінің буын құрылысы мен буынға жіктелу жағдайы дауыссыздардың өзара қатыстарына және сөз ішінде орналасуына табиғи байланысты. Буынға буын қосылғанда жіктелу сызығының өзгеру, өзгермеуінің едәуір маңызы бар. Әуелгі буында дауысты мен дауыссыз бірге келіп, одан кейінгі буын дауыстыдан басталса, онда әуелгі буынның алдындағы дауыссыз екі дауыстының аралығында қалып, буынға жіктелгенде соңғысы буынға жылысады. Мысалы: *kün-im – kü-nim, at-ym – a-tym, žaz-yl – ža-zyl* т.б. Буынның жасалуына мұндайда морфемалар мен сөздер арасындағы шекаралар да ешбір бөгет бола алмайды. Нақты фонеманың орнына жүретін дыбыстар буынның бір бөлігі

ғана, ал морфема буыннан ұзынырақ та, қысқарақ та болуы мүмкін. Буын мен буынды бөлудің барлық акустикалық және артикуляциялық теорияларының айырмасына қарамастан оларда бәріне ортақ жағдайлар бар. Зерттеушілердің көбісінің айтуына қарағанда, CV-CV типтес буын тізбектеріндегі буынның шекарасы ашық буыннан басталады, солай жалғасуы барлық тілдер үшін әмбебап болады. Қазақша: *qa-la (қала), ma-sa (маса), ba-la (бала), me-re-ke (мереке), qa-ra-ša (қараша)*; орысша: бу-ма-га, ка-ли-на, ку-пи-ла, ку-рица; французша: *Il a mal à la main [I – la – ma – la – la - mẽ]. Elle est arrivée [E – le – ta – ri – ve].*

Ашық буын мен жабық буындарды салыстырып қарасақ, жасалған эксперименттер көрсеткендей, ашық буынды орыс тілінің ауызекі сөз тізбектерінің кіші паузамен бөлінетін ырғақты топтары әр уақытта үздіксіз біркелкі ашық буындардан тұрады, мысалы, вьетнам тілінде мұндай үздіксіз тізбектер әр уақытта жабық буындардан ғана тұрады. Егерде орыс тіліне мына CVC буынының CV мен C-ға бөлінуі тән болса, вьетнам тіліне бұл CVC буынының C және VC-ға бөлінуі тән, себебі вьетнам тілінде соңғы дауыссыз С ешуақытта буын құрай алмайды. Ашық буынды тілдердің буындары жабық буынды тілдердің буындарымен салыстырғанда тұрақтырақ және орнықтырақ. Себебі ол дербес парадигматикалық жүйенің бірлігі болып табылады. Ашық буынды тілдердің фонемаларының айырым белгілері бүкіл буынға тән. Буындық фонология моновокализм проблемасымен тығыз байланысты. Ф.де Соссюр өзінің үндіеуропалық ататілінің реконструкциясы (қайта құру) туралы еңбектерінде ол тілдегі бірнеше варианттары бар жалғыз дауысты фонемасы туралы жазған. Осыған байланысты

Л.В.Щербаның оған қатысты көзқарасы қызық көрінеді. Оның ойынша, кейбір кавказ тілдерінде, оның ішінде абхаз тілінде дауысты дыбыс емес, қайта дауыссыз дыбыстардың жүйесі дамыған, ал дауысты дыбыстардың өздерінің тәуелсіз фонологиялық мағынасы болмаған, ал ертеде онда фонеманың рөлін буын атқарған. Бұл жерде Журавлевтің еуразиялық фонологиялық одақтастары туралы пікірін келтіруді жөн көрдік: «Еуразиялық фонологиялық одақтастықты қамтитын топталған сингармонизм (групповой сингармонизм), яғни қатар тұрған дыбыстардың тембрінің жақындасуы біркелкіленуі құбылысы бірсыпыра тілдердің: славян, балтық, германдық және романдық, финдық және түркі тілдерінің, жапон тілінің елеулі бөлігін қамтитыны, бірақ ешбір тілдік топты бүтіндей қамтымайтын құбылыс. Бұл құбылыстың жағрапиялық, не лингвистикалық орталығын тауып айту қиын. Бұл мәселенің (групповой сингармонизм) ең алғашқы қалпынан келе жатқан мұра ма, әлде кейін, интерференцияның нәтижесінде пайда болған құбылыс па, айту қиын. Бұл проблеманың генезисі ешбір туыстас тілдік топқа қатысты шешілген жоқ деуге болады. Ал славян ататіліне қатысты қарастырсақ, бұл құбылыс оның дамуының ең алғашқы кезеңіне қатысты болуы керек. Әдістемелік көзқарас аясында қарастырғанда бұл құбылыстың (сингармонизм) пайда болуы ертеде славян ататілінің бір топтың топырағында, кездейсоқ пайда болған немесе соған сүйеніп пайда болған деп айтуға болады. Сонымен қатар интерференцияны да бүтіндей қабылдамай қоюға болмайды» [*Журавлев,* 2007, с. 86].

Қазақ тілінің тарихын зерттеген Ғ.Мұсабаев «Түркі тілдері негізінен бір буынды, әрі ашық буынды бол-

ғаны анық» деп мынадай кестені ұсынады [Мұсабаев, 1988, 88 б.]:

түбір	жұрнақ	құрамы	түсінік
Жа –	з	Жа + з	Жа + з – дым
Жа –	й	Жа + й	Жа + й – дым!
Қо –	й	Қо + й	(қой малы)
Қо –	и	Қо + н	(қой сөзінің көне түрі)
Қо –	ч/с	Қо + ч (ш)	(қошақан, қошқар дегендегі)
Қо –	з	Қо + з	Қо + з – ы
Қо –	з	Қо + з	Қо + з – дады
Сө –	й	Сө + й (ле)	Сө + й – леді
Кө –	р	Кө + р	Көру
Кө –	з	Кө + з	Көздеу

В.В.Шеворошкин мәтіндердің құрылымының типологиялық заңдылықтарын тексере келіп, мынандай қорытындыларға келеді: тілдердің бұл үндіеуропалық қалпының алдындағы жалпыеуропалық және басқа да ностратикалық тілдердің ататілінің дауыссыз дыбыстары тізбектерінің түрлі комбинация жасаудағы мүмкіншіліктері өте төмен болып келген. Бұл үндіеуропалық тілдің алдындағы тілдің типі CVCVCV болатын тілден қашық екені айдан анық. Мұның себебі, басқа тілдермен салыстырғанда дыбыстар тізбегінің құрылымы өте күрделі болып келетін тілдер дәл сол сібір-еуропалық тілдерге жататын: үндіеуропалық, чукот-камчаттық, эскимос-алеуиттік, картвельдік, уралдық, алтайлық, семит-хамиттық тілдер болып келеді [*Шеворошкин,* 2004, 77 б.]. Тілдердің фонологиялық жүйесінің ұзақ уақыт дамуының нәтижесінде ашық буындардың пайда болу тенденциясы анықталады. Мына CV сегмент

құрылымы тілге, айтуға өте қолайлы болып келеді. Оны біз тілі жаңа шыққан нәрестелердің тілін зерттеу процесінде көреміз. Олардың алғашқы сөздерінің құрамы CVCV болып келеді. Түрлі типтегі тілдердің дамуының нәтижесінде дифтонгтардың монофтонгизация деген құбылысы орын алады. Роман тілдерінде жабық буында субстраттық тілдердің дамуының әсерінен дифтонгтары монофтонгизацияланып отырды. Көбінесе ашық буыны басым тілдерде жабық буындар бағыныңқы жағдайда болатыны мәлім, сондықтан төмендегідей CVC-CV болып түйіскен CV-CCV дыбыстарымен барабар деп қарастырылады, яғни мұнда дауыссыз дыбыстардың бас қосып түйісуі өте тығыз фонетикалық кешендерді құрайды.

Түркітанушы Н.А.Баскаковтың пікірі бойынша, агглютинативтік түрік тілдерінен бұрын, солардың алдында болған түбірлік типті тілдердің сөздерінің құрылымы моновокалды болып келетін; олардың айырым белгілері, палатализациясы мен лабиализациясы кейбір қазіргі Оңтүстік-шығыс Азияның тілдеріне тән тондармен көрініс тапқан. Баскаков қазіргі түркі тілдеріне тән фонетикалық құрылымдарға сүйене отырып, тарихи қазіргі түркі тілдерінен бұрын, оның алдында болып кеткен түркі құрылымдардан үш бірдей фонологиялық типті тексеріп белгілеген. Бірінші тип – моновокалды – бұл түркі тілдерінің ең ежелгі түбірлі қалпына тән болып, олардың құрылымы үшдыбысты түбірлі негізді бір морфемадан тұратын морфема болып, бір дауысты мен екі дауыссыз элементтерден тұратын CVC болса, ондағы дауысты элемент бір ғана сөз құратын рөлді орындап, ал мағыналық рөлдерді құрамы тежеулі дауыссыз элементтер атқара-

тын болған. Оның үстіне әр дауыссыз элемент тембр, лабиализация және палатализация сияқты сегіз түрлі модификациялық айырым белгілерді анықтаған. Екінші тип – бұл кейінірек орын алған морфологиялық дамудың одан ары үдеу процесімен байланысты, анықталушы түбір күрделі құрамдардың грамматикализациялануымен ерекшеленетін, фонетикалық редукция және фузиямен, яғни күрделі сөздердің құрылуымен ерекшеленеді. Бұл типтік вокализмі тембр жағынан айырмашылығы бар, ал лабиализация және палатализация сияқты басқа айырым белгілер сингармонизм заңдарына сәйкес бүтін сөзге қатысты болады. Үшінші тип – түркі тілдерінің фонологиялық құрылымының бұл типінде сегіз дауысты фонема мен дамыған консонантизмі бар екенін айтуға болады. Бұлар түркі тілдерінің имманентті ішкі әсерінен, басқа да қазіргі түркі тілдерінің дамуына қатысты адстрактік, субстрактік факторларының әсерімен кейбір ауытқулармен инновацияларға қарамай жоғарыда келтірілген сегіз дауысты, өркендеген консонантизмнің арқасында негізгі бір фонологиялық модельдері жақын қазіргі оғыз, қарлұқ, қыпшақ тағы да сондай түркі тілдерінде орын тапқан.

Сондай-ақ зерттеулер көрсеткендей, көне түркі тілінің құрылымы түбір тілдердің типіне жақын тұра осындай фонологиялық құрылым моновокалды тілге тән, себебі ол уақытта грамматикалық қатынастар аглютинативтік аффикстермен емес, әлі грамматикализациядан өтпеген, моновокалды морфемалардан тұрған. Моновокалдық-морфонеманың үстіне түрлі тембрлік (палатальдық, лабиальдық) белгілер арқылы

сөздердің мағынасы өзгеріп тұрады: [tyk, ‘tik, °toq, ‹°tök]. Түбір тілге тән бір түбірдегі морфеманың екі сөз табының мағынасын (зат есім мен етістік) беріп, барабар (синкретично) болуы қазіргі түркі тілдерінде сақталған. Мысалы *üj* деген сөз *үй* және *үйу* деген мағыналарды білдіреді, *sal* деген сөз сал және салу деген мағыналарды білдіреді, *art* деген сөз арт және арту деген мағыналарды көрсетеді, *toz* тозу және шаң, тозаң деген мағыналарға сәйкес келеді, *qari* деген сөз қартаю және шал деген мағыналарды біл-діреді, ***iš*** деген сөз ішу (су) және іш жақ (бір нәрсенің ішкі жағы) деген мағыналарды көрсетеді, *tat* деген сөз *дәм, татым* және *дәмін татып көру* деген мағыналарға сәйкес келеді, *ža*n деген сөз *бет, жақ* және *қайту, қайтып келу* деген мағыналарды білдіреді, *baj* деген сөз зат есім және етістік мағынасында қолданылады. Мұндай мысалдарды тағы да кездестіруге болады [*Кажибеков,* 1986]. Түбір морфеманың екі сөз табына сәйкес келуі көне заманнан сақталып қалған белгі бұйым, тілдің даму барысында, грамматикализация процесінің арқасында мұндай жұптар азаяды.

Дегенмен, қазіргі қазақ тіліндегі синкретизм құбылысы кездеседі: етістіктің көне түбірлерінің зат есіммен әрі түбірлес, әрі мағыналас келетіндері бар. Ғ.Мұсабаев мынадай мысалдарды келтіреді:

Қыс – бір нәрсені, адамды қысу. *Қыс* – ауа райына қарай жыл маусымы.

Жаз – жазу, қырыс-тырысты, бүктелгенді, бүгілгенді жазу. *Жаз* – бұл да жыл маусымының бір мерзімі.

Көш – көшу. *Көш* – көшкен елдің жүгі.

Жар – жару, бөлу. *Жар* – ортасын су жырған, терең сайдың қабағы.

Құр – бір нәрсені құру. *Құр* – бау, байлайтын бау, киіз үйдің жалпақ бауы.

Сөк – сөгу, ыдырату. *Сөк* – қабығы сетілген тары.

Шек – шегу, аздап қана кесу. *Шек* – шекіп танауға салынған ен.

Құй – құю етістігі түбірі. *Құй* – құдық, салыстырыңыз: төбеңе құй қазды ма?

Оп – обу, обыр обу. *Оп* – обаған жер, қар, құм тағы басқалар.

Тоң – тоңу. *Тоң* – қатқан жер.

«Бұлар етістіктің көне түбірінен жасалады десек, осылардың барлығы – әрі етістік, әрі есім. Олардың басбасына талдау айтып жатпай тізіммен ұсындық. Мұндайлар тілімізде жеткілікті», – дейді ғалым [*Мұсабаев*, 1988, 117 б.]. Ә.Қайдаров түркі тілдеріндегі бір буынды түбір-негіздерін зерттеп, моносиллабтардағы омонимизация процестерін сипаттап беріп, мынадай мысалдарды келтіреді: šal деген сөз шал және кесу деген мағыналарды білдіреді. Бұл процестің қарама-қарсы процесі де (деомонимизация) түркі тілдеріне тән екен [*Кайдаров*, 2005, 95-97 бб.].

Н.А.Баскаков түркі тілдеріндегі түбір морфемалардың фонетикалық құрылымын зерттеп, CVC-ты негізгі алғашқы құрылым деп біледі және ол ең байырғысы, басқалары осы түрдің модификациялары. Алайда А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.М.Щербак т.б. соңғы дауыссызды тілдің даму барысында кейін қосылған аффикс ретінде қарастырған, ал түркі тілдерінің алғашқы тұлғалары CV, V, VC моделдері болған дейді.

А.М.Щербак CVC тұлғасы тарихи жағынан алғашқы бола алмайды деп, мынадай мысалдар келтіреді: әзірбайжан тілінде: *sy+n* > *syn*, өзбек тілінде *pa+* γ >

baγ, қырғыз тілінде *su+n > sun.* Анлаут позициясында [j], [b], [h] дауыссыздары VC тұлғасына протеза ретінде қосылып, CVC моделін құрастыруға себеп болған дейді [Щербак, 1970, 109 б.].

Қазақ тіліндегі бір буынды түбірлердің құрылымын (V, CV, VC, VCC, CVC, CVCC) қарастырған Ә.Қайдаровтың пікірінше, бұлардың бәрі түркі тілдерінің даму тарихында кездескен тұлғалар. Бірақ солардың ішінде V мен CV түркі тілдерінің ең алғашқы тұлғалары болып табылады, қалғандары тілдің агглютинативтік дамуына сәйкес пайда болған модельдер дейді. Ә.Қайдаровтың шәкірті М.Ескеева Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктерін зерттеп, VC, VCC, CVC, CVCC модельді моносиллабтар құрамындағы соңғы дауыссыздар мағынаны нақтылаушы, даралаушы қызмет атқаратын идео-сема-фондар, ал V, CV модельді моносиллабтардың архитұлғасы мен архисемасы бірнеше вариантты қамтитын полифонды, полисемалы болып келеді, олардың тұлғалық өзгерістері о бастағы көп мағыналы архитұлғаның варианттары ретінде семасиологиялық-онтологиялық даму барысында дербес мағыналық реңктерге ие болған дейді [*Ескеева*, 2007, 4 б.].

Дауысты буыннан тұратын сөздер ескі болуы керек дейтін де болжам бар. Мұндай болжам мынадай фактілерге сүйенеді: *qo+(j), qo+(zy), qo+(šaqan), kö+(z)* т. б. Сондай-ақ сөздің грамматикалық тұлғасының өзгеруін, дамуын дыбыстардың тарихы тұрғысынан қарастырғанда ғана айқын түсінуге болады. Сондықтан сөз тұлғасы, оның буындық құрамы жайын әңгіме-

легенде дыбыстардың тарихи ауысу, өзгеру жолын да еске алу керек. Сонда ғана сөздің байырғы түбірі мен кірігіп кеткен қосымша, не түбірді айыруға болады. Әрі, бері, кері сөздері құрамындағы байырғы түбірлер *ä, be, ke* және *ri* (*ri* ескі барыс тұлғасы) дегенде, *ашудас* сөзі о баста *ацы тас* тіркесі (фразалық екпін әсері) дегенде де сол фонетика заңдылықтарының тарихи өзгеру жолдарын ескеру керек [*Томанов,* 1981].

Ғалымдардың пікірінше, көне түркі тілдерінің екпіні түбір тілдерге тән түбір морфемада орналасқан. Кейін ол сөздің соңғы буынына ауысқан. Тілдің морфологиялық дамуымен анықталушы морфеманың фонетикалық редукция мен фузиясының арқасында пайда болып, бір түбірлі морфема және грамматикализациямен байланысты морфеманың аффиксіне айналған. Қазіргі уақытқа дейін түркі тілдерінің көбісінде аффиксті морфемалар үшін екі-ақ фонема <a> [o, e, ö] мен <y> [i, u, ü] сақталған. Бұлардың варианттары: [o], [e], [ö] (<a> үшін) және [i], [u], [ü] (<y> үшін) барлық сөздер сингармонизм заңына бағынатын болғандықтан ешбір фонематикалық мағынаға ие емес.

Түбір морфемалардың дауысты морфемаларын алып қарасақ, олардың да мәні екі дауысты фонемаға ғана қатысты, себебі қазіргі түркі тілдерінде палатализация мен лабиализацияның айырым белгілері жалғыз түбірлі морфемаға ғана емес, сөйлемдегі барлық сөздерге қатысты. Осы жағдайды өз уақытында А.Байтұрсынов байқап, барлық сөздерге қатысты графикалық дәйекше деген белгімен сөздің алдында белгілеуді ұсынған, мысалы, *taqty* (тақты) және ‹*teqty* (текті). Ал сөздің лабиалды аттракциясын көрсету

үшін графикалық domalaqsy деген белгіні қолданған болса керек, мысалы, °toqtu және *“°töktü*.

Қазіргі түркі тілдерінде сингармонизм фонологияның негізгі заңдылықтарының бірі деп есептеледі. Сингармонизм құбылысын қазақ тілінде зерттеген Ә.Жүнісбектің тұжырымы бойынша, сингармонизмнің ең басты фонологиялық функциясы – ол түркі сөзінің барлық келбетінде біркелкі тембрді сақтауы, яғни сөздің буындарындағы барлық дауысты мен дауыссыздар бір тембрдің аясында бірігеді. Сонымен қатар түркі сөзіндегі ең кіші функционалды фонологиялық бірлік – ол фонема емес, сингема болады. Көріп отырғанымыздай, Ә.Жүнісбектің бұл пікірі силлабема теориясымен үндеседі. Сондықтан топталған фонема, силлабема теориясы сингармонизм теориясымен тығыз байланысты екен.

Түркі тілдеріндегі буын құрамын зерттеген Ә.Құрышжанов қазақ тіліне тән буынның үш түрі қыпшақ тілінде де кездеседі дейді. Мысалы: а) ашық буын (*de, la, ki, ly, da*) құрала береді. Ол бірінші буында да (*de, a, y, e, ba*), екінші буында да (*la, ki, ly, da*) тұра береді. Жалаң дыбыстардан тұратын ашық буын сөздің бас шенінде келетін болса, екі дыбыстан құралған ашық буын позиция таңдамайды. Ашық буынның екі түрі де кейде бір сөз құрамында тұрып, өзіне тиесілі қызметін атқара береді (*a-la, e-ki*). Тұйық буын екі дыбыстан құралады да, сөздің бас позициясында да, соңғы позициясында да кездеседі, кейде тіпті екі буынды бір сөздің өзі тек қана тұйық буыннан құралады: ай-аз. Өз алдына жеке сөз болып та келеді: *et (et), er (er) , ек (ек).* Бітеу буын үш дыбыстан тұрады. Жеке сөз ретінде де, сөздің әрқилы бөлшегі

түрінде де кез келген позицияда кездесе береді. Екі бітеу буын қосылып, кейде бір бүтін сөз де жасайды: *ker-tek* (кер-тек)*, qaj-tur* (қай-тұр). Жалғау-жұрнақсыз жеке тұрған түбір сөз (морфема) қыпшақ тілінде буын құрамы жағынан үш түрлі: бір буынды, екі буынды және үш буынды. Әр буындағы сөздер ашық, тұйық және бітеу буын да болып келе береді:

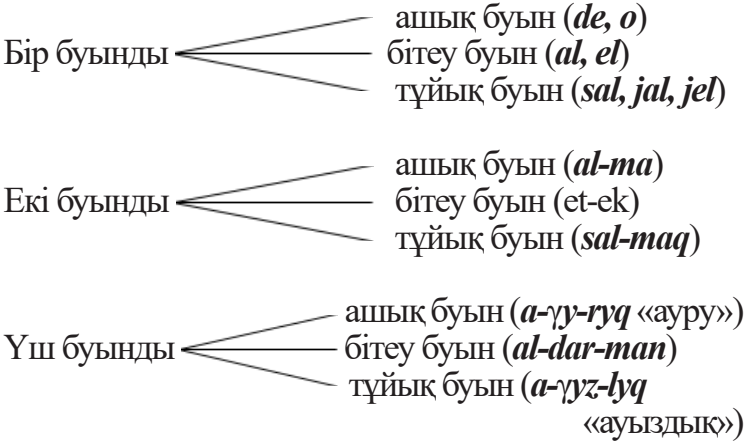

Демек, бір буынды сөз кем дегенде бір, көп дегенде үш дыбыстан құралса, екі буынды сөз кем дегенде төрт, көп дегенде алты дыбыстан, ал үш буынды сөз одан да көп (6-8) дыбыстардан құралады [*Құрышжанұлы*, 2011, 184 б.].

Туыстас және генетикалық туыстығы жоқ тілдердің материалдарын типологиялық зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, олардың фонологиялық құрылымдары барлық тілдерге қатысты универсалды болып табылады. Олардағы функционалды бірліктердің интеграция мен дифференциация процестері олардың айырым белгілерінің диезділігі, диезсіздігі, бемолділі-

гі, бемолсіздігі, ашықтығы, жабықтығымен сәйкес іске қосылады. Еуразиялық кеңістіктегі ежелгі және қазіргі жаңа типтегі түрлі тілдердің фонологиялық құрылымдарының, модельдерінің даму, кемелдену процестерін ретроспекцияда диахрондық фонологияның тәсілдердің көмегімен көруге, байқауға болатын сияқты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жұмыста қазақ фонологиясының негізгі принциптері, теориялық ұстанымдары қарастырылды. Жалпы фонологияның универсалды қағидаларына сүйене отырып, қазақ тіліндегі фонема ұғымы, олардың фонологиялық оппозицияда көрініс табуы, әртүрлі позицияда болуы, фонемалардың бейтараптануы (нейтрализация) мысалдар арқылы анықталды. Фонемалардың коррелятивтік сериялар мен реттерге біріктірілу жолдары айқындалды. Фонемалардың айырым белгілері универсалды дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастырылды. Силлабема теориясының типологиялық заңдылықтары сипатталды.

Қазақ фонологиясының құбылыстары, заңдылықтары, жалпы концепциясы салыстырмалы және салғастырмалы-типологиялық ізденістер арқылы анықталды. Фонологияда тек туыстас тілдердің деректері ғана емес, сонымен бірге туыстас емес тілдердің де фактілері алынып, әр тілдің типологиялық ерекшеліктеріне және универсалияға сүйене отырып, дыбыстардың қысқаруы мен созылуы, монофтонгизациясы мен дифтонгизациясы, лабиализациясы мен делабиализация құбылыстары сипатталды.

Барлық тілдерге тән фонологизация құбылыстарының негізінде қазақ тілінің фонетика жүйесі толығып, дыбыстардың функциясы кеңейіп, фонематикалық статусқа көтерілгені диахрондық фонология тұрғысынан зерттеліп анықталды. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі (вокализм мен консонантизм) өзінің даму процесіне сәйкес конвергентті-дивергентті заңдылықтардың нәтижесінде олардың аллофондары жеке фонемаларға

ауысуы салыстырмалы-тарихи және салғастырмалы-типологиялық әдістер арқылы зерттелді.

Қазақ және түркі тілдеріндегі дыбыстық өзгерістер тілдің жалғамалық құрылысымен, үндестік заңы, дыбыстардың дивиргенция мен конвергенция, фонологизация тағы басқа да дыбыстық құбылыстармен байланысты қарастырылды. Салыстырмалы тарихи және типологиялық әдістердің негізінде фонологиялық жүйелердің жақындық дәрежесі мен айырмашылықтары, ортақ белгілері мен айырым белгілері сипатталып, қазақ дыбыстары функционалды аспектіде қарастырылды.

Фонологияның негізгі принциптері, ұғымдары, әдіс-тәсілдері тіл білімінің басқа салаларында да пайдаланылып жүр. Фонологияның ең шағын функционалды бірлігі – фонеманың морфема мен сөз құрамында болуын және олардың мағына өзгертетін қасиетін ескерсек, оның морфология мен лексикология және семантикаға қатысы бар екені айқын көрінеді. Сондықтан фонологияның заңдылықтарына, факторларына сүйене отырып, тіл білімінің өзекті, тың проблемаларымен шұғылдануға болады. Салыстырмалы фонология тіл білімінің салыстырмалы лексикология, салыстырмалы грамматикасының дамуына әсер ететіні күмән тудырмайды және түркі тілдерінің фонологиясын диахронды аспектіде зерттегенде қазақ тілінің тарихи этимологиясына шығуға болады. Бұл салада да қарастырылмаған, зерттелмеген, дау тудыратын мәселелер баршылық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. М., 1956.

Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1988.

Баданбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қоры. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2001.

Базарбаева З.М. Қазақ тілі: интонология, фонология. Алматы, 2008.

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

Баскаков Н.А. Тюркские языки. М., 2008.

Бодуэн де Куртенэ И.А.Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963.

Владимирцев Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и хакасские наречия. Л., 1929.

Джусупов М. Фонемография А.Байтурсынова и фонология сингармонизма. Ташкент, 1995.

Ескеева М. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері. Фил. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. автореферат. Алматы, 2007.

Журавлев В.К. Диахроническая фонология. М., 1986.

Журавлев В.К. Теория группофонем: Развитие группового сингармонизма в праславянском языке. М., 2007.

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.

Жұмабаева Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауыстылардың фонологизациялануы. Канд. дисс. автореф. Алматы, 2006.

Жүнісбек А. Қазақ фонетикасы. Алматы, 2009.

В.М.Иллич-Свитыч. Опыт сравнения ностратических языков // Славянское языкознание. М., 1968.

Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алматы, 2005.

Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, 1986.

Касевич В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983.

Кеңесбаев І. Фонетика // Қазіргі қазақ тілі. Алматы, 1962.

Құрышжанұлы Ә. Тіл тарихы туралы зерттеулер. Алматы, 2011.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1952.

Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.

Оразов М. Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы // Түркология, №4. 2004.

Поливанов Е.Д. Статьи по общему языкознанию. М., 1968.

Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. М., 1970.

Сағындықұлы Б. Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. Алматы, 2009.

Санжеев Г.Д. Манжурско-монгольские языковые параллели. М., 1930.

Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. Алматы, 1981.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960.

Уалиев Н. Фонологические основы казахской графики и орфографии. Автореф. дис. канд. филол. наук. Алматы, 1993.

Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. Алма-Ата, 1988.

Шеворошкин В.В. Звуковые цепи в языках мира. М., 2004.

Щерба Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Якобсон Р.О. Избранные работы. М., 1985.

Bazin L. Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2.

Benveniste E. Origines de la formation des noms en indo–européen. Paris, 1935.

Jakobson R., Fant C., Halle M. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates // Technical Report, 1955, № 13, p. 16-55.

Martinet A. Economie des changements phonétiques // Traité de phonologie diachronique. Paris, 1955.

Saussure F. Cours de linguistique générale. Paris, 1977.

2-бөлім

ТАҢДАМАЛЫ МАҚАЛАЛАР

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ТИПОЛОГИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В РАЗВИТИИ И СТАНОВЛЕНИИ ФОНЕТИЧЕСКИХ СИСТЕМ

К 30-м годам XX в. относится зарождение диахронической фонологии, как результата переноса фонологических принципов в историческую фонетику на базе системного подхода к языку. Для развития диахронической фонологии первостепенную роль сыграли работы Е.Д Поливанова и Р.О.Якобсона, позже значительный вклад внес А.Мартине.

Диахроническая фонология зародилась в недрах сравнительно-исторического языкознания, классическим достижением которого является открытие фонетических законов. Как известно, в 1818 году датский лингвист Расмус Раск описал звуковые изменения, получившие впоследствии название «опереднение» согласных. Немецкий лингвист Якоб Гримм на материале германских языков доказывает отмеченный уже Расмуском Раском закон первого передвижения согласных.

В 1820 году А.Х.Востоков опубликовал статью «Рассуждение о славянском языке». Характеризуя древнеславянский язык, он выделяет в нем наличие редуцированных звуков, а также указывает на несочетаемость в старославянском языке звуков *к, г, х* с гласными заднего ряда.

В этой связи уместно вспомнить закон сингармонизма для тюркских языков, по которому согласные

к и *г*, являющиеся вариантами фонем *қ* и *ғ* не могут сочетаться с гласными заднего ряда. Не случайно Ахмет Байтурсынов для «мягкого» произнесения гласных с переднеязычными фонемами в начале слов использовал знак *дәйекше*. Таким образом, современная фонетическая система любого языка строится на признании концепции фонетических законов.

Первые успехи инструментальной фонетики конца XIX века способствовали зарождению фонологии, появилось понятие фонемы, как самостоятельной единицы в различных акустических реализациях. Содержание фонемы определялось ее местом, ролью, отношением с другими элементами фонологической системы.

Если историческая фонетика XIX века ограничивалась описанием изменений отдельных звуков: как спирантизация, делабиализация, ротацизм, ламбдаизм. Пришедшая на смену исторической фонетики диахроническая фонология, рассматривает изменения звуков во взаимосвязи, в системе других звуков и основной целью является раскрытие причинно-следственного механизма динамики фонологических систем. Изменения в фонологической системе рассматриваются как совокупность взаимосвязанных элементов.

В диахронической фонологии в качестве исследования часто используют метод анализа по синхронным срезам, путем сопоставления отдельных фактов близкородственных языков. Известный тюрколог С.Е. Малов делит тюркские языки на четыре группы: 1) *древнейшие тюркские языки* (булгарский, язык желтых уйгуров, чувашский, якутский); 2) *древ-ние тюркские языки* (язык орхон-енисейских памят-

ников, староуйгурский язык, хакасский язык, шорский и тувинский языки); 3) *новые тюркские языки* (азербайджанский, гагаузский, узбекский, туркменский и др.); 4) *новейшие тюркские языки* (казахский, каракалпакский, ногайский, кумыкский, татарский, башкирский, киргизский, алтайский и др.). В этой классификации каждая группа языков представляет собой один синхронный срез. Например, если факты новых тюркских языков считать за один срез, то путем сопоставления фактов представляемых языками более отдаленного родства, и путем разветвления родословного дерева можно реконструировать прототюркский язык эпохи его распада.

Описание истории фонетических явлений методом анализа по синхронным срезам часто представляется в качестве единственно возможного для языков, не сохранивших письменных памятников. Метод реконструкции, не засвидетельствованных письменными памятниками форм имеет общеметодологическое значение, являясь вкладом в мировое языкознание. Ценность данной концепции для диахронической фонологии состоит в том, что построение теории звуковых изменений базируется на принципе системности. На основе существующих моделей фонологических структур современных конкретных языков можно ретроспективно определить общетюркскую модель, характерную для всех тюркских языков. Таким образом, фонологическую систему праязыка можно восстановить в результате описания фонологической системы определенного синхронного среза одного языка или разных синхронных срезов нескольких родственных языков. Основными методами таких

исследований является сравнительный, ареальный и типологический. При этом решение фонологических задач должно опираться на результаты задач фонетических, иначе говоря, фонологическим изменениям предшествуют изменения фонетические.

Диахроническая фонология может свободно использовать данные любых, даже генетически отдаленных языков, используя типологические факты и универсалии. Один из зачинателей диахронической фонологии Р.О. Якобсон разработал общую формулу звуковых изменений, основанную на теории оппозиции. В этой формуле указывается фонологическая оппозиция предшествующего состояния языка и последующего, описываются процессы фонологизации и дефонологизации. В случае присутствия оппозиции фонем на предшествующем этапе развития будет иметь место *дефонологизация,* в случае присутствия оппозиции на последующем этапе имеет место *фонологизация*. Теория Якобсона, перекликается с *конвергенто-дивергентной* теорией Е.Д. Поливанова, в которой дивергенция рассматривается как обратная сторона конвергенции. Фундаментальные формулы, разработанные данными учеными имеют универсальный характер, обобщая фактический материал родственных и неродственных языков.

За системный анализ фонетических изменений ратует известный французский лингвист А.Мартине. В своем труде Economie des changements phonétiques (Traités de phonologie diachronique) ученый пишет, что судьба отдельного элемента зависит не только от его соседних единиц в речевом потоке, но в равной степени от других элементов, существующих вместе с

ним в данной системе, т.е. Мартине на передний план выдвигает парадигматическую систему-корреляцию с сериями и рядами. Объединение фонем в серии и ряды предусматривает расширение корреляции путем заполнения «пустых клеток» и симметричность системы. Тем самым реализуется принцип экономии путем экономии дифференциальных признаков и характера артикуляции.

Как известно, во всех языках существуют определенные связи между элементами фонологической системы, т.к. отдельная фонема не существует иначе, как в связи, которая ведет к общему, к целостной системе. Две фонемы объединяются друг с другом в определенную оппозицию посредством дифференциальных признаков. Дифференциальными признаками фонем обозначают их акустико-артикуляционные свойства, которые воспринимаются говорящими и отличают фонемы друг от друга, а также способствуют распознаванию слов и морфем. Так, в казахском языке различают гласные заднего и переднего ряда (жуан-жіңішке) <а>:<ә>, <о>:<ө>, <ұ>:<ү>, <ы>:<і>, являющиеся дифференциальными признаками данных фонем. Так же как у французских фонем <a> и <o> отсутствие назализации является дифференциальным признаком, так как во французском языке имеются назализованные <ã> и <õ>. В киргизском языке краткость и долгота являются дифференциальными признаками различных фонем, также как и в русском языке твердость и мягкость согласных являются дифференциальными признаками фонем. Сравнение фонем в оппозициях производится на основании фонетических черт тех звукотипов, которыми реализуются фонемы. У фонем,

составляющих оппозицию, общие признаки – это черты синонимии фонем, и эти черты образуют основание оппозиции, а различные признаки – черты антонимии фонем, образующие противопоставление. Так, в оппозиции <б> : <п> в казахском языке общие признаки: 1) губно-губной, 2) смычный, а различные признаки: <б> – звонкий, <п> – глухой. Или такой пример, гласные <а> : <ы>. Общие признаки: 1) заднеязычный, 2) неогубленный, а различные признаки: <а> – открытый, <ы> – закрытый. Во французском языке гласные [ɛ] : [e] в словах *prè*s и *pré*s противопоставляются друг другу по открытости-закрытости. Противопоставление от точки «звонкость» и «открытость» через ряд последовательных ступеней достигает точки «глухость» и «закрытость». Здесь мы имеем градуальную оппозицию, основанную на различной ступени одного и того же признака.

Точно такие же оппозиции могут образовывать и другие фонемы по звонкости-глухости. В казахском языке оппозиция звонкий-глухой (ұяң-қатаң) представлена следующими парами фонем: <д> и <т>, <з> и <с>, <ж> и <ш>, <ғ> и <қ>; во французском языке эта же оппозиция (sonores-sourdes) представлена следующими парами фонем: <b> и <p>, <v> и <f>, <d> и <t>, <g> и <k>, <z> и <s> по открытости-закрытости (ашық-қысаң) в казахском языке <о> и <ұ>, <ә> и <і>. Во французском языке гласные открытые-закрытые (ouvertes-fermées) [ɔ] и [o] в словах *dot* и *dos*; [œ] и [ø] в словах *peuple* и *peu*. Вся совокупность фонем объединяется одним различительным признаком звонкие-глухие для согласных и открытые-закрытые для гласных. Данные фонемы образуют друг с другом

привативные оппозиции. Член оппозиции, который характеризуется наличием признака, является «маркированным», а член оппозиции, у которого признак отсутствует – «немаркированным».

Члены оппозиции могут противопоставляться по нескольким дифференциальным признакам, например, гласные фонемы <а> и <і> противопоставляются по двум признакам: <а> – открытый, заднерядный (ашық, тіл арты), <і> – закрытый, переднерядный (қысаң, тіл алды) общих признаков: неогубленный, монофтонг (езу, жалаң) столько же сколько различных. Следующая пара <ә> и <ү> также имеет два дифференциальных признака: открытый / закрытый, неогубленный / огубленный (ашық/қысаң, езу/ерін) и два общих: переднерядный, монофтонг (тіл алды, жалаң). Согласные фонемы <с> и <л> также имеет два дифференциальных признака глухой/сонорный, собранный-боковой (қатаң/үнді, жинақы/жанама) и два общих (тіл ұшы, жуысыңқы). Во французском языке гласные <u> и <i> в словах *sous* и *si* имеют два дифференциальных признака: огубленный-неогубленный (labiales, nonlabiales) передний-задний (antérieures, postérieures) и два общих – закрытый и неносовой (ротовой) (fermées, orales). Общие и различительные признаки в данных примерах находятся примерно в равновесии, образуя *эквиполентные* (равнозначными) оппозиции, то есть оба члена логически равноправны и не являются ни двумя ступенями какого-либо признака, ни утверждением или отрицанием признака.

Если фонемы в одной оппозиции соотносятся друг с другом так же, как другие фонемы в другой оппо-

зиции, то обе оппозиции образуют *корреляцию*. В корреляции непосредственным сходством обладают не фонемы, а элементарные оппозиции фонем, уподобляясь пропорции в математике. Приведем примеры корреляций. Универсальная корреляция по звонкости-глухости (ұяң – қатаң; sonores – sourdes) имеет место почти во всех языках: в казахском языке: <б> – <п>, <д> – <т>, <ғ> – <қ,> <г> – <к>, <ж> – <ш>, <з> – <с>; во французском языке: <b> – <p>, <v> – <f>, <d > – <t>, <g> –< k>, <z> – <s>.

Тюркологи считают, что в пратюркских языках не было корреляции по глухости-звонкости. Ее зарождение связывают с позиционным озвончением глухих согласных. О фонологизации средненебного <д> и <г> указывает в своих работах Н.С.Баскаков: «Усложнение консонантизма произошло главным образом в связи с развитием лексики и терминологии, заимствованной из соседних неродственных языков. Процесс этот характеризуется фонематизацией звонких аллофонов основных фонем», –- заявляет ученый. Наряду с озвончением глухих согласных в инлауте (в старотюркском – *мұрунтук, сақынтым*; в казахском – *мұрындық, сағындым*) шел процесс оглушения звонких согласных в ауслауте (в орхон-енисейском – *айлуғ, башлуғ*; в казахском – *айлық, бастық*,). Если опираться на классификацию С.Е.Малова по исторической периодизации языков, то эти явления происходили в разных синхронных срезах.

Закон оглушения звонких согласных наблюдался и в европейских языках. В результате эволюции звонких согласных в немецком и датском языках <b>, <d>, <g> превратились в шумные <p>, <t>, <k> (Плоткин).

В Орхон-Енисейских письменных памятниках в середине и в конце слова встречается заднерядное <ғ>, в казахском языке они произносятся с <у>, например, *отағ – отау*; *бағур – бауыр*. Такие процессы встречаются и в германских языках, под названием «опереднение» согласных в германских языках, описанное еще Расмуском Раском.

Кроме этих явлений, которые можно назвать универсальными в консонантизме разноструктурных языков происходит процесс дивергенции и конвергенции фонем и их реализаций – аллофонов, получающих в связи с развитием самого языка смыслоразличительное значение. Этот процесс становления фонем в языке происходит в связи с развитием мышления и языка и обогащением его новыми понятиями, новой заимствованной лексикой. Любопытно, что фонема <ф>, а также аффрикаты <ц> и <ч>, которые не входят в фонетическую систему казахского языка, но встречаются в интернациональных словах греческого и латинского происхождения, пришедших через русский язык в самом русском языке долго не приживались. В произведении Л.Н.Толстого «Филиппок» главный герой не может выговорить свое имя и называет себя Хвилиппок, так как в славянских языках не было фонемы <ф>, и артикуляторный аппарат не был приспособлен для произнесения данной фонемы. В исконно русском языке слов, начинающихся на фонему <ф> нет, а существующие слова: *фабрика, фирма, фильм,* заимствованы из европейских языков. В некоторых говорах русского языка до сих пор не употребляют аффрикаты <ц> и <ч>**,** поэтому вместо

курица произносят *куриса,* вместо *чай – шай*, так как раньше в русском языке не было фонологической оппозиции <в. : <ф>, <с> : <ц>, <ш> : <ч>. Эти фонемы вошли все же в фонетическую систему русского языка.

В казахском языке, в его парадигматике нет фонем <ц> и <ч>, <ф> и <в>, хотя в синтагматике они присутствуют, т.е. существуют как физические звуки, являясь вариациями фонем <с> и <ш>, <п> и <б> в перцептивно слабой позиции, например, *кетсе [кеце], өтсе [wөце]; кеткі [кечі], өткі [wөчі], абай бол [авайбол], қапшық [қафшық]* и др. В будущем можно прогнозировать, что вариации фонем, освободившись от своей позиционной зависимости, из состояния дополнительного распределения, образуют фонологическую оппозицию с основными фонемами. Рассматриваемые аллофоны фонем под влиянием фонетических законов, при частом употреблении могут приспособиться к артикуляторному аппарату носителя языка.

Что касается вокализма общетюркского и общеиндо-европейского праязыков, ученые отмечают крайне бедный вокализм, носящий типологический, универсальный характер, состоящий из двух, трех гласных. Французский тюрколог Л.Базен выделяет две основные гласные фонемы <а> и <ы>, различающиеся по подъему: <а> – нижнего подъема и <ы> – верхнего подъема с соответствующими вариантами, которые в результате дивергенции превратились в отдельные фонемы. Н.С.Баскаков считает, что первоначально для тюркских языков был характерен моновокалический тип фонологической структуры, когда все гласные представляются вариантами одной гласной фонемы,

имеющий всего один основной признак показателя слога. В исследовании эволюции фонологических систем германских языков также было отмечено, что вокализм общеиндоевропейского языка схож с китайскими вокалями с широтой варьирования по тембровым признакам (Плоткин).

В результате исследования структуры тюркского и индоевропейского слова ученые приходят к выводу, что древний строй данных языков совпадал с типом корнеизолирующих языков, характеризующихся моновокалическим характером структуры слова. При этом дифференциальные признаки подъема, палатализации и лабиализации реализовывались различными тонами, характерными для некоторых современных языков Юго-Восточной Азии.

Первый фонологический анализ древнейших славянских языков позволил выдвинуть гипотезу о слоговом сингармонизме в праславянском языке. Идея о сингармонизме как сближении тембра смежных звуков относится к эпохе силлабем. Положения, выдвинутые русскими лингвистами, перекликаются с теорией сингармонизма, разработанной на материале тюркских языков. Явление сингармонизма, характерное для тюркских языков и для определенного периода развития славянских языков, имеет типологический характер. Видимо, это переходный этап, через который проходят все развивающиеся языки.

Фонетические системы современных языков являются результатом длительного развития, превращения позиционных аллофонов в независимые фонемы. Так, в фонетической системе французского языка насчитывается 35 фонем, немецкого 39, английского

45, хотя в латинском алфавите всего 26 букв. Такое несоответствие объясняется, на наш взгляд, фонологизацией аллофонов, находящихся в слабой перцептивной позиции.

Современная казахская фонетическая система также находится в стадии развития и становления под влиянием внешних и внутренних факторов. С одной стороны, обогащение фонетической системы происходит за счет фонем, пришедших с русского языка через заимствованные слова, с другой стороны – за счет внутренних законов самого языка, перехода вариаций фонем с синтагматической оси в парадигматическую.

Таким образом, развитие фонематической структуры каждого языка представляет собой непрерывный процесс постоянного совершенствования звукового выражения языка. Универсальный процесс фонологизации с превращением аллофонов в самостоятельные фонемы характерен для языков различного типа. Используя методы диахронической фонологии в ретроспекции, можно проследить процессы развития фонологических систем любых, даже генетически неродственных языков. Опираясь на типологические критерии и факты универсалий, представляется возможным восстанавливать историю языка и прогнозировать его будущее.

Литература:

1. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М – Л., 1952.

2. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

3. *Якобсон Р.О.* Избранные работы. М., 1985.
4. *Martinet A.* Economie des changements phonétiques // Traités de phonologie diachronique. Berne, 1955.
5. *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.
6. *Журавлев В.К.* Диахроническая фонология. М., 1986.
7. *Bazin L.* Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXXIII, 1-2.
8. *Плоткин В.Я.* Эволюция фонологических систем. М., 1982.

Резюме

Мақалада диахрондық фонологияның негізгі тұжырымдары қарастырылады. Диахрондық фонологияның қалыптасуы, оның құбылыстары мен заңдылықтары, қазақ тіліне тән ерекшеліктері сөз болады.

Этнос және тіл (жинақ) Акад. Ә.Қайдардың 85 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. Алматы, 2009. 145-149 бб.

ТЕОРИЯ СИЛЛАБЕМЫ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИДЕИ

Общественно-политические и экономические преобразования последних лет повлияли на языковую жизнь всех этносов, проживающих на территории современной Евразии. Набдюдается стремление народов евразийского пространства глубже познать

свою историю, происхождение, культуру, литературу, язык. Их сближает общее миропонимание, духовная близость, схожесть менталитетов, а отсюда наблюдается возрастающий интерес к сравнительно-сопоставительным, типологическим исследованиям родственных и неродственных языков на всех уровнях языковой системы. Современное состояние фонологической системы разносистемных языков прошло несколько этапов исторического развития в связи с развитием мышления и обогащением языка новыми понятиями и лексикой.

Первые успехи инструментальной фонетики конца XIX века способствовали зарождению фонологии, появилось понятие фонемы, как самостоятельной единицы в различных акустических реализациях. Содержание фонемы определялось ее местом, ролью, отношением с другими элементами фонологической системы. Если историческая фонетика XIX века ограничивалась описанием изменений отдельных звуков: как спирантизация, делабиализация, ротацизм, ламбдаизм. Пришедшая на смену исторической фонетики диахроническая фонология, рассматривает изменения звуков во взаимосвязи, в системе других звуков и основной целью является раскрытие причинно-следственного механизма динамики фонологических систем. Изменения в фонологической системе рассматриваются как совокупность взаимосвязанных элементов.

В диахронической фонологии в качестве исследования часто используют метод анализа по синхронным срезам, путем сопоставления отдельных фактов близкородственных языков. Известный тюрколог С.Е. Малов [5] делит тюркские языки на четыре

группы: 1) древнейшие тюркские языки (булгарский, язык желтых уйгуров, чувашский, якутский); 2) древние тюркские языки (язык орхон-енисейских памятников, староуйгурский язык, хакасский язык, шорский и тувинский языки); 3) новые тюркские языки (азербайджанский, гагаузский, узбекский, туркменский и др.); 4) новейшие тюркские языки (казахский, каракалпакский, ногайский, кумыкский, татарский, башкирский, киргизский, алтайский и др.). В этой классификации каждая группа языков представляет собой один синхронный срез. Например, если факты новых тюркских языков считать за один срез, то путем сопоставления фактов представляемых языками более отдаленного родства, и путем разветвления родословного дерева можно реконструировать прототюркский язык эпохи его распада.

Описание истории фонетических явлений методом анализа по синхронным срезам часто представляется в качестве единственно возможного для языков, не сохранивших письменных памятников. Метод реконструкции, не засвидетельствованных письменными памятниками форм имеет общеметодологическое значение, являясь вкладом в мировое языкознание. Ценность данной концепции для диахронической фонологии состоит в том, что построение теории звуковых изменений базируется на принципе системности. На основе существующих моделей фонологических структур современных конкретных языков можно ретроспективно определить праязыковую модель, характерную для современных языков. Таким образом, фонологическую систему праязыка можно восстановить в результате описания фонологической

системы определенного синхронного среза одного языка или разных синхронных срезов нескольких родственных языков. Основными методами таких исследований является сравнительный, ареальный и типологический. При этом решение фонологических задач должно опираться на результаты задач фонетических, иначе говоря, фонологическим изменениям предшествуют изменения фонетические.

Один из зачинателей диахронической фонологии Р.О. Якобсон [8] разработал общую формулу звуковых изменений, основанную на теории оппозиции. В этой формуле указывается фонологическая оппозиция предшествующего состояния языка и последующего, описываются процессы фонологизации и дефонологизации. В случае присутствия оппозиции фонем на предшествующем этапе развития будет иметь место *дефонологизация*, в случае присутствия оппозиции на последующем этапе имеет место *фонологизация*. Теория Якобсона, перекликается с *конвергентодивергентной* теорией Е.Д. Поливанова, в которой дивергенция рассматривается как обратная сторона конвергенции. Фундаментальные формулы, разработанные данными учеными имеют универсальный характер, обобщая фактический материал родственных и неродственных языков.

За системный анализ фонетических изменений ратует известный французский лингвист А.Мартине [6]. В своем труде Economie des changements phonétiques (Traités de phonologie diachronique) ученый пишет, что судьба отдельного элемента зависит не только от его соседних единиц в речевом потоке, но в равной степени от других элементов, существующих вместе с

ним в данной системе, т.е. Мартине на передний план выдвигает парадигматическую систему-корреляцию с сериями и рядами. Объединение фонем в серии и ряды предусматривает расширение корреляции путем заполнения «пустых клеток» и симметричность системы. Тем самым реализуется принцип экономии путем экономии дифференциальных признаков и характера артикуляции.

Диахроническая фонология может свободно использовать данные любых, даже генетически отдаленных языков, используя типологические факты и универсалии. В результате исследования структуры тюркского и индоевропейского слова ученые приходят к выводу, что древний строй данных языков совпадал с типом корнеизолирующих языков, характеризующихся моновокалическим характером структуры слова. При этом дифференциальные признаки подъема, палатализации и лабиализации реализовывались различными тонами, характерными для некоторых современных языков Юго-Восточной Азии. В некоторых азиатских и африканских слоговых языках слог «*силлабема*» являясь аналогом фонемы, представляет собой единственную фонологическую единицу. Гласные и согласные в составе слога взаимно предсказуемы и их объединяет однородный тембр. При монолитности слога, силлабема может считаться единственной сегментной фонологической единицей, и еще она должна обеспечивать диффузность, т.е. взаимопроникновение гласных и согласных, их максимальную взаимообусловленность. Если в европейских языках слог является синтагматической единицей, то в слоговых – парадигматической.

Первый фонологический анализ древнейших славянских языков позволил выдвинуть гипотезу о слоговом сингармонизме в праславянском языке. Идея о сингармонизме как сближении тембра смежных звуков относится к эпохе силлабем. Положения, выдвинутые русскими лингвистами, перекликаются с теорией сингармонизма, разработанной на материале тюркских языков. Явление сингармонизма, характерное для тюркских языков и для определенного периода развития славянских языков, имеет типологический характер. Видимо, это переходный этап, через который проходят все развивающиеся языки.

Известный славист В.К.Журавлев [3] в свое время выдвинул теорию группофонем в результате изучения фонологической системы праславянского языка. Согласно этой теории группофонема (силлабема) состоит из однотонального согласного и следующего за ним слогового гласного и составляет один однотональный слог, который представляет собой неразложимую единицу уровня фонемы. Явление группового сингармонизма, т.е. сближение тембра смежных звуков, происходит на стыке систем вокализма и консонантизма, что дает возможность рассматривать в целом фонологическую систему без деления на систему вокализма и консонантизма. По мнению Журавлева, в процессе формирования группового сингармонизма праславянского языка целесообразно различать ранний и поздний этапы развития. На первом этапе сформировались сингармонирующие группы C+V (согласный+гласный), объединенные единством тембра (высокая или низкая тональность), которые с фонологической точки зрения можно трактовать как целостные неразложимые фонологические едини-

цы, группофонемы. Они противопоставлялись друг другу системой дифференциальных признаков: диезность-недиезность, долгота-краткость, открытость-закрытость. По мнению Журавлева, структурная неоднородность фонологической системы, состоящей из разнородных фонологических единиц (группофонема и фонема), можно преодолеть двумя способами: путем ликвидации фонемы или группофонемы, при этом развитие фонологической системы праславянского языка пошло по первому пути – утраты фонологической самостоятельности отдельных фонем, о чем свидетельствует процесс последовательной утраты конечных согласных в праславянском языке. В результате выпадения конечных согласных, имеющих значительную фонологическую нагрузку в языке флективного типа, свидетельствует об усилении процесса становления группофонемы. Этот процесс Журавлев называет «генерализацией» группофонем. Далее, развитие фонологической системы праславянского языка привело к распаду группофонем, что было связано с монофтонгизацией дифтонгов.

Теория группофонем Журавлева отвечает на некоторые вопросы диахронической фонологии не только славянских, тюркских языков, но и языков Юго-Восточной Азии. Силлабемы стали формироваться в раннем периоде развития праславянского языка. В результате длительного развития фонетических систем группофонемы распадались на отдельные фонемы. Гипотеза о слоговом сингармонизме в праславянском языке была выдвинута Бодуэном де Куртене, Якобсоном, далее эта идея была развита и в работах Шахматова, затем Аванесова и Сидорова.

Силлабема (группофонема), являющаяся фонологической единицой может описываться посредством дифференциальных признаков. Причем дифференциальный признак относился ко всему сегменту, как его консонантным, так и вокальным частям. Например, диезность характеризует все элементы группофонемы: (C' + C' + 'V). Таким образом, в результате развития и становления фонологической системы праславянского языка отмечалась тенденция выпадения конечных согласных. Завершение этого процесса упрочило систему группофонемы как основной фонологической единицы и эти изменения в структуре слова привели к открытым конечным слогам. Вот почему в русском языке отмечается тесная связь гласного с начальным согласным, в то время как конечный согласный характеризуется слабым примыканием к предыдущему гласному.

Эксперименты по речепроизводству на материале русского языка [4] показывают, что деление речевой цепи приводит к последовательности открытых слогов, тогда как опыты на материале вьетнамского языка приводят к последовательности закрытых слогов. Если для русского языка более характерна граница, делящая слог CVC на сегменты CV и C, то для вьетнамского языка практически полностью исключен отрыв конечного согласного, тем более его превращение в особый слог – единственная по существу граница делит вьетнамский слог CVC на сегменты C и VC. Слог слогового языка обнаруживает более высокую устойчивость, нежели слог неслогового, что хорошо согласуется с его ролью особой единицы – члена самостоятельной парадигматической системы. В тех случаях, когда внешняя помеха приводит все же к

распаду слога, «шов», по которому происходит такой распад, что полностью соответствует границе между инициалью и финалью, устанавливаемой на основании соображений функционального порядка. В слоговых языках дифференциальные признаки фонемы принадлежат всему слогу. Слоговая фонология тесно связана с проблемой моновокализма.

Ф. Де Соссюр в работах по реконструкции индоевропейского праязыка писал о существовании одной гласной фонемы с разными ларингалами (вариантами). По этому поводу представляет интерес точка зрения Л.В.Щербы, который отмечал, что в некоторых кавказских языках, например, в абхазском развита система согласных фонем, а гласные не имеют самостоятельного фонологического значения и в прошлом функцию фонемы исполнял слог. Считаем уместным в этой связи привести высказывание Журавлева о евразийском фонололгическом союзе: «Явление сближения тембра смежных звуков (групповой сингармонизм) как следствие этого явления характеризует значительное количество языков, входящих в так называемый евразийский фонологический союз, объединяющий часть славянских, часть балтийских, часть германских и романских, часть финских и тюркских языков, японский язык, но не характеризует ни одну языковую семью в целом. Трудно назвать эпицентр данного явления как в географическом, так и в лингвистическом аспекте. Трудно решить вопрос о том, где данное явление унаследовано из предшествующего состояния, а где оно появилось в результате интерференции. Проблема генезиса данного явления пока не решена ни для одной языковой семьи. Что касается праславянского языка,

то его принадлежность к данной изоглоссной области можно безусловно признать хотя бы для относительно ранних этапов его развития. С методической точки зрения целесообразно показать возможность спонтанного развития сингармонизма в одной из групп языков, например, на славянской почве, ни в коей мере не отрицая возможность интерференции».

В.В.Шеворошкин [7] исследуя типологические закономерности строения текстов приходит к выводу, что индоевропейскому состоянию языков предшествовала эпоха, в которой язык-предок общеиндоевропейского и других «ностратических» языков – характеризовался более низкой насыщенностью звуковых цепей и соответственно более ограниченными возможностями комбинации согласных. Язык, предшествовавший индоевропейскому, явно не был языком типа CVCVCV: дело в том, что относительно сложная по сравнению с другими языками структура звуковых цепей характеризует языки именно тех семей, которые входят в сибиро-европейскую прасемью языков: индоевропейские, чукотско-камчатские, эскимосско-алеутские, картвельские, уральские, алтайские, семито-хамитские. В результате длительного развития фонологических систем обнаруживается тенденция к образованию открытых слогов. Структура сегментов CV является наиболее удобной для произношения, что свидетельствует изучние языка детей с их первоначальными словами типа CVCV. В развитии языков различных типов происходит монофтонгизация дифтонгов. В романских языках монофтонгизировались дифтонги, развивающиеся под влиянием субстратных языков с закрытыми слогами. Поскольку в языках с преимущественно

открытыми слогами закрытые слоги занимают подчиненное положение, стыки слогов типа CVC-CV трактуется здесь в общем так же, как и стыки слогов типа CV-CCV, т.е. имеет место объединение групп согласных в весьма тесные фонетические комплексы.

По мнению тюрколога Н.А.Баскакова [1], в предшествующем современным тюркским агглютинативным языкам, изолирующем строе, характеризующемся моновокалическим характером структуры слова, дифференциальные признаки подъема, палатализации и лабиализации реализовались различными тонами, характерными для некоторых современных языков Юго-Восточной Азии. Баскаков на основании фонетических закономерностей, заложенных в структуре современных тюркских языков, установил три основных типа фонологической структуры тюркских языков, исторически предшествующих современным тюркским языкам. Первый тип – моновокалический, характерный для самого древнего состояния тюркских языков, когда они имели изолирующий строй и сохраняли трехзвучную основу корневой морфемы, состоящей из одной морфонемы – одного гласного и двух согласных элементов – CVC, в которой гласный элемент выполнял только одну функцию – слогообразующую; смыслоразличительные же функции несли согласные элементы, состав которых был ограничен и каждый из согласных элементов имел восемь модификаций, определяющихся дифференциальными признаками тембра (подъема), лабиализации и палатализации. Второй тип – более поздний, характеризуется дальнейшими процессами морфологического развития, грамматикализацией определяемых корневых морфем в сложных сочетаниях с их фонетической редукцией

и фузией, т.е. образованием сложных слов. Вокализм этого типа состоял из двух основных гласных фонем, различающихся по тембру (подъему); другие же дифференциальные признаки – лабиализации и палатализации – согласно законам сингармонизма относятся ко всему слову. Третий тип фонологической структуры тюркских языков, характеризующийся наличием уже восьми гласных фонем и более развитым консонантизмом, реализуется, с различными отклонениями и инновациями, вызванными как имманентным, внутренним развитием тюркских языков, так и воздействием соответствующих адстратных и субстратных факторов, в современных тюркских языках в виде разнообразных, но имеющих одну основу, фонологических моделей: огузской, карлукской, кыпчакской и др. с соответствующими модификациями.

В современных тюркских языках, как известно, сингармонизм рассматривают как одну из главных закономерностей фонологии. Исследуя явление сингармонизма в казахском языке А.Жунисбеков [2] пишет, что ведущая фонологическая функция сингармонизма заключается в сохранении однородного тембра во всем облике тюркского слова, т.е. все гласные, так и согласные в слоге объединяются одним тембром. При этом наименьшей функциональной фонологической единицей является не фонема, а сингема, реализующаяся в слоге. Как видно, данная точка зрения перекликается с теорией силлабемы.

Таким образом, учение о группофонеме, силлабеме тесно связана с теорией сингармонизма. Как свидетельствуют результаты типологических исследований на материале генетически неродственных языков,

фонологические процессы имеют универсальный характер. Процессы интеграции и дифференциации функциональных единиц реализуются по дифференциальным признакам диезности, недиезности, бемольности, небемольности, открытости, закрытости. Развитие и становление моделей фонологической структуры древних и современных языков различного типа на территории евразийского пространства в ретроспекции можно проследить с помощью методов и приемов диахронической фонологии.

Литература:

1. *Баскаков Н.А*. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.

2. *Жунисбеков А*. Сингармонизм // Строй казахского языка: Фонетика. Алма-Ата, 1991.

3. *Журавлев В.К*. Теория группофонем: развитие группового сингармонизма в праславянском языке. М., 2007.

4. *Касевич В.Б*. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. М., 1983.

5. *Малов С.Е*. Памятники древнетюркской письменности. М. –Л., 1952.

6. *Martinet A*. Economie des changements phonétiques // Traité de phonologie diachronique. Bern, 1955.

7. *Шеворошкин В.В.* Звуковые цепи в языках мира. М., 2004.

8. *Якобсон Р.О.* Избранные работы. М., 1985.

Материалы международного форума Евразийской идеи, посвященной 20-летию независимости Казахстана. Астана 25-27 октября 2011 года.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСКОЙ ФОНЕТИКИ

Фонетика казахского языка прошла несколько этапов развития вместе с самой лингвистической наукой. Первые сведения по фонетике казахского языка можно встретить в работах русских лингвистов Н.И.Ильминского, П.М.Мелиоранского, В.В.Радлова, которые установили ряд фонетических закономерностей тюркских языков. Всесторонне изучение фонетической системы казахского языка на сегментном и суперсегментном уровне начинается с работ отечественных лингвистов А.Байтурсынова и К.Жубанова. Эти ученые заложили теоретические основы изучения фонетики, фонологии и интонологии казахского языка. Обладая широким диапазоном знаний в области филологических наук, владея несколькими иностранными языками, они имели возможность изучить фонетико-фонологическую систему казахского языка в сравнении с другими языками.

Исследуя функции и природу одного из самых важных компонентов интонации, ударения в разноструктурных и неродственных языках, ***А.Байтурсынов*** поделил рассматриваемые языки на два типа: языки с фиксированным и разноместным ударением, отметив при этом схожесть данного просодического явления в казахском и французском языках: «Орыс тілінде екпін буыны бір сөздің басында келсе, екінші сөздің ортасында, үшінші сөздің аяғында келеді, ол әр жерде көшкілеп жүреді, француз тілінде екпін буыны аяғына келеді, екпін буыны аяғына келетін сөздер қазақ тілі француз тіліне ұқсас» (Алматы, 1989, 190.).

Этот тезис А.Байтурсынова и некоторые другие замечания по поводу основных свойств оформления устной речи, подтвержденные экспериментальными (инструментальными) методами исследования способствовали развитию фонологии и теории интонации казахского языка. При разработке интонационной теории положения, высказанные А.Байтурсыновым, явились базой для выявления интонационных единиц казахского языка. Определение и описание минимального объекта исследования представляет интерес не только для языкознания, но и для любой другой науки. Атом в физике, клетка в цитологии, хромосома в генетике, слово в языкознании, как наименьшие функциональные единицы стали предметом пристального внимания в начале XX столетия, как раз в самый расцвет творческой деятельности А.Байтурсынова. В сегментной фонологии наименьшей функциональной единицей, имеющей свойство различать слова, морфемы, словоформы, была признана фонема.

К.Жубанов известен своими фундаментальными трудами, в которых концептуально разрабатываются вопросы сегментной и суперсегментной фонетики, орфографии, графики, орфоэпии др. К.Жубанов впервые в тюркском языкознании заложил основы учения о фонеме. Ученый понимал фонему как единицу, отличающуюся от звука своими различительными оттенками, свойствами, проявляющимися в различном фонетическом окружении, т.е. как звуковой тип, способный дифференцировать слова и формы, а оттенок фонемы как реально произносимые различные звуки, являющиеся тем частным, в котором реализуется фонема.

Одним из первых в тюркской лингвистике

К.Жубанов обратил внимание на явление интонации, как одного из существенных признаков предикативности и предложения. Интонация по Жубанову квалифицируется как важнейший фактор образования предложения, его ритмико-мелодического строя. Интонация понимается как один из способов выражения коммуникативного типа предложения, синтаксических отношений, иногда она может быть единственным средством выражения значения и эмоционально-экспрессивных оттенков, т. е. ученый указывает на семантико-синтаксические и эмоциональные функции интонации.

В 50 годы прошлого столетия в развитие сегментной и суперсегментной фонетики определенный вклад внес Н.Т.Сауранбаев (Қазақ тілі, педучилищелерге арналған, Алматы, 1953.). В учебнике казахского языка для педагогических училищ в разделе «Фонетика» рассматривается система вокализма и консонантизма, вопросы артикуляторной фонетики, соотношение звуков и букв, вопросы ассимиляции, сингармонизма, ударения и др. В работах по синтаксису значительное место уделяется вопросам интонации, ее роли в оформлении сложного предложения. Описываются интонационные характеристики сложносочиненного и сложноподчиненного предложения, выявляются интонационные различия союзного и бессоюзного предложения.

В 60-80 годы вопросы фонетики и фонологии казахского языка исследуются в работах С.Кенесбаева и Ж.Аралбаева. В трудах С.Кенесбаева рассматриваются вопросы сингармонизма, ассимиляции, акцентуации, состав и классификация гласных и согласных фонем,

виды и способы образования слога и др. (Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1962.). Ученый придерживается традиционной точки зрения относительно теории фонемы: «Сөз мағынасы мен сөз тұлғасын ажыратуға себі бар тілдегі ең кішкене дыбыстық единицаны фонема деп атаймыз». По мнению Кенесбаева, словесное ударение в казахском, как и в других тюркских языках в отличие от интенсивного силового ударения в русском языке, носит неинтенсивный (слабый) характер, при этом оно является связанным, так как падает на последний слог. Кроме словесного ударения существует и фразовое (ритмическое) «из двух или нескольких слов, подчиненных одному ударению, создается единый акцентуационный комплекс». Особое внимание ученый уделял орфоэпическим нормам казахского языка, впервые создав фонетическую транскрипцию.

Ж.Аралбаев исследовал такие актуальные вопросы казахской фонетики как произносительные нормы и система фонем, закон сингармонизма и слогоделения, некоторые вопросы просодики (Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер, Алматы, 1988.). Ж.Аралбаев внес определенный вклад в развитие теории фонемы: показал пути выявления фонем способом противопоставления, их позиционные и комбинаторные варианты, дифференциальные признаки фонем. В круг его интересов входили также вопросы исторической фонетики: «қазақ тілінің көне заңдарын, тарихын жақсы білмейінше, оның қазіргі заңдарын, дамуын жақсы білуге болмайды», в этой связи рассматривались процессы ламбдаизма, ротацизма, опереднения звуков в протюркских языках. Кроме

того, в трудах Ж.Аралбаева исследовались проблемы ритмического и логического ударения, фразовой мелодики, семантико-синтаксических функций интонации.

В этот период интенсивно проводились инструментально-фонетические работы в лаборатории экспериментальной фонетики Института языкознания. Лаборатория была оснащена современными для того времени инструментами и приборами (осциллограф, спектограф, интонограф и др.). Это была единственная фонолаборатория не только в Казахстане, но и во всей Средней Азии и Сибири. С этих регионов приезжали молодые ученые, аспиранты, соискатели, вели исследовательские работы, защищали кандидатские и докторские диссертации. Были экспериментально исследованы многие спорные теоретические вопросы тюркской и казахской фонетики.

Начиная с 90-х годов с приобретением Казахстаном независимости фонетическая система казахского языка стала исследоваться с позиции сингармонизма. Наряду с экспериментальными работами научные сотрудники отдела стали заниматься теоретическими проблемами. Сингармоническое направление, его основные понятия, лингвистический аппарат, терминология получили теоретическое осмысление в работах А.Жунисбекова. Теория сингармонизма имеет свои принципы исследования: фонема и ударение в счет не берутся. Наименьшей функциональной единицей сингармонизма является сингема, имеющая четыре типа тембра: твердый негубной, мягкий негубной, твердый губной, мягкий губной. Согласно этому направлению, казахская фонология тождественна

сингармонической фонологии. Был выявлен состав сингармонических звуков, системно описаны их акустические, артикуляторные и перцептивные характеристики (А.Жүнісбек Қазақ фонетикасы, Алматы, 2009, 17 б.т.; Введение в сингармоническую фонетику, Алматы, 2008, 108 б.).

В настоящее время сегментная фонетика казахского языка исследуется в двух теоретических направлениях. Первое направление сформировалось на основе традиционной фонологической теории (С.Кенесбаев, Ж.Аралбаев). Второе – на основе сингармонической теории (А.Жунисбеков, Ж.Абуов). С точки зрения традиционной фонологии, фонема – наименьшая смыслоразличительная функциональная единица. По сингармонической теории эту функцию выполняет просодическая единица сингема.

Фонетика казахского языка исследуется не только на сегментном уровне, но и на суперсегментном, так как фонетическую систему языка образуют не только сегментные средства, но и суперсегментные, которые накладываются на фонемную (линейную) структуру речи. Если минимальные единицы звуковой системы языка – фонемы (гласные, согласные), являющиеся элементами звуковой оболочки слов и морфем, составляют сегментный уровень речевого звучания и определяют линейность речи, то вторую линию речевого звучания составляет суперсегментный уровень, т.е. интонация. Этот второй интонационный (просодический) уровень имеет достаточно сложное строение и выполняет весьма многообразные функции.

В казахской лингвистике и тюркологии наука об интонации была выделена в отдельную область язы-

кознания – интонологию (З.М.Базарбаева). Были разработаны теоретические принципы и методы исследования тюркской, казахской интонологии, создана теория интонации казахского языка (З.Базарбаева «Қазақ тілінің интонациялық жүйесі», Алматы, 1996, 11б.т.; «Қазақ тілі: интонология, фонология», Алматы, 2008, 20 б.т.). Суперсегментная фонетика рассматривает интонационную систему, его функции, единицы (интонемы), компоненты (мелодика, темп, интенсивность, ритм, ударение, тембр и др.) во взаимосвязи с другими разделами языкознания (синтаксис, семантика). Взаимосвязи грамматических и интонационных средств в сложном предложении посредством экспериментальных методов исследования посвящена диссертация А.Фазылжановой (2000). Прагмалингвистический аспект интонационных моделей описан в диссертации А.Аманбаевой (2006).

Сотрудники Института языкознания в 2000-2002 годах по программе «Изучение научных основ функционирования и развития государственного языка» работали над фундаментальным исследованием «Фонетико-фонологические основы сегментации казахского текста (речи)» (руководитель проекта Базарбаева З., исполнители: Жунисбек А., Фазылжанова А.).

Изыскания в области интонации раскрывают большие возможности в исследовании новых направлений языкознания, связанных с лингвистикой текста (дискурса), с когнитивной лингвистикой, прагмалигвистикой, психолингвистикой, лингвокультурологией. Интонология как раз является той дисциплиной, в которой сосредоточены самые современные тенден-

ции и течения лингвистической науки, обеспечивающей многоуровневый анализ языковых явлений, открывая тем самым широкие перспективы перед исследователями. Будучи объектом внимания и изучения разных специалистов, интонология охватывает многие области знания, как смежные, так и относительно далекие: литературоведение, стилистику, сценическое и ораторское искусство, психологию, философию, физику, информатику, культурологию, антропологию, этнологию и т.д. Но только благодаря лингвистическим исследованиям интонация достигла своего теоретического осмысления и сформировалась как наука. Развиваясь на фундаментальных понятиях, методах и приемах смежных наук, интонология сама способствовала углублению, расширению и совершенствованию новых направлений научных знаний в русле их интегративности и междисциплинарной координации. С зарождением интонологии некоторые факты языка получили свое адекватное освещение, оформившись концептуально в научные теории и породив новые фундаментальные идеи, высветив такие лингвистистические явления и понятия, которые долгое время оставались вне поля зрения. Функциональный потенциал интонационных средств расширяется при переходе от анализа изолированного высказывания к анализу связного текста. Анализ функционирования просодических средств в рамках лингвистики текста позволяет обнаружить влияние интонационной структуры текста, высказывания на интонационные контуры составляющих его элементов, выявить когнитивную роль просодических параметров в семантической и прагматической организации

текста, описать свойства интонации в реализации межфразовой связи, в выделении информативных отрезков по степени важности, а также в выполнении функции эстетического воздействия на человека. Исследование текстов (дискурсов) с привлечением в зону интересов интонологии социальных, ментальных и психологических свойств индивида дает возможность оценить процесс коммуникации и речевое поведение человека в естественных условиях. При когнитивном, основанном на разностороннем подходе к элементам текста, и к субъекту, воспринимающего и продуцирующего информацию и руководствующегося в своей мыслительной деятельности определенными стратегиями в зависимости от речевой действительности при конкретной коммуникативной ситуации, полнее и глубже реализуется анализ интонационных данных. Дискурсное описание текстов на суперсегментном уровне с учетом семантико-когнитивных факторов является перспективным и расширяет горизонты новых направлений языкознания.

Таким образом, сегментные единицы – фонемы изучает фонология, сингемы – сингармонология, интонемы – интонология. Результаты многолетних исследований по сегментной и суперсегментной фонетике в синхроническом аспекте впервые вошли в «Академическую грамматику казахского языка» (Қазақ грамматикасы, 2002). Что касается диахронической фонетики казахского языка, то в этой области также ведутся исследования.

Общественно-политические и экономические преобразования последних лет повлияли на языковую жизнь всего тюркского мира, проживающего на

территории современной Евразии. Наблюдается стремление тюркских народов глубже познать свою историю, происхождение, культуру, литературу, язык. Общее миропонимание, духовная близость, схожесть менталитетов, сближает представителей тюркского мира, а отсюда наблюдается возрастающий интерес к сравнительно-сопоставительным исследованиям родственных тюркских языков на всех уровнях языковой системы. Современное состояние фонологической системы тюркских языков прошло несколько этапов исторического развития в связи с развитием мышления и обогащением языка новыми понятиями и лексикой. Изучение фонологической системы тюркских языков в сравнительном плане с помощью сравнительно-исторических и типологических методов исследования представляет большой интерес и определяет актуальность исследования.

В 2006 году Жумабаева Ж. защитила кандидатскую диссертацию «Процессы фонологизации гласных в тюркских языках». Целью исследования было выявление и описание гласных звуков в пратюркском языке на основе исторической периодизации и процессов фонологизации.

В 2006-2008 годах сотрудники отдела фонетики работали над темой «Историческая фонетика казахского языка: система вокализма и консонантизма, (руководитель проекта Базарбаева З., исполнители: Жунисбек А., Фазылжанова А., Аманбаева А., Жумабаева Ж.).

В результате сравнения вокализма и консонантизма тюркских языков выявляются общие и отличительные черты в фонологических системах родственных

языков. На основе исторических процессов определяются закономерности, повлиявшие на развитие древних звуковых систем. С учетом исторических факторов не только родственных, но и неродственных языков описываются универсальные, типологические явления. Для построения праязыковой модели вокализма и консонантизма тюркских языков привлекаются и диалектологические материалы. Посредством сравнительно-исторического, типологического и ареального методов исследования производится попытка восстановления звуковых архетипов фонематической модели пратюркского языка. Для установления архетипов звуковой структуры тюркских исследуются их синхронные срезы, а также письменные памятники. Синхронный срез современной фонетической системы казахского языка сопоставляется и описывается с фонетическими системами родственных и неродственных языков. На фактическом материале родственных и неродственных языков, с учетом типологических характеристик и универсалий, фонетико-фонологические закономерности казахского языка рассматриваются в диахроническом аспекте. Становление фонетической системы тюркских языков происходило на основе универсальных процессов фонологизации, свойственной всем языкам. Расширение фонологических функций аллофонов и приобретение ими фонематического статуса исследуется в рамках диахронической фонологии. Освобождение аллофонов от их позиционной зависимости, происходящей в результате процессов дивергенции в фонетической системе казахского языка (вокализм и консонантизм) выявляется посредством сравнительно-исторических

и сопоставительно-типологических методов. На материале кыпчакской, карлукской и огузской группы языков описываются универсальные фонологические явления, конвергентно-дивергентные процессы, основанные на законах сингармонизма и агглютинативном строе тюркских языков.

В 2009 году по государственному заданию был выигран проект «Исследование фонологической системы казахского языка в диахроническом аспекте» (2009-2011), (руководитель проекта Базарбаева З., исполнители: Жунисбек А., Фазылжанова А., Аманбаева А., Жумабаева Ж., Оспангазиева Н.). Успешное разрешение данной проблемы связано прежде всего с составлением научной сравнительно-типологической фонологии тюркских языков. Результаты исследования открывают большие перспективы в дальнейших изысканиях не только в области фонологии, но могут быть полезны также в решении некоторых вопросов этимологии.

Наряду с теоретическими исследованиями научные сотрудники занимаются и прикладными работами. Проведено исследование по теме «Фонетико-фонологические основы синтезирования казахской речи и компьютерная программа» (2003-2005 гг., руководитель проекта Базарбаева З., исполнители: Жунисбек А., Фазылжанова А., Аманбаева А.).

Сотрудники отдела фонетики занимаются исследованием методов и форм обучения казахскому языку представителям неказахской национальности. В рамках прикладных задач в 2007-2009 гг. по программе прикладных исследований «Национальная идея – основа устойчивого развития Казахстана» велись

изыскания на тему «Научно-дидактические основы обучения казахскому языку представителей других национальностей» (научный руководитель Базарбаева З.М.). Цель работы: обучение казахской интонации представителей неказахской национальностей через задания и упражнения. Рассматривается система обучения казахской речи в теоретическом и практическом плане, необходимый объем знаний, его классификация и структура. Основные принципы и приемы обучения исследуются с точки зрения фундаментальных основ дидактики. Согласно цели исследования (обучение казахскому языку посредством просодических элементов в русле интонологии – нового направления казахского языкознания) в работе используются следующие методы: экспериментальные методы, аудиторский анализ, электроакустический анализ, типологическое описание, фонологический метод, компонентный анализ, прагмалингвистическое описание, синхронный анализ суперсегментных единиц. При обучении любому языку особое внимание уделяется освоению правил устной речи. В этой связи необходимо отметить, что в речевой коммуникации большую роль играют просодические средства (интонация). Акустико-аудиторское описание интонационных единиц, их просодические характеристики рассматриваются на уровне суперсегментной фонологии. В письменной речи, так же как и в устной речи интонационные средства исполняют важную роль, так как и письменный текст озвучивается реально или мысленно читателем. Суперсегментные средства наряду с лексико-грамматическими, синтаксическими, стилистическими могут передавать смысловые нюансировки высказываний

и текста. Для обучения основ суперсегментной фонетики необходимо определить принципы и методы описания и обучения казахской интонации, а также продуктивные методы преподавания казахской интонации в иноязычной аудитории. Для выявления необходимого и достаточного объема знаний при обучении казахскому языку как неродному, научно обосновывается качество, количество и эффективность представления экспериментального материала в учебных программах и пособиях по интонологии.

В целях достижения реальных результатов в усвоении казахской интонации представителям других национальностей используются доступные приемы и средства теории речевых актов и прагмалингвистики. Реализация интонем в потоке речи анализируется в контексте теории коммуникации. Определяются релевантные интонационные компоненты во взаимосвязи и взаимодействии, участвующие в дифференциации интонационных единиц с целью обучения интонационным правилам казахского языка в иноязычной аудитории. Интонема, реализующаяся в синтагме, рассматривается как минимальная функциональная единица, дифференцирующая высказывание. С целью обучения интонационным моделям казахского языка даются варианты, вариации интонем с их просодическим описанием, на конкретных примерах показывается изменение частоты основного тона, интенсивности и длительности. Даются интонационные рисунки и схемы для более точного усвоения казахской интонации. С помощью фонетических упражнений выявляются эмоционально-экспрессивные функции интонации. На основе экспери-

ментально-фонетического анализа разнообразных текстов разных жанров и стилей описываются просодические средства, характерные для казахского языка.

При обучении казахской интонации представителям других национальностей показывается соотношение интонационных и грамматических единиц, с последующим объяснением их взаимосвязей. Выявляется разница в соотношении интонации и синтаксиса казахской речи, на убедительных примерах иллюстрируются особенности передачи просодическими средствами некоторых грамматических значений. Значительное внимание уделяется явлению интерференции. Интонационная интерференция подтверждается просодическим описанием различных высказываний, взятых в качестве примеров.

С целью обучения интонационным правилам казахского языка в иноязычной аудитории на основе экспериментальных данных описываются варианты интонем с их рисунками и мелодическим орнаментом. Предлагается ряд упражнений на восприятие интонационных моделей казахского языка, выявленные по данным экспериментального анализа. Дается специальный материал для работы над синтагматическим членением и различными вариантами его интонационного оформления. Значительное внимание уделяется семантико-интонационному членению, для этого подбираются характерные примеры, передающие специфику казахской интонации. Для закрепления правильного интонирования впервые в казахском языке разрабатывается интонационная транскрипция, для полного усвоения казахской интонации в иноязычной аудитории предлагаются специальные задания и упражнения.

2007-2009 гг. по программе прикладных исследований «Национальная идея – основа устойчивого развития Казахстана» проведены исследования на тему «Лингвистические основы оформления оргтехники на латинице» (руководитель проекта Жунисбек А.), а также «Языковая совместимость в поликультурном обществе (лат. Identikus): лингвистический аспект изучения государственного языка на основе лингвокультурно-семиотических систем» (руководитель проекта А. Фазылжанова).

Ученые-фонетисты занимаются также проблемой перехода казахского алфавита на латинскую графику, предлагая свои проекты. Реформа алфавита имеет большое практическое значение. Школьнику – первокласснику намного легче усвоить 26 латинских букв, чем 42 буквы кириллицы. В результате развития фонологической системы в европейских языках фонем насчитывается намного больше, чем графем. Например во французском языке 35 фонем, в английском 45. Эти многочисленные фонемы передаются всего лишь 26 латинскими буквами. А в казахском языке 28 исконных звуков-фонем передаются аж 42 буквами. Поэтому нашему маленькому соотечественнику намного труднее выучить казахский, чем маленькому европейцу – свой английский или французский.

Распространено мнение, что идеальным алфавитом следует считать такой алфавит, в котором для каждой фонемы имеется отдельная графическая единица. Но уже доказано и другое, а именно то, что такой способ обозначения фонем не только не обязателен, но и не всегда желателен, так как не экономен. Ученые-лингвисты пытались вывести ма-

тематические формулы сочетания фонем и графем, предусматривающие создание формулы построения наиболее экономного алфавита. В русском языке экономность построения алфавита достигается тем, что дифференциальные признаки твердости и мягкости у согласных фонем обозначаются последующими гласными буквами. Этот способ для русского письма получил наименование силлабического, или слогового принципа русской орфографии. Применительно к русскому языку, в котором имеется значительное количество разграниченных по мягкости и твердости согласных звуков, слоговой принцип графики очень выгоден, так как сокращает в алфавите количество необходимых букв. Чтобы обозначить мягкие согласные звуки особыми буквами, потребовалось бы придумать и выучить 15 новых букв. Обозначение мягкости согласных букв путем использования пяти «смягчающих» гласных букв (я, ю, е, ё, и) создает большую экономию графических средств, что очень важно для компьютерного набора и письма. При этом твердые и мягкие согласные могут чередоваться в пределах одного слова.

В казахском языке, в отличие от русского, твердость и мягкость согласных не имеет фонологического значения, в русском языке в примерах *кон* и *конь, мол* и *моль* согласные фонемы служат для различения слов. В казахском языке в примерах *тан* и *тән, тыс* и *тіс* смыслоразличительную функцию слов выполняют твердые и мягкие гласные, влияющие на соседние согласные. При выборе наиболее приемлемого проекта, соответствующего фонетико-фонологическим, орфографическим законам казахского

языка, следует учитывать историю развития языка, диалектическое развитие нашего общества, а также максимальную доступность и усвояемость латинского алфавита. Таким образом, изыскания в области казахской фонетики ведутся в следующих направлениях: традиционная фонология, сингармонология, интонология, историческая фонетика, прикладная фонетика.

Материалы Международной тюркологической конференции «Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков». Казань, 21-24 октября 2011 г. 274-277бб.

ҚАЗАҚ ЛАТИНИЦАСЫ: ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ БОЛАШАҚ

Қазіргі Қазақстан қоғамының жаңаруы мен жақсаруы, болашақ мақсаттарға жетуі – ең алдымен елдің бірлігіне және сол елдің бірлігін қалыптастыратын елдің рухани мәдениетіне байланысты. Президент Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Жауапкершілікті тіл саясаты қазақ ұлтын біріктіруші басты факторлардың бірі болып табылады. Қазақ тілі – біздің рухани негізіміз. Біздің міндетіміз – оны барлық салада белсенді пайдалана отырып дамыту. Біз ұрпақтарымызға бабаларымыздың сандаған буынының тәжірибесінен өтіп, біздің де үйлесімді үлесімізбен толыға түсетін қазіргі тілді мұраға қалдыруға тиіспіз. Бұл – өзін

қадірлейтін әрбір адам дербес шешуге тиіс міндет. Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келе-ді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді ша-раларды жүзеге асыруды жалғастыру керек деген.

Қазіргі таңда Қазақстан қуатты да табысты мемлекет болғандықтан мемлекеттік тілдің биік тұғырға көтерілуі маңызды болып отыр. Өйткені қазақ тілі қазақ халқының ұлттық рухани байлығын көтеріп, қоғамдағы ұлттық сананың орнын белгілейді. Тіл – адамдардың ісі мен әрекетінің барлық саласында, өндіріс пен экономикалық қатынастар саласында, қоғамдық өмір мен күнделікті тұрмыста, саясат пен мәдени салада бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік беретін негізгі құрал екені белгілі. Ана тілі арқылы ұлттық руханиятымызды, мәдени мұраларымызды, материалдық құндылықтарымызды келешек ұрпаққа жеткізу – қазіргі қоғамның басты міндеті. Демек, бірлігі бар елдің тіршілігі жалғасып, сөйлеген сөзі, мәдениеті, салт-дәстүрі, тілі арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырады. Тіл халықтардың өзара түсіністігін, достығын қамтамасыз ететін факторлардың бірі. Онда моралыдік, адамгершілік және рухани құндылықтар көрінеді. Қандай ұлт, ел болмасын, оның тілі, жазуы дамымаса, ол халық ретінде де алға шыға алмайды. Елдің рухани байлығы мен бірлігін сақтаудың аса маңызды факторларының бірі – әлеуметтік лингвистикалық ғылыми зерттеулер, практикалық іс-шаралар жасау.

Қазақстан халқына жолдауында елбасымыз: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын қарпіне, латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт

болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады», деп нақты айтқан. Осыған байланысты соңғы кезде баспасөз беттерінде қазақ жазуын латын әліпбиіне көшіру туралы амал-тәсілдерді жиі кездестіреміз.

Осы мәселенін тарихына келетін болсақ, 1992 жылы Түркияда халықаралық конгресс өткен болатын. Оған ыдыраған Кеңес мемелекетінің түркі тілдес халықтарды шақырылған. Күн тәртібінде бірнеше мәселелердің ішінде ең басты және негізгі мәселе түркі халықтарының жазуын латын графикасына көшіру болды. Бұл конгреске А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтынан академик Әбдуали Қайдар қатысып, елге оралғаннан кейін өзінің алғашқы қазақ жазуы латын қарпіне көшіру жобасын ұсынды. Сонан бері 20 жыл өтіпті. Бұл проблеманы 1995 және 2006 жылдары Қазақстан халық ассамблеясының сессияларында елбасымыз қайтадан көтерген.

Қазақстандықтар бұл ойға үйренгенше біздің көрші-ағайындар: өзбек, әзірбайжан, түрікмендер латын жазуына көшіп алды. Қазіргі кезде біздің жас мемлекетіміз өсіп, нығайып, әлеуметтік және нарықты реформалардың өркендеуі арқасында тұрақты және дамыған мемлекетке айналды. Енді латын жазуына көшу проблемасы қайтадан өмірдің күн тәртібіне енді. Латиницаға көшу мәселесі көпаспектілі және тарихи маңызды проблема. Бұл мәселені ойдағыдай шешу

үшін елдегі экономикалық, саяси, әлеуметтік, тарихи-мәдениеттік, жағдайларды да ескеру керек.

Қоғамдағы саяси-әлеуметтік, экономикалық жетістіктер халықтың санасын, намысын оятып, жаңа табыстарға жетелейді. Соңғы кезде қазақ тілінің мәртебесі мемлекеттік тіл ретінде көтеріліп, оның ықпалы өзіміздің отанымызда да, шетелдерде де өсті. Шетелдік қазақтар өздерінің Қазақстанда тұратын отандастарымен қатынасқанда, қазірдің өзінде латын жазуына негізделген ақпараттық жүйелерді қолданады. Жастардың көбісі латын әліпбиін қолданатын шет тілдерін білуге ынталы, қоғамның компьютеризациясы, интернеттің қолданылуы, батыс мәдениетінің теледидар, кино арқылы ықпалы, еуропалық сапа, талап – осының бәрі біздің қоғамымызды латын әліпбиіне итермелейді.

Өзінің әдет, машық және өмір сүру дағдысына байланысты, әр қоғам мүшесі латын әліпбиін өзінше үйрене алмайды. Сондықтан, адамдарды қайтадан оқыту, бұрынғы стереотиптерді бұзып, оларға жаңа әліпбиді меңгеру әрине оңай емес. Бұл жағдайда қоғамның ең саналы бөлігі, өзінің рухани байлығына, азаматтық борышына және әрқырлы біліміне байланысты қазақ интеллигенциясы осы идеяны алға тартып, латын әліпбиіне негізделген жазуға көшу проблемасын насихаттау керек. Қазақстан халқына Жолдауында «Рухани дамуда негізгі рөлге әрқашан интеллигенция ие. Біздің қоғамымыздың қазіргі көзқарастарының негізін дәл осы интеллигенция беруі керек. Интеллигенция менің пайымдауындағы Қазақстан – 2050 Жаңа саяси бағыты негізінде ел болашағының менталды, дүниетанымдық үлгісін жобалауда негізгі рөлді қолға

ала алады және алуға тиіс» делінген. Латын графикасына көшкенде жаһандану процесіне және озат технологияға сәйкес біздің қоғамымызға әлемдік ақпараттық кеңістікке кіруге мүмкіндік ашылар еді. Кейбіреулердің пікірлері бойынша, әліпбиді өзгерткенде Ресейден және ресейлік мәдениеттен алшақтап кетеміз және кириллицаға негізделген рухани байлықтарымызды жоғалтамыз дейді. Біздің ойымызша, Қазақстан мен Ресейдің арасындағы кең мемлекеттік шекара және біздің ағайындық, достық байланыстар терең де тығыз болғандықтан ондай қауіп жоқ деп айтуға болады. Болашақта орыс тілін оқып, жақсы білетіндер, кириллицаны меңгергендер білімді, оқыған адамдардың қатарына қосылады. Олар орыс тілінде кирилицаға негізделген әлем ғылымының, мәдениетінің барлық салалары бойынша жарық көрген дүниелермен қатар кириллицада жазылған өзіміздің рухани, әдебиет байлығымыздан еш уақытта қол үзбей, оны оқи алатынында ешбір күмән жоқ. Сондықтан, өзіміздің ұлттық-мәдениеттік байлығымыздан біз ешқашан бас тартпаймыз. Елбасымыз айтқандай, «Орыс тіліне және кириллицаға біз қазақ тіліне қандай қамқорлықпен қарасақ, сондай қамқорлықпен қарауымыз керек. Орыс тілін білу ұлтымыздың тарихи артықшылығы екені баршаға белгілі. Дәл осы орыс тілі арқылы қазақстандықтар бірнеше ғасыр бойы қосымша білім алып, ел ішінде де, шет жерлерде де өз дүниетанымдары мен араласатын ортасын кеңейтіп келе жатқанын жоққа шығармауға тиіспіз». Қазіргі кезде шет тілдерді білу қажеттілігі өскенде және жалпы компьютеризацияға байланысты Ресейдің өзінде де кейбір лингвистикалық орталықтарда кириллицадан латиницаға көшу мәселесі қарастырылып жатыр.

Осы замандағы жас ұрпағымыз үш тілді болса (президентіміздің талабы) сонда ғана олар біздің мемлекетімізді әлемдік аренада ұтымды көрсетеді және Жолдауда айтқандай «еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктерді ашады». Біздің жастарымыздың потенциалы өте жоғары, сондықтан да біздің студенттер мен мектеп оқушылары әр уақытта әлемдік олимпиада, байқауларда жүлделі орын алып келеді. Өмірдің жаңа жетістіктерін жастар бірден қабылдайды және әлемдік кеңістікте болып жатқан өзгерістерді тез меңгеріп алады. Қазірдің өзінде ұялы телефон, компьютер, интернетпен жұмыс істегенде латын алфавитін кеңінен қолданады. Сондықтан латын графикасына көшу мәселесі өте орынды және өзекті болып отырғанын көреміз.

Латын графикасына көшу мәселесін бірінші болып бір ауыздан қолдаған ғалым-тілшілер, өздерінің мамандығына байланысты бұл идеяның қажеттілігін жақсы түсінеді. Қазақ тілінің мемлекеттік статусына лайық қолдануы, жаһандану процесі мен өмірдің компьютеризациясы және ақпараттық технологиялары – осының бәрі латын графикасына көшу мәселесінің маңыздылығын арттырады. Қазіргі таңда жаңа әліпбидің оншақты жобалары ұсынылған. Қазақ әліпбиін кирил графикасынан латын графикасына сәтті және ойдағыдай көшіру үшін жазу-оқудың сабақтастылығын, сәйкестілігін, оңайлығын, жеңілдігін, парапарлығын ескеру қажет. Барлық жобаларды талқылау және сараптау нәтижесінде қорытындысын фонетика мен фонологиядан және орфография мен орфоэпиядан хабардар тілшілер айту керек.

Әліпби реформаның практикалық мәні зор. Қазір-

гі қазақ әліпбинің 42 әрпінен көрі мектептегі оқушыларға 26 латын әріптерін меңгеру оңайырақ. Еуропа тілдерінде олардың фонологиялық жүйелерінің даму нәтижесінде фонемалардың саны әріптермен салыстырғанда көбейген. Мысалы, француз тілінің фонетикалық жүйесінде 35 фонема, ағылшын тілінің құрамында 44 фонема бар. Осы көптеген фонемалар тек 26 латын әріпімен беріледі. Ал қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде 28 төл фонема 42 әріппен беріліп жүр. Сондықтан біздің кішкентай отандастарымызға еуропалық балалармен салыстырғанда өзінің ана тілін үйреніп алу оңайға соқпайды. Француз тілінде *а* әрпі үш фонема арқылы беріледі: *а* – тілалды, *а* – тіларты және *а* – мұрынды. О әрпі үш фонемаға сәйкес келеді: *о* – ашық, *о* – жабық және *о* – мұрынды. *Е* әрпі де үш фонемада көрініс табады: *е* – ашық, *е* – жабық және *е* – мұрынды.

Ең жақсы әліпбиде бір әріпке бір фонема сәйкес келеді деген пікір таралған, дегенмен фонемаларды осылай таңбалаған үнемдеу принципіне қарсы шығады. Тілші-ғалымдар үнемді әліпби құрудың амалын іздеп, фонемалар мен графемаларды сәйкестендіру үшін математикалық формулаларды ұсынған болатын. Орыс тілінде әліпбиді үнемдеу үшін дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілері қасында тұрған дауысты дыбыстар арқылы беріледі. Бұндай орыс жазуының орфографиясы силлабикалық жазу деп аталады. Орыс тіліне сәйкес дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі силлабикалық принципімен берілуі өте қолайлы, әйтпесе жіңішке дауыссыздарды көрсету үшін тағы біраз жаңа әріптер енгізу керек болар еді. Дауыссыздардың жіңішкелігін белгілеу үшін бес

жіңішке дауыстыларды (я, ю, е, е, и) пайдалану графикалық тәсілдерді үнемдеу принципіне сәйкес келеді, бұл тек жазуда ғана емес, компьютерлік теруде де қолайлы. Орыс тілінде жуан және жіңішке дауыссыздар бір сөздің құрамында алмасып отыратыны белгілі.

Қазақ тілінде дауыссыздардың жуан-жіңішкелігінің фонологиялық мәні жоқ. Салыстырыңыз: орыс тілінде «*кон-кон*», «*мол-мол*» сөздерінде жіңішке белгі дауыссыз фонемалар сөздердің мағынасын ажыратып тұр. Қазақ тілінде *тан, тән, тыс, тіс* деген сөздерде олардың мағынасы дауыссыздардың қасында тұрған жуан-жіңішке дауыстылар арқылы ажыратылып тұр.

Қазақ тілінде үнемдеу жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің қабырғасын қалаушы Ахмет Байтұрсынов еді. Сингармонизм заңы бойынша, қазақ сөздері бірыңғай жуан я бірыңғай жіңішке айтылатыны белгілі. Сөздерді бірыңғай жіңішке айту үшін олардың алдында ғалым *дәйекше* деген таңбаны (белгіні) қолданған. Қазақ әліпбиін үнемдеу жайында қазақ филологиясының алғашқы профессоры Құдайберген Жұбанов та жазған. 1935 жылы ғалым қазақ әліпбиін және орфографиясын өзгерту жайында жоба ұсынған болатын, жазуды үнемдеу мақсатында дауыстылар мен дауыссыздарды азайттып, бірнеше фонеманы бір әріппен таңбалауды көздеген.

Әр тілдің әліпбиі дыбыстарды шартты түрде таңбалайды. Оның жетіспеушіліктері мен кемшіліктері орфография қағидаларымен өтеледі. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиін жасағанда фонологиялық және орфографиялық заңдылықтарды ескеру керек. Графемаларды үнемдеу мақсатында қазақ тіліндегі төл фонемалардың үстінде диакритикалық таңбаларды пайдалануға болады: *ә, ү, ө* фонема-

лары *ä, ü, ö* деген латын әріптерімен беріледі. *Ғ, ң* дауыссыздарына *ğ, ŋ* деген әріптер сәйкес келеді. Кейде дауыссыздардың жіңішкелігін апостроф арқылы беруді ұсынады. Дегенмен, апостроф арқылы таңбаланған дауыссыздар артық ақпарат беріп, қолайсыз жағдайларды тудырады. Жіңішке дауысты дыбыстар алдын ала дауыссыздарды жіңішке айтуға итермелейтін болғандықтан апострофтың жөні келмейді. Апостроф арқылы берілген сөздерге мысал: к'іс'і, т'іл'ек'т'ер' қолайсыз көрінеді.

Ұсынылған жобалардың ішінде қазақ тіліндегі төл дауыстылар әріптердің қосындысымен берілгендері де бар: мысалы, *ә* таңбасы *әе* әрпімен, *ө* таңбасы *ое* әрпімен, *ү* таңбасы *ие* әрпімен, *қ* таңбасы *кh* әрпімен, *ғ* таңбасы *gh* әрпімен белгіленеді. Дегенмен аталмыш фонемаларды қосынды әріптермен бергенде мәтіндердің көлемі көбейіп, тілдің негізгі үнемдеу принципіне қарсы шығады. Сондықтан қосынды таңбаларды, диграфтарды алмау керек. Диакритикалық таңбалар да мейілінше аз болу керек.

Қазақ тіліндегі орфографиялық, фонетика-фонологиялық заңдылықтарға сәйкес жаңа жобаны ұсынғанда, тілдің тарихын, оның диалектикалық дамуын ескеру қажет. Әр тілдің фонетикалық құрылымының дамуы оның үнемі жетілген дыбыс жүйесінің нәтижесі болып табылады. Барлық тілдерге тән әмбебап фонологизация құбылысының нәтижесінде фонемалардың аллофондары дербес фонемаға айналады. Қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған ішкі (лингвистикалық) және сыртқы факторлар да әсер етеді. Қазақ тілінің фонетикалық жүйесі бір жағынан орыс тілінен келген фонемалар арқылы, екінші жағынан фонетикалық жүйенің өзінің ішкі заң-

дылықтары арқылы байыды: фонемалардың вариациялары синтагматикалық осьтен парадигматикалық оське айналады. Фонемалардың қалыптасуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты, тілдің жаңа ұғымымен және лексикасымен толығып, және көршілес мәдениет пен өркениеттің ықпалымен байиды.

Батыс еуропа тілдерінің әліпбиіндегі әріптердің саны 26 – ның о жақ бұл жағында. Мысалы, ағылшын және француз тілінде 26 әріп. Бұл тілдер фонологиялық жүйелері дамыған тілдерге жатады: бір әріптің өзі бірнеше фонеманы қамтиды. Итальян тілінің алфа-виті 21-ақ әріп. Бұл еуропа тілдерінің ішіндегі ең шағын әліпби. Қалған әріптер тек кірме сөздерде пайдаланады. Испан тілінің әліпбиі 27 әріптен тұрады. Негізгі әріптеріне Ñ дауыссызы қосылған.

Неміс тілінің орны бөлек, картаға қарасақ, Алмания (Германия) батыс еуропа мен шығыс еуропаның аралығында орналасқан. Неміс әліпбиінің негізгі әріптеріне 3 умлаут және 1 лигатура қосылған. Сонымен әріптердің саны 30-ға жеткен. Фонемалардың умлаут аллофондары өзінің позициялық тәуелділігінен құтылып, дербес фонемаларға айналып, фонологизацияланып, графемаға сәйкес келген. Тілдің даму барысында фонологизация құбылысының нәтижесінде фонемалардың саны өскен. Батыс еуропа тілдерінің жазу ескерткіштері 7-9 ғасырларда, ал шығыс еуропа тілдерінің ескерткіштері 15-16 ғасырларда пайда болған. Негізгі **26** латын әріптері батыс еуропа тілдерінің жазуында қолданылды.

Латын графикасына негізделген шығыс еуропа тілдерінің жазуы модификацияланып, өздерінің спецификалық дыбыстарына сәйкес жаңа графемалармен

толықты. Жаңа графемалар көбінесе диакритикалық таңбалар арқылы жасалды. Сондықтан шығыс еуропа тілдерінің әліпбиінде әріптердің саны көбірек. Демек, батыстан шығысқа қарай әріптердің саны көбейгені байқалады. Шығыс еуропа тілдерінің әліпбилері шамамен *30-40* әріпті қамтиды. Румын, молдован тілдерінің әліпбилерінде *31* әріп; поляк, литва, эстон тілдерінің әліпбиі *32* әріптен тұрады; латыш тілінің әліпбиі *33* әріпті қамтиды; венгр, чех тілдерінің әліпби құрамында *40, 42* әріп бар.

Мысалы, латыш тілінде негізгі латын әліпбиінен *4* әріп (*Q, W, X, Y*)алынбаған, оның орнына өздерінің спецификалық дыбыстарын белгілеу үшін *11* диакритикалық таңбалар арқылы берілген әріптер (*Āā, Čč, Ēē, Ģ ģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž*) қосылған. Соның нәтижесінде әріптердің саны *33-ге* жеткен. Дауыстылардың созылыңқы жұптарын көрсету үшін макрон деген әріпүсті диакритикалық таңба қолданылған. Дауыссыздар әріпүсті және әріпасты диакритикалық седиль және бревис таңбалары арқылы берілген.

Түрік тілінің әліпбиі *29* әріпті қамтиды. Соның ішінде тек түрік тіліне тән *6* әріп (*Çç, Ğğ, Iı, Öö, Şş, Üü*) диакритикалық таңбалары арқылы берілген, негізгі латын әліпбиінен *3* графема (*Q, W, X*)алынбаған. Дауыстылардың жіңішке жұптары әріпүсті *умлаут* диакритикалық таңбамен берілген, дауыссыздарды әріпүсті және әріпасты диакритикалық *седиль* және *бревис* таңбалары көрсетеді.

Әзірбайжан тілінің әліпбиі *32* әріптен тұрады. Негізгі латын әріптерінен бір-ақ *W* әрпі алынбаған, *7* графема қосылған. Әзірбайжан тілінің фонологиялық жүйесіне тән төл фонемалар диакритикалық таңба-

лар (*Çç, Ğğ, Iı, Öö, Şş, Üü*) арқылы және кеңейтілген латын әліпбиінде қолданатын *Ə* әрпімен берілген. Дауыстылардың жіңішке жұптары умлаут диакритикалық таңбамен көрсетілген, дауыссыз дыбыстар кеңінен қолданатын *седиль* және *бревис* диакритикалық таңбаларменбелгіленген.

Келтірілген шығыс еуропа (латыш) және түркі (түрік, әзірбайжан) тілдеріндегі әліпбилерінің тәжрибесі ескеріліп, қазақ әліпбиінің *31* әріптен тұратын жобасы ұсынылады. Негізгі латын әріптерінен *3* таңба (*C,W, X*) алынбай, өзіміздің *7* спецификалық фонемалар диакритикалық таңбалар (*Ää Ğğ, Iı, Öö, Şş, Üü, Ûû*) арқылы белгіленіп қосылады. Дауыстылардың жіңішке сыңарылары умлаут диакритикалық таңбалар арқылы беріледі. *Ü*-ның жуан сыңарын *Û (ұ)* көрсету үшін әріпүсті циркумфлекс диакритикалық таңба ұсынылады. Дауыссыздар еуропа және түркі тілдерінде кеңінен қолданатын седиль және бревис таңбаларымен көрсетіледі.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін <*ф*> фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат дыбыс болып келген. Сондықтан <*ф*> фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, бірнеше сөздер *фабрика, фирма, фильм* дегендер еуропа тілдерінен келген. Орыстың кейбір деревнялық говорларында *[ц, ч]* аффрикаттарының орнына *[с, ш]* дауыссыздары айтылады: птица, *курица, конец* деудің орнына *птиса, куриса, конес* десе, *чай, чисто, ночь* дегенді *шай, шисто, ношь* дейді, себебі аффрикаттар төл славян тілінде қолданылмаған және <*в*> ~ <*ф*>;<*с*>-~<*ц*>;<*ч*> ~ <*ш*> деген фонологиялық оппозициялар болмаған,

олар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген.

Сонымен, фонема тарихи дамып, өзгеріп тұратын бірлік. Қазақ тілінде оның парадигматикасында *ц, ч* және *ф, в* фонемалары жоқ, олар *с, ш* және *п, б* фонемаларының вариациялары ретінде физикалық дыбыс болғандықтан тілдің синтагматикасында кездеседі. Қарастырылған аллофондар жиі қолданыста болғандықтан фонетикалық заңдылықтарға бағынып, адамдардың артикуляторлық аппаратына икемделген. Сонымен, *в* және *ф* дауыссыздарды дәстүрлі *v ь* және *f* латын әріптерімен, *ц* және *ч* аффрикаттарды *ts* және *th* дыбыс тіркестерімен таңбалауға болады.

Қазіргі кезде дау тудырып жүрген *и* мен *у* кірме әріп-дыбыстар. Бұл дифтонгоид дыбыстар *ый, ій, ұу, үу* дыбыс тіркестерінен тұрады. Кирил әліпбиіне көшкенде аталмыш дифтонгоид дыбыстар әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес оларды *и* мен *у* таңбаларымен белгілейтін болды.

Тіл иелері бұл дыбыстарды дифтонгоид фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған.

Сөздердің құрамында осы әріптер болғанда біз *ойланбай-ақ игілік, инабат, иман, институт, университет, кино* деп жазамыз, транскрипцияда олар былай жазылады *ійгілік, ыйнабат, ыйман, ійнстійтұут, ұунійверсійтет, кійно*. Латын әліпбиіне көшкенде, біздің ойымызша, жазуда сабақтастылықты, оңайлықты және жеңілдікті сақтау қажет.

Жас және орта ұрпақ дәстүрлі кирил әліпбиінде өсіп қалыптасқандар осындай жазуды қолдайды, ал жетпістен асқан ақсақалдар бұрынғы латын әліпбиін

пайдаланғандар транскрипциялық жазуды, яғни дыбыстардың бәрін белгілеуді алға тартады.

Бұл әлеуметтік лингвистиканың факторы дау тудырып, қорытынды жобаны таңдауға кедергі жасайды. Бірнеше ұрпақ тұратын бір отбасының өзінде де кейде бірізділік болмайды. Сондықтан латын әліпбиіне көшкенде ғылыми-лингвистикалық негіздемелермен қатар экстралингвистикалық, әлеуметтік факторларды да ескеру қажет.

Қ мен *Ғ* төл қазақ дыбыстарын таңбалауда әртүрлі көзқарас бар. Бұл *к* және *г* дыбыстарының жуан сыңарлары. *Ғ* мен *г*-ні *ğ* және *g* әріптерімен таңбалаймыз.

Латын әліпбиіндегі *h* әрпі habar *(хабар),* hat *(хат),* kaharman (кahарман), және Mûhtar *(Мұхтар),* Dınmûhamed *(Дінмұхамед),* Hüsni *(Хұсни)* деген жалқы есімдерде қолданылады.

Жуан дауыстыларды белгілеу үшін латын графикасынан дәстүрлі әріптер алынады, жіңішке дауыстылардың үстінде қоснүкте қойылады: *ä, ö, ü*. Ортақ түркілік әліпбиде *ä* әрпі *ə* таңбасымен берілген. Бұл әріп кеңейтілген латын әліпбиінде бар. Сондықтан жобада екі вариант бар.

Жіңішке төл *і* дыбысы *ı* графемасымен беріледі. Қысқа *й* мен ұзын *и* латын іәрпімен белгіленеді. Қазақ тілінің жуан төл *ы* дауыстысын белгілеу үшін түркологиялық транскрипцияда осы әріп үшін қолданатын ү таңба ұсынылады.

Г дауыссызының жуан сыңарын (*Ғ*) белгілеу үшін *g* үстінде төңкерілген жарты ай сияқты диакритикалық белгі қолданылады - *ğ*. К дауыссызының жуан сыңарын белгілеу үшін, жоғарыда көрсетілген, кеңейтілген латын әліпбиінегі q белгісі ұсынылады.

Жазуды үнемдеу үшін *ұу, үу* тіркестерінен тұратын *у* әрпі жалғыз *и* таңбасымен белгіленеді. Ал жуан *ұ* дауыстыны белгілеу үшін *и* әрпінің үстіне диакритикалық таңба қоямыз – *и̂*.

Ң дауыссызын белгілеуде өткен ғасырдың отызыншы жылдарында қолданылған *ŋ* графемасы ұсынылады.

Ш дауыссызын белгілеу үшін түрік тілінде қолданылатын *ş* деген латын графемасы ұсынылады.

Кірме сөздерде кездесетін *ц* мен *ч* дауыссыздарын *ts* мен *th* тіркестерімен белгілеу ұсынылады.

Astana, Almaty, Qazaqstan, Sauranbaev, Masimov, Qaidar, Köbei, ine, ikemdeu, kino, institut, universitet, tau, kelu, baru, säuır (səuır), su, siyr,ayu, himia, fizika, Mahmet, Uali, halyķ (halyq), kün, qûn (qûn), qağaz, şapan, alaş, tsirk, Thili.

Оқытушылар, оқушылар, студенттердің арасында жүргізілген әлеуметтік сұрау негізінде, олардың әліпби реформасына тілектері мен талаптары бойынша, ұсынылатын жаңа әліпбиді жеңіл меңгеретін және қолайлы болу үшін келесі латын әліпбиінің жобасы ұсынылады:

НЕГІЗГІ ЛАТЫН ӘРІПТЕРІ																									
Әліпби	**A**	**B**	**C**	**D**	**E**	**F**	**G**	**H**	**I**	**J**	**K**	**L**	**M**	**N**	**O**	**P**	**Q**	**R**	**S**	**T**	**U**	**V**	**W**	**X**	**Y**	**Z**
Ағылшын	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Француз	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Итальян	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Испан	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Неміс	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Латыш	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	-	+
Түрік	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+
Әзірбайж.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+
Қазақ	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ЛАТЫШ ӘЛІПБИІ			
A a	Āā	B b	Cc
Čč	Dd	Ee	Ē ē
F f	G g	Ģ ģ	H h
I i	Ī ī	J j	K k
Ķ ķ	L l	Ļ ļ	Mm
N n	Ņ ņ	O o	P p
R r	S s	Š š	T t
U u	Ū ū	V v	Z z
Ž ž			

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ТҮРІК ӘЛІПБИІ			
A a	B b	Cc	Ç ç
Dd	Ee	F f	G g
Ğ ğ	H h	I ı	İ i
J j	K k	L l	Mm
N n	O o	Ö ö	P p
R r	S s	Ş ş	T t
U u	Ü ü	V v	Y y
Z z			

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ӘЗІРБАЙЖАН ӘЛІПБИІ			
A a	B b	Cc	Ç ç
Dd	Ee	Ə ə	F f
G g	Ğ ğ	H h	X x
I ı	İ i	J j	K k
Q q	L l	Mm	N n
O o	Ö ö	P p	R r
S s	Ş ş	T t	U u
Ü ü	V v	Y y	Z z

ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЖОБАСЫ					
№	Латын.	Кирил.	№	Латын.	Кирил.
1	A a	А а	17	N n	Н н
2	Ä ä(Əə)	Ә ә	18	ŋ	ң
3	B b	Б б	19	Ọ o	О о
4	D d	Д д	20	Ö ö	Ө ө
5	E e	Е е	21	P p	П п
6	F f	Ф ф	22	R r	Р р
7	G g	Г г	23	S s	С с
8	Ğ ğ	Ғ ғ	24	Ş ş	Ш ш
9	H h	Hh (Xx)	25	T t	Т т
10	I i	Ии	26	Ụ u	У у
11	I ı	(Ий)	27	Ű û	Ұ ұ
12	J j	І і	28	Ü ü	Ү ү
13	K k	Ж ж	29	V v	В в
14	Qq	К к	30	Y y	Ы ы
15	L l	Қ қ	31	Z z	З з
16	M m	Л л			
		М м			

БҰЛ ЖОБАДА КЕЛЕСІ КРИТЕРИЙЛЕР ҰСТАНЫЛҒАН:

1. Латын графикасына негізделген жаңа сөздерді, мәтіндерді оңай оқуға, жазуға, ұғуға ыңғайлы болуы тиіс.

2. Әліпбиде диграфтар, полиграфтар болмауы керек. Себебі олар жазудың негізгі үнемдеу принципіне қарсы шығады және еуропа тілдерінің әліпбиінде қосалқы әріптерден құтылып, оларды диакритикалық таңбалармен ауыстырылған.

3. Диакритикалық таңбалар да мейілінше аз болуы керек, бірақ олар қазақ тілінің фонологиялық жүйесін толық көрсетуі қажет.

4. Техникалық аспаптарды (компьютер) тілдің дыбыс жүйесіне бейімдеу керек, керісінші емес.

5. Төл дыбыстары мен кірме дыбыстары жаңа әліпбиіне бірге кіру керек, оларды бөлек беріп, кірме дыбыстарын орфографиямен шешуге болмайды.

6. Әлемдегі әліпбилердің тәжірибесін ескеру керек.

7. Латын графикасына негізделген түркі тілдеріндегі әліпбилерімен сабақтастылық, сәйкестілік болуы керек.

8. Латын графикасына негізделген қазақ әліпбиінің ұлттық бейнесі болуы керек.

«Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. Астана, 22 мамыр, 2013 ж. 63-75 бб.

УДК 811.512. 122›34

КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ПРОСОДИЧЕСКАЯ РАЗМЕТКА

Институт языкознания им. А.Байтурсынова МОН РК, Алматы, e-mail: Zeynepmb@mail.ru

Целью данной работы является описание просодической разметки публицистического текста для разработки и создания национального корпуса казахского языка. Для достижения цели используются экспериментально-фонетические методы исследования, компьютерная программа. В результате анализа был представлен аннотированный звучащий текст с просодической разметкой, включающий деление на синтагмы с обозначением направления движения основного тона и пауз. Членение на синтагмы определяется смысловым содержанием высказывания, степенью распространенности главных и второстепенных членов. Выявлено, что одно и то же высказывание в зависимости от интенции говорящего может быть произнесено с различным синтагматическим членением. В основе просодической разметки лежит семантико-интонационное деление звучащего текста. С помощью автоматизированной обработки электронных корпусов были выявлены речевые закономерности звучащего текста.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, просодическая разметка, аннотирование, синтагма, звучащий текст, сегментация, пауза.

CORPUS KAZAKH: PROSODIC MARKING

DLitt, Professor of A.Baitursynov Linguistics Institute, Almaty, e-*mail: Zeynepmb@mail.ru*

The aim of this paper is to describe prosodic marking journalistic text for the development and establishment of a national body of the Kazakh language. To achieve the objective used experimentally-phonetic research methods, computer program. The analysis was presented annotated sounding text prosodic markings, including the division of Syntagma to indicate the direction of the pitch and pauses. The division Syntagma defined semantic content of speech, the prevalence of primary and secondary members. It was revealed that the same sentence can be pronounced in a different syntagmatic articulation depending on the intentions of the speaker. The basis of prosodic markup is semantic and intonation division sounding text. With the help of the automated processing of electronic housings were identified speech patterns sounding text.

Keywords: corpus linguistics, prosodic markup, annotation, syntagma, sounding text, segmentation, pause.

В настояще время в европейском, российском, а также в казахском (последние несколько лет) языкознании все больший интерес вызывают проблемы корпусной лингвистики. Зарождение корпусной лингвистики связано с развитием компьютерных технологий и программного обеспечения, которые дали возможность обработки и разметки больших по

объему текстов в электронной форме, аккумулирующих технологии баз данных и информационного поиска. Автоматизированная обработка электронных корпусов дает возможность более точной интерпретации полученных данных.

Авторитет в области корпусной лингвистики В.П.Захаров определяет это направление как «большой, представленный в электронном виде, унифицированный, структурированный, размеченный, филологически компетентный массив языковых данных, предназначенный для решения конкретных лингвистических задач» [2]. Иначе говоря, обработав и систематизировав с помощью компьютерной техники большие объемы текстов, можно статистически обосновывать лингвистические явления, прослеживать диахронические изменения в речи, найти всю интересующую информацию о языке с целью изучения речевых закономерностей для построения функциональной модели языка. Создание, развитие и использование электронных корпусов – это одно из наиболее передовых направлений современной лингвистики.

Целью данной работы является описание просодической разметки публицистического текста для разработки и создания национального корпуса казахского языка.

Материалы и методы исследования

В работе использовались экспериментально-фонетические методы исследования, а также специально созданная программистами-информатиками компьютерная программа аннотирования звучащего текста.

Материалом для анализа послужили отрывки из публицистического текста, начитанные диктором, владеющим орфоэпической нормой казахского языка.

Результаты исследования и их обсуждение

Специалисты в области корпусной лингвистики придерживаются определенной лингвистической теории, которая лежит в основе разметки каждого корпуса, поэтому выводы по корпусным данным могут производиться лишь в рамках этой концепции. Однако в зависимости от структуры языка некоторые теории формализации могут не подходить ко всем исследуемым языкам. В этом случае исследователь находит наиболее приемлемые пути лингвистического аннотирования текстовых данных, учитывающих специфику данного языка.

Выделяют различные виды корпусной лингвистики: письменные и устные (звуковые) тексты, параллельные (тексты нескольких языков), по стилю (публицистические, художественные, официально деловые, научные, разговорные), по хронологии (синхронические, диахронические) и др. Слишком подробная лингвистическая информация, заключенная в разметке больших по объему корпусов текстов, может быть избыточна, поэтому, как правило, обходятся необходимым в данном исследовании набором меток в зависимости от поставленной цели.

Лингвистическое аннотирование может включать несколько видов разметок: синтаксическую, лексико-семантическую, морфологическую и просодическую [3]. В русском языкознании самым разработанным является морфологическая разметка. С недавних пор в казахском языкознании на основе имеющихся

методик аннотирования электронных текстов также начали заниматься морфологической разметкой. Этот вид разметки предусматривает распределение электронных корпусов по частям речи с их грамматическими категориями. На основе правил словообразования большие массивы текстов подвергаются автоматизированной обработке. Аннотирование корпусов, как было сказано выше, осуществляется программными средствами. Иногда из-за отсутствия программных средств некоторые виды разметок осуществляются вручную. Это чаще всего касается просодической разметки, где наряду с автоматизированной обработкой текстов используется и ручная обработка.

Методика просодической разметки устных текстов посредством компьютерных программ наименее разработана в корпусной лингвистике. В русском языке основой просодической разметки является деление на синтагмы и метки ударения. Учитывая фонетическую систему казахского языка просодическая разметка казахских текстов предусматривает синтагматическое деление транскрибированной звучащей речи с обозначением направления движения тона, разметкой синтагм на акцентные единицы (ритмические группы) и пауз хезитации.

Для просодической разметки был выбран озвученный дикторами публицистический текст «Театр». По правилам аудиторского анализа звучащий текст был поделен на синтагмы и акцентные единицы. Каждая синтагма оформлялась соответствующим мелодическим контуром (восходящим, нисходящим, восходяще-нисходящим, нисходяще-восходящим или ровным). В соответствии с задачами исследования

озвученные тексты анализировались специальной компьютерной программой, разработанной программистами-информатиками, которая дает возможность фиксировать осциллограмму речевого сигнала, озвученный текст, начало и конец высказывания и синтагмы с обозначением направления движения основного тона синтагмы. Посредством разработанной для просодической разметки компьютерной программы был проанализирован озвученный публицистический текст. В процессе разметки обращалось внимание на процедуру анализа и сопоставления речевых сигналов. При делении текста на синтагмы было важно правильно ставить границу синтагмы, чтобы не нарушалось смысловое восприятие речи. Правила синтагматического членения базируются на грамматическом (пунктуационном, морфологическом и синтаксическом) анализе текста, а также на ситуативном анализе сегментации в звучащей речи. Установка границ синтагм влияет на передачу интонационных характеристик а также на передачу смыслового содержания. Под синтагмой понимается универсальная, характерная для всех языков, смысловая единица, возникающая при сегментации высказывания, текста. Минимальным объемом речевого отрезка, в котором проявляется синтаксическое и интонационное значение является синтагма, несущая большую функциональную нагрузку в тексте [1].

Как показала просодическая разметка, синтагма в зависимости от речевой ситуации и контекста может оформляться словом, словосочетанием и предложением, выражая сложное смысловое единство. Синтагма универсальна и встречается во всех языках,

формирование синтагм в потоке речи определяется не жесткими правилами, а обусловлено разнообразными смысловыми связями внутри текста, а также зависит от хода мысли говорящего (диктора), от его видения и понимания ситуации. Например:

Театр өнерінің ең басты құралы – // сөз. (Главное средство театрального искусства – // это слово).

Онсыз әдебиет те, // драматургия да, // қарым-қатынас та болмақ емес. (Без него не может существовать ни литература, // ни драматургия, // ни коммуникация).

Различные синтагмы обладают большей или меньшей смысловой целостностью. При недостаточности объема синтаксическое значение остается интонационно невыраженным. Например, незавершенность может выражать подчинительные отношения, если подчинительная связь в простом высказывании устанавливается между словами, не образующими синтагму, то она не будет иметь интонационного выражения. В том случае, если слова и словосочетания в простых высказываниях соответствуют синтагме, то они будут выражаться незавершенной интонацией, в частности, в высказываниях с однородными членами. Например:

Оқу техникасы фонетика, // грамматика, // орфоэпия, // орфография, // стилистикамен ұштасып жатыр. (Техника чтения связана с грамматикой, // орфоэпией, // орфографией, // стилистикой).

В сложном же высказывании, где его компоненты являются отдельными синтагмами, подчинительная связь также будет выражена незавершенной интонацией. Простое нераспространенное высказывание,

образующее одну синтагму, оформляется завершенной интонацией. Например, следующее высказывание Интонация өте маңызды орын алады. (Интонация играет большую роль) состоит из одной синтагмы, передающей значение законченности и независимости. Оба эти значения передает нисходящая интонация. Но интонационная скрытая внутренняя зависимость друг от друга членов предложения, существующая благодаря подчинительным связям между ними, обнаруживается при их распространенности:

Сахна тілінде // интонация өте маңызды орын алады. (В сценической речи // интонация играет большую роль).

Отношения зависимости между членами предложения становятся интонационно выраженными и передаются с помощью восходящей интонации. Восходящий тон, который оформляет неконечные синтагмы, наряду со значением незаконченности передает и эти отношения зависимости. Следовательно, если в объеме синтагмы происходит полное совпадение синтаксических и интонационных значений на основании двух значимых критериев, то интонация в этих конструкциях безвариантна, т.е. может быть использован только один интонационный тип – восходящий или нисходящий. В данном случае под типом понимается движение основного тона, и под вариантом – возможность использования в одной синтагме фонологически противоположного интонационного типа.

В просодической разметке различают грамматические паузы, отделяющие друг от друга интонационнооформленные синтагмы и фразы, а также паузы

хезитации (неуверенности). Грамматические паузы принимают участие в передаче определённых синтаксических, интонационных и смысловых отношений. Граница акцентных единиц может быть промаркирована переломом тонального контура, сменой просодических характеристик, которые воспринимаются как нарушение плавного течения речи. Синтагма по сравнению с акцентной единицей (ритмической группой) являясь единицей более высокого порядка, шире определяет характеристики предметов и явлений, о которых говорится в речи. Минимальные фонетические и семантико-интонационные единицы, каковыми являются ритмические группы и синтагмы, определяют семантико-интонационное деление речи (текста).

Границы семантико-интонационных, синтаксических единиц синтагм передаются посредством синтагматических ударений. Являясь предельным элементом фразировки, она является результатом синтактико-стилистического и лексико-фразеологического членения речевого потока. Границы синтагмы в речи достаточно подвижны и часто находят отражение в пунктуации, однако знаки пре-пинания не всегда совпадают с ее границей. Будучи наименьшаей знаменательной частью высказывания, синтагма оформляется посредством интонационных средств.

Как показывает просодическая разметка, членение на синтагмы определяется смысловым содержанием высказывания, степенью распространенности главных и второстепенных членов. Одно и то же высказывание в зависимости от интенции говорящего может быть произнесено с различным синтагматическим

членением. Рассмотрим следующий пример, озвученный диктором: *Ән өнері ерте заманнан бастау алатыны белгілі. (Известно, что певческое искусство зародилось очень давно)*. Это высказывание может состоять из одной синтагмы, из двух и трех в зависимости от контекста:

Ән өнері ерте заманнан бастау алатыны белгілі.

(Известно, что певческое искусство зародилось очень давно).

Ән өнері // ерте заманнан бастау алатыны белгілі.

(Известно, // что певческое искусство зародилось очень давно).

Ән өнері // ерте заманнан // бастау алатыны белгілі.

(Известно, // что певческое искусство // зародилось очень давно).

Такое соотношение частей высказывания обусловлено определенным осмыслением ситуации говорящим или слушающим. Интонационное оформление синтагмы, в нашем анализе, обеспечивалось мелодическими и темпоральными средствами. Когда несколько ритмических групп объединяются в синтагму, происходит усиление синтагматического ударения за счет ослабления предшествующих ритмических ударений.

Выводы

Таким образом, просодическая разметка текста показала, что фонетическая целостность синтагмы в речи создается отсутствием паузы внутри синтагмы и общим мелодическим контуром. Синтагмы оформлялись восходящим, нисходящим, восходще-нисходящим и нисходще-восходящим направлением движения основного тона. С помощью автоматизиро-

ванной обработки электронных корпусов были описаны речевые закономерности звучащего текста. В основе просодической разметки речевого потока лежит семантико-интонационная сегментация. Было выявлено, что просодическое аннотирование звучащего текста определяется паузацией, направлением движения основного тона и переломом мелодического контура на стыках анализируемых сегментов.

Список литературы

1. *Базарбаева З.М.* Казахская интонация. Алматы, 2008. – 281 с.
2. *Захаров В.П.* Корпусная лингвистика: Учебно-методическое пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
3. *Плунгян В.А.* (ред.). Национальный корпус русского языка: 2003-2005. М., 2005. – 150 с.

Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. Москва, 2016, № 11, Импакт фактор РИНЦ -0,847. 334-338 сс.

ANTHROPOCENTRIC APPROACH TO THE ANALYSIS OF INTONATION OF A KAZAKH TEXT

The research in relation to the intonation unveil great opportunities in researching new trends of linguistics associated with the text linguistics (discourse), t*he cognitive linguistics, the pragmalinguistics, the psycholinguistics, and the linguistic culturology.* The intonology is just the

discipline where the most recent trends and tendencies of the linguistic science are concentrated, which provides a multilevel analysis of language phenomena, thus opening wide prospects to the researchers. Being a sign of sounding speech, intonation is closely connected with an oratorical skill, a theory of declamation, and acting skills. It is no mere chance that already the ancient Greeks and Romans paid attention to some elements of intonation and laid the basis for the study thereof under the oratorical skill.

Being an object of regard and study by different experts, the intonology covers a lot of areas of knowledge, both allied relatively dissimilar such as literary studies, stylistics, dramatic art and oratorical skill, psychology, philosophy, physics, informatics, culturology, anthropology, ethnology etc. But just due to the linguistic research, the intonation has achieved its theoretical understanding and formed as a science.

The science of intonation has passed some stages of development along with the linguistic science itself. For a long time remaining at the periphery of linguistics, it has currently taken a worthy place among other linguistic disciplines. Developing on the basis of fundamental concepts, methods and technique of the allied sciences, the intonology itself was conductive to the extension, increase and development of new trends of scientific knowledge (*cognitive linguistics,* pragmalinguistics) in the course of their integrity and interdisciplinary coordination. Moreover, with the origin of the intonology, some facts of language have been adequately covered, formalized in scientific theories, generating new fundamental ideas and outlining such linguistic phenomena and concepts as remained out of view for a long time.

For the last decades, pieces of speech falling beyond a statement become an object of linguistic research increasingly frequently. And the analysis thereof is performed from the different points of view: syntactic, lexical, and phonetic ones. A transition from the analysis of an isolated statement to that of the whole text is being observed in the field of intonology that extends opportunities to study a functional potential of intonation and to identify its substantial aspect.

In the scientific literature, linguistics of a text is often defined as a science studying «language in use», which is engaged in search of general regularities to build up a system of grammatical categories of a text with substantial and formal units of a different scope and complexity (New things in foreign linguistics, 1978, p. 10). According to V. Dressler, a text is understood as structure of any completed and coherent, independent and grammatically correct written text or oral statement at an emic level and as an actual realization of the said statement at an ethical level. The scientist notes an all-purpose role of intonation in the text design: «As related to written texts, one can rely on the inner saying or reading of a person, who is writing or reading, the more especially as the existence of the intonation specifying continuation of the text, may be deemed to be a universal. And for written and oral texts, the absence of segment means instead of superfix ones (connectors) of the larger-than-thesentence link in the beginning or in the end of texts is proveable. {...}An initial and final sentences are not marked in relation to the connectors, which do not correlate correspond with the middle of a text. A more distinct downturn in the end of a text is not marked as well. On the contrary, a plurisegmental

link is marked just as segment connectors, which consists in the intonation of continuation of a text » (New things in foreign linguistics, 1978, p. 114).

The intologist T.M.Nikolaeva thinks that development of linguistics of a text was supported by studying phrasal and prosodic structures, and it is noted that in an oral statement, it is possible to establish a set of units of a minimal extension, which are syntagms - primary units of an oral statement (New things in foreign linguistics, 1978, p. 13).

A functional potential of intonational means extends in the transition from the analysis of an isolated statement to that of a coherent text.

The analysis of functioning prosodic means within the linguistics of a text enables to find out influence of an intonational structure of a text, or an utterance upon the intonational contours of elements constituting it, to reveal **a** *cognitive function* of prosodic parameters in the semantic and pragmatic organization of a text, to describe properties of intonation in the realization of an interphrase link and in the accentuation of informative pieces according to the extent of importance, and also in the performance of a function of an aesthetic influence on a person.

In studying different properties of a text, *the cognitive aspect* of the text and its pragmatics arouse the greatest interest. The analysis of texts (discourses) involving social, *mental and psychological* qualities of an individual in the range of interests of the intonology makes it possible to estimate a process of communication and speech behaviour of a person under natural conditions. In case of the cognitive aspect based on a versatile approach to the text elements, and to the subject, who perceives and

produces information and guided certain strategies his/her cogitative activity subject to the speech reality in a specific communicative situation, the analysis of intonational data is realized more fully and deeply.

The cognitive analysis of intonational components enables to refer to the pragmatical factor, and to the presupposition theory. In the linguistic literature about the presuppositions, it is written quite enough. Semantic and pragmatical presuppositions are distinguished. They are defined as preliminary knowledge, available with the communicants, of a communicative situation, previous speech acts, a speech context where an intercourse is developed, all preceding the act of communication. The presuppositions regulate relations between the communicants long before the time of the beginning of the act of communication. Entering into an act of communication, both partners expect that they have some general «information on the world», which will let them to keep to the reference points and limits, known to both of them, in the process of communication (Klyuyev, 1998, p. 60).

The prosodic means participating in the design of texts (*discourses*) and imparting various semantic meanings can be indicators of different types of *presuppositions.* The articulation of an utterance with prosodic elements predetermines the availability and the location of the said presupposition. For example, subject to the accentuation of words, it is possible to describe the presupposition of the following utterance:

This year, Karlygash has got full marks in her examination.

Presupposition: Nobody has got full marks in the examination other than Karlygash.

This year, Karlygash has got full marks in her examination.

Presupposition: Last year, she was not so successful.

This year, Karlygash has got ***full marks*** in her examination.

Presupposition: Formerly she had the other notes.

The presupposition refers to the facts well-known to the listeners, and it is still not a illocutionary act but just a base for it. The presupposition of an utterance changes if its articulation changes. The articulation of an utterance in along with the accentuation determine the presupposition. The illocutionary act constituting confirmation of an utterance, according to the examples, is accentuated with prosodic means.

The authority in the theory of speech communication J. Searle believes that the accent and the intonation serve as indicators of illocutionary forces producing a speech act (Searle, 1959, p.p. 40, 70). Searle distinguishes several types of speech acts such as a demand, a statement, an advice, gratitude, a warning, a question, a greeting, and congratulation, which regulate relations between the communicants. And the statement in a proposition is a speech act, which is to attach a true significance to the proposition.

If to refer to the actual articulation theory, one can note that this is nothing else but a rheme, i.e. what is asserted, and it is, as well known, always accented by acoustic parameters of speech. According to Searle, the communicative presupposition of a promise means that the addresser expresses an appropriate proposition having

designated his/her future action therein, which is desirable for the addressee.

Commenting on the systematization of speech acts recommended by Searle, which purpose is to ensure that «words correspond to the world» and «the world corresponds to words», Y.V. Kluyeyv notices that adaptation of the world to words is done by the addresser, and the task of the addressee is to adapt words put at his/her disposal to the world, and to return to the same referent, who has provoked the addresser to pronounce words (Klyuyev, 1998).

The study of the theory of speech acts may be an incentive in the development of the current trends in the linguistics associated with a versatile analysis of sounding speech at a superfix level with all its intra- and extralinguistic features. In the expression of different types of speech acts, a substantial part is assigned to the prosodic means subject to the speech situation. It appears that speech acts universal for all languages can differ by differential prosodic attributes, and it should be noted that based on the experimental data it was found that some speech acts (a demand, an advice, a statement, a question), according to their distinctive acoustic parameters, correspond to the intonemes found out due to the Kazakh material. In terms of the ***cognitive*** and pragmatic approach, the analysis of prosodic means enables to determine a ratio between the semantic and intonational characteristics, and to describe a deep nature of interaction between the intonational units and the other communicative units. The intonational characteristics of a text, which are a combination of several sentences closely interrelated by implication, express a fuller development of an idea as compared to a particular

sentence, the same producing the single intonation, sense and structure. The larger-than-the sentence units express such a complex idea, which cannot be expressed within the simple and complex sentences, thus they constitute a dismembered text, in which relatively independent sentences find their completion in the end of the whole unity. A text is segmented with pauses accompanied by the changes in the intonation contour, the tempo, and the intensity, and utterances are united by implication using prosodic means. And the articulation of such text admits modifications subject to the purposes and the desire of the speaker.

Let's consider spontaneous oral speech as a dialogue where the interlocutors engage in a conversation to achieve communicative purposes in a situation of conversation. Utterances are exchanged in the unity of semantic, structural, ***pragmatic and cognitive aspects.*** The pragmatic orientation of the dialogue determines structural & grammatical specificity of utterances, which are characterized by ellipticity and incompleteness:

1. – Today we shall go to the country.
2. – When shall we go?
3. – In an hour...
4. – By what shall we go? // By bus?
5. – No, by the neighbour's car. // Call Marat right now quickly!
6. – What shall we do in the country?
7. – We shall water fruit // and vegetables.
8. – Shall we gather apples?
9. – Just ripe ones...
10. – And what about cucumbers and tomatoes?
11. – We'll gather red-ripe and headed ones as well.

12. – Take your bags and bags // and get ready as soon as possible!

13. – We'll come back just in the evening.

For a successful dialogue between the interlocutors, there should be necessary conditions and preconditions. In other words, the addresser and the addressee entering into a communicative act should have a common subject matter. The content and the tonality of intercourse usually depend on the addresser initiating speech communication, and on the common speech presuppositions. The so-called ***frames,*** speech situations, on which background communicative acts occur, are closely connected with common presuppositions. In the said dialogue, the subject matter develops about a trip to the country (***саяжайға бару***). The beginning is realized in the first utterance, and the ending in the last, the thirteenth one. The subject matter is developed from the second to the twelfth utterance. There are different communicative types in the dialogue (narrative, interrogative, and incentive). The dialogical unity is provided with a link of question-answering conversational turns, which volume depends on the personality of the interlocutors with their specific ***communicatively speech strategy and tactics.*** The participants of the dialogue in the said particular situation use a minimum of verbal means filling verbal information due to the nonverbal communication - intonation, mimicry, and gestures.

In the said example, many intonemes are realized: an intoneme of a special question, and intonemes of categorical and polite order. Some words (***қай, қалай, тез, бір***) are accented with the maximum values of

frequency of the basic tone, intensity and duration. The tempo of pronouncing sentences depends on their type. Thus, the intoneme of the order is realized in a slow tempo, the intoneme of the general question - in an average tempo of pronunciation. As regards the amplitude of intensity, it is average for all intonemes other than the intoneme of categorical order characterized by a high amplitude of intensity, and the intoneme of completeness having a fading amplitude of intensity and constituting the ending of the text. The descending tone of a low level of the ending, the reduction of intensity and the loudness of the final sentence in combination with a long pause are an indication of the final completion of the larger-than-the sentence unity as the completed prosodic phenomenon.

In the dialogue (***discourse***) being analyzed, we have a typical pragmalinguistic situation where the addresser tries to show the necessity of a trip to the country, and he/she has a full mental picture of what they will do in the country. The pragmatics studying language, when in use together with intonation, plays a key role in the speech act. Due to the components of intonation and subject to the speech situation, various shades of meanings, purposes and intentions can be imparted. There occurs an exchange of information in communication between the addresser and the addressee made by the communicants towards each other, and the prosodic means are of paramount importance in the expression of different communicative functions.

Being a sign of oral speech, intonation is realized in speech communication performing different ***cognitive and distinctive functions.*** The superfix means are demonstrated particularly clearly in spontaneous unprepared dialogical speech where the addresser and the addressee engage in

conversation on a free subject matter. Spontaneous speech has its peculiar features, for example, in generating an utterance, one interlocutor often interrupts the other, and a result, a usual syntagmatic articulation interwines with a hesitative one. The segmentation of the said discourse depending on the context and the communicative situation, is done through psychological pauses and other prosodic components. In the text there are voiced pauses (ə-ə) and hesitation pauses, which are the indicators of spontaneous speech.

The intonational means are one of the main indicators of ***the cognitive activity*** and the pragmalinguistic relations in the speech communication. Neutralization of intonemes is often seen in the unprepared speech due to the variation of differential distinctive features. The pragmatic presupposition at the level of the superfix phonetics acts as a precondition of a successful communication. Functions of the components of intonation in the implementation of the universal general linguistic laws of economy and compensation are especially clearly demonstrated on the basis of the material of the Kazakh spontaneous speech. The universal principle of economy set up by the French linguist Andre Martiné, is concretized on the temporal parameters, and the law of compensation of A. M. Peshkovskiy is confirmed by the tonal characteristics of spontaneous speech.

As our analysis has shown, the intonation provides the most natural access to ***the consciousness, the cogitative and cognitive processes*** and is in close interrelation with the semantics. As a result of the experiment, we managed to find out that the prosodic means can "speak" about a greater or smaller semantic significance of utterances. And, as a rule, the acoustic parameters (tonal levels, a level

of intensity, average syllable duration) make themselves evident the most clearly in the communicative acts, which contain more weighty information, since the meaningful information obtained in the course of the cognitive activity of a person, and which has become a product of its processing, finds its expression in speech forms, fully promoting to the realization of its content. When transferring information data, which are less significant for the recipient, intonational characteristics of utterances are neutralized by reason of their collaterality. The intonation is of paramount importance in imparting any ***shades of meaning,*** being a form of expression of the content, and it is directly proportional to the semantic fulness, and as the data of the prosodic parameters of speech have shown, the more the meaning, the clearer the intonation.

Thus, the analysis of a small fragment being an sample of spontaneous speech, shows that the discourse description of texts at the superfix level subject to the semantic and cognitive factors is promising and expands the horizons of new trends of linguistics.

Bibliographic List:

1. *V. Dressler.* Syntax of a Text // New Things in Foreign Linguistics., 1978.

2. *T.M. Nikolayeva* Linguistics of a Text: Current State and Prospects // New Things in Foreign Linguistics. Moscow, 1978.

3. *Y. V. Klyuyev.* Speech Communication. Moscow, 1998.

4. *J. Searle.* Speech acts. Cambridge, 1959.

5. *Journal of International Scientific Publications: Language, Individual and Society, Volume 5. Bulgaria, 2011, 359-367бб.*

PHONOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE TRANSITION KAZAKH ALPHABET TO LATIN GRAPHICS

Annotation. In the selection of the most appropriate draft consistent with the phonetic & phonological and orthographic lasws of the Kazakh language, one should take into consideration the history of the language development as well as the dialectical development of our society. The alphabet of any language is conditional in conveying sounds of live speech flow to the written form. Conventionalities and shortcomings of the alphabet are usually compensated by the orthographic rules. When making up the Kazakh alphabet based on the Latin graphics, certainly, orthographic and phonological laws should be taken into account. With a view to save graphemes, the original Kazakh phonemes are proposed to be designated with over-letter and under-letter diacritic marks.

Key words. Alphabet, phonological and orthographic laws, latin graphics, Kazakh language, phonemes, graphemes, informational expansion, globalization, extralinguistic and sociolinguistic factors.

In 1992, a congress of Turkic peoples of the former USSR was held in Turkey. One of the main agenda issues was that of the change-over of the writing of Turkic-speaking peoples to the Latin graphics. The idea was welcomed by the members of delegations with enthusiasm. After the

instruction by the President to discuss the said question in newspapers, discussion articles are published taking into consderation economic, political, historical & cultural and other extralinguistic factors of the change-over to the Latin alphabet, and all of "pro" and "con" are thoroughly justified. In the solution of such not simple task, not only linguists participated but also politicians, economists, sociologists and psychologists. The question of the change-over to the Latin graphics was resumed as far as in 1995 and 2006 at sessions of the Assembly of peoples of Kazakhstan. After that there was some interruption and again after the speech of the President of the Republic, the society has become agitated proposing various drafts of the Kazakh alphabet on the basis of the Latin graphics [1].

During that period of time while the Kazakhstan people were getting used to the said idea, our neighbors managed to change over to the Latin alphabet: the Azerbaijanians, the Turkmen, and the the Uzbeks. The Kazakhstanis did not idle away, for the years of independence our sovereign state has improve in strength, and as a result of the social and market reforming, there occurred a stage of forming a social & political image of our state as a stable and fast developing one.

Political & economic reforms always impact on the society demanding from it the adequate response to the realias of a new historical stage. The social and economic changes occurring in the society have wakened the people's self-consciousness. Kazakh has become more popular and in demand as the state language both inside and outside the country. The foreign Kazakhs communicating with their congeners in the native language use information networks based on the Latin alphabet more and more. The

aspiration of young people to master foreign languages, the computerization of the society, the use of Internet, the impact of the western culture through television and cinema, the striving for the European quality (eurostandard, european-style remodelling), all of this are promoting our society steadily and successively to appear "in the arms of the Latin alphabet" [2].

The society likes stability, and due to his inertness, habits or laziness an ordinary inhabitant will not get down to his learning of the Latin alphabet. It is rather difficult to make people relearn and break former stereotypes and master new graphics. In such situation, an important part is assigned to the most conscientious social strata, the intelligentzia, who, by virtue of their spirituality and civic stand, have assumed the society's locomotive role. In this respect, it is appropriate to mention the words of the Leader of the Nation, who said that «the intellectuals should become the leading force in the strengthening of the nationwide values on the stage of the established state. The intelligentzia can and must play a key role in designing a mental world-view model of the country's future». During the epoch of globalization and high technologies, introduction of the Latin alphabet would alow our society to become integrated together with the Turkic-speaking peoples and to join the world information space.

Some people believe that due to the change of the alphabet, the state and the people will distance themselves from Russia, the Russian culture, and the entire cultural stratum based on the Cyrillic alphabet will be lost. This point of view is not correct since our extensive borders with Russia will not allow us to isolate ourselves from each other, so much the more that our cultural and alliance

links are firmly bound so that we are “doomed” to be together during our lives. The knowledge of Russian, the competence in the Cyrillic alphabet in future will, as we think, the major criterion of a man of education. It is our national and cultural asset and, according to the President, «it is important that this people’s asset could not be lost for the future generations of the Kazakhstan people, and we ought to treat the Russian language and the Cyrillic alphabet as much carefully as in relation to the Kazakh language, and the competence in Russian is the historical advantage of our nation».

It was linguists, who caught the idea of latinization as the very first ones, as due to their profession they, like nobody else, understand the importance and the necessity of alphabet reforms during the epoch of the Kazakh language renaissance, the informational technological expansion, the globalization and the computerization of our life [3]. For the time being, there is already a lot of drafts of a new alphabet. After the available variants have been studied and summarized, to our mind, the scientists of the A. Baitursynov Institute of Linguistics should have the last word as in such difficult and responsible step of the change-over to the Latin alphabet, the linguists, who are competent in the matters of phonetics and phonology, orthography and orthoepy, should be involved.

The alphabet reform is of great practical importance [4]. It is much easier for a first-form schoolboy to learn 26 Latin letters than 42 Cyrillic ones. As a result of the phonological system development, there are much more phonemes than graphemes in the European languages. For example, there are 35 phonemes in French and 44 ones in English [5]. These numerous phonemes are only conveyed

with 26 Latin letters. But in Kazakh, 28 original sounds-phonemes are conveyed with even 42 letters. Therefore, it is much more difficult for the said little countryman to learn Kazakh than a little European – his English or French. The mere letter a in French corresponds to the following three phonemes: <*a*> – front, <*a*> – back, <*a*> – nasal. The letter o is also realized in three phonemes as follows: <*o*> – open, <*o*> – closed and <*o*> – nasal. The letter e is, accordingly, realized in the three phonemes: <*e*> – open, <*e*> – closed and <*e*> – nasal.

It's common perception that such alphabet should be deemed to be ideal, in which there is an individual graphical unit for each phoneme [6]. But the other thing is already proved namely that such method of the phoneme designation is not only unnecessary but is not always desirable as it is unthrifty [7].

The linguists tried to establish mathematical formulas of phoneme and grapheme combinations involving the establishment of a formula to build the most thrifty alphabet [8]. In the Russian language, the alphabet building economy is achieved by the fact that differential features of hardness and softness peculiar to the consonant phonemes are designated with the following further vowels. This method for the Russian writing was referred to as the syllabic principle of the Russian orthography. As applied to the Russian language where there is a great deal of consonants distinguished according to the consonant softness and hardness, the syllabic principle of graphics is very advantageous as it reduces the number of necessary letters in the alphabet to designate soft consonants with special letters, one would have to invent and learn 15 new letters. The designation of the consonant softness

by using five «palatalizing» vowels (ya, yu, ye, yo, i) creates much economy of graphical tools that is very important for computer typesetting and letter. And hard and soft consonants can alternate within one word. In the Kazakh language, unlike Russian, the consonant softness and hardness is of no phonological importance. Please compare, in Russian the consonant phonemes are used for the word distinction in the examples *k*o*n* and *k*он*'*, *mol* and *mo*l. In Kazakh, in the examples *t*a*n* and *ta'n*, *tys* and *t*i*s* the distinctive function of the words is performed by the hard and soft vowels, which influence the neighboring consonants.

In the Kazakh language, a thrifty letter was proposed by the founder of the Kazakh linguistics A. Baitursynov. According to the Vowel Harmony Law, the Kazakh words may be pronounced hard or softly. For the soft word pronunciation, the scientist used the characters, which were placed at the beginning of whole word. It was also the first professor of the Kazakh philology K. Zhubanov, who wrote about the necessity to reduce letters in the Kazakh alphabet. In 1935, he prepared a draft to change the Kazakh orthography and alphabet on the basis of the Latin graphics, which proposed to reduce the number of letters due to the double designations of vowels, and to the individual designation of hard and soft varieties of sounds. As we can see, the ideas expressed by our scientists over half a century ago, have not lost their applicability to the present day.

It would be inconvenient and disadvantageous to designate softness of consonants with any special mark, for instance with an apostrophe (which is proposed sometimes). On the one hand, the apostrophe, if used often, is inconvenient, uniform and cannot be seen. On

the other hand, it bears excess information as the soft vowel phonemes already sensitize the speaker to the soft pronounciation of consonants. Please compare the words written with an apostrophe: ın'ıs'ı, k'ıl'em'.

In some variants of the said drafts, the Kazakh specific phonemes are proposed to be designated as letter combinations, for examples **<a'>** as **a**e, **<o'>** as oe, **<u'>** as **ue,** and **kh**, **gh**, **nh** and so on. The designation of phonemes as letter combinations would increase a volume of printed texts, which is inconvenient both for the writer and the reader, besides that, it fails to comply with the main principle – the language tendency for ecomomy.

At different times, the scientists of the Institute of Linguistics Academicians A. Kaidarov, R. Syzdykova, and Professors K.Khusainov, A. Zhunisbekov and N.Ualiyev expressed their opinions about the change-over to a new Kazakh alphabet based on the Latin graphics in press. Currently, work in this direction is continuing: the already available drafts are summarized, linguistic principles and methods of changing over to the Latin are selected and concretized, work is carried on the Latin writing unification, and ratios between the particular sounds and the letters are analyzed in detail on the phonological basis. Upon the final (positive) solution of the problem, the linguists are ready to offer the most optimum alternative.

In the selection of the most appropriate draft consistent with the phonetic & phonological and orthographic lasws of the Kazakh language, one should take into consideration the history of the language development as well as the dialectical development of our society. The development of the phonemic structure of each language is a continuous process of constant improvement of the sound expression of

the language [9]. The universal process of phonologization by transforming allophones into the independent phonemes is typical of languages of different types. It's curious that the phoneme <**f**> as well as the affricates <**ts**> and <**th**>, which are not included in the Kazakh phonetic system but occur in some international words of the Greek and Latin origin, which came through the Russian language, but they did not take root in the Russian language itself for long time. In the L.N. Tolstoy's Work «Philippok», the principal character cannot pronounce his name and calls himself Khvilippok as there was no phoneme <**f**> in the Slavonic, and the organs of articulation was not adapted to pronounce this phoneme. In the original Russian language, there are no words beginning with the phoneme <**f**>, and the existing words: *factory, firm, film* are borrowed from the European languages. In some Russian subdialects, the affricates <**ts**> and <**th**> have not been used to the present day, so, *kurisa* is pronounced instead of *kuritsa, shai* instead of *thai*, as earlier in the Russian language, there was no phonological opposition <**v**> **:** <**f**>**,** <**s**> **:** <**ts**>**,** <**sh**> **:** <**th**>. These phonemes were still included in the Russian phonetic system. Thus, the phoneme is a historically developing and changing category.

In the original Kazakh language, there are no phonemes <**ts**> and <**th**>, <**f**> and <**v**> in its paradigmatics, though they are available in the syntagmatics, i.e. they exist as physical sounds being variations of the phonemes <**s**> и <**sh**>, <**p**> and <**b**> in the weak position. The phoneme allophones concerned have already adapted themselves to the organs of articulation of the native-speakers under the influence of phonetic laws and the frequent use [10]. As related to these borrowed consonants, there were also

disputes and discussions concerning the inclusion theeof in the Latin alphabet of the Kazakh language, however, after all, a consensus was reached. Taking into account that the phonetic system of each language develops and improves enriched with new phonemes, a majority of linguists support the opinion that some borrowed phonemes should be present in the new Kazakh alphabet based on the Latin graphics. In the Kazakh alphabet based on the Cyrillic alphabet, for the purposes of economy, these sound combinations has become to be designated with the letters **i** and **u**. These sounds are perceived by the native-speakers as diphthongoid phonemes, and they are conveyed with the relevant graphemes in the writing that penetrated deeply into the mind of people, so here the phonologization law is available, i.e. generation of new phonemes. Without a second thought we write *ine, ikemdeu, institut, universitet, kino* etc., but not *ijne, ijkemdew, ijnstijtuwt, uwnijversijtet, kijno* ійне, as written in the transcription. Therefore, it is desirable to comply with the succession and the simplicity in the writing in the change-over to the Latin alphabet. Such writing is welcomed by the middle and young generations, who grew up in the Cyrillic tradition. The senior citizens, who are over seventy years old, used the former Latin alphabet for some time and they remember with nostalgia the transcriptional writing of words showing all pronounced sounds in the writing. This sociolinguistic factor is a sticking point in the selection of the final draft of the Latin alphabet. Even in any one family a dispute may arise between the different generations. Therefore, in the change-over to the Latin alphabet, extralinguistic and also sociolinguistic factors should be taken into consideration in addition to the scientific and linguistic features [11].

For the purposes of economy of the writing, the sound **u** consisting of the combinations **uw, uw** is designated with the single letter **u**. The hard vowel **u** designating the hard original Kazakh sound, may be conveyed with the over-letter diacritic mark *circumflex* û. To designate the hard consonant **g** over the letter **g**, the diacritic mark *brevis* ğ should be placed.

There are also different opinions about the designation of the original Kazakh hard sound **k**. This sound is a hard variant of the sound қ, the same as **g** is a hard variant of **g**. If the letters **g** are designated as ğ and **g**, accordingly complying with the system, then ķ and к should be conveyed with the similar marks. The extended Latin alphabet has the letter ķ. And this grapheme is widely used in the European languages, for example, in the Latvian alphabet. When using this mark on the state symbols of the Republic as well as on passports and documents, the words қазақ and Қазақстан could be written much the same in the Kazakh, Russian, English and other European languages. Please compare: in Kazakh - **ķaz**aķ, **Ķazaķstan**, in English – к**azakh, Kazakstan**. In some drafts the hard sound **k** is proposed to be designated with the grapheme **q**, (qazaq, Qazaqstan, Qaydar, Qazbek), that is not very convenient as the writing of words should meet the basic criteria such as succession, identity, recognizability and aesthetic qualities, moreover, there should be no difficulties and confusion in the learning of the Kazakh language as a non-native one by representatives of other nationalities, for example, in English, French and other European words the mark **q** is always accompanied by the mark **u**, quality, quarry (English), quelque, quartier (French) and so on. Such established rules in the languages, based on

the Latin, may adversely affect the learning of the Kazakh orthography. Though the question about the designation of the Kazakh hard қ is unprincipled, a compromise solution can be found at all times. Therefore, the two variants of both ķ and **q** are proposed in the alphabet.

The letter **h** of the Latin alphabet is proposed to be used in the words *habar, hat, kaharman* as well as in the proper names Mûhtar, Dinmûhamed, Hüsni.

To designate hard vowels, the traditional letters of the Latin graphics are accepted, and the two-spot is put over the letters: **ä, ö, ü** for the relevant soft vowels. These over-letter diacritic marks *umlaut* are used not only in the Turkic but also in German. The Latin letter **i,** like in many languages, is intended for the designation of the vowel **i**, and the short **i** as well.

For the original Kazakh hard **i,** the letter **y** is proposed. The soft **i** will be designated as ı. available in the general Turkic alphabet. For the nasal consonant **n** the letter ŋ is proposed, which was used earlier in the Latin graphics of 30s.

For the consonant **sh,** the Latin letter **ş** is proposed according to the experience of the Turkish and Azerbaijanian languages.

Astana, Almaty, Ķazaķstan (Qazaqstan), Sauranbaev, Masimov, Ķaidar (Qaidar), Kӧbei, ine, ikemdeu, kino, institut, universitet, tau, kelu, baru, säuır (səuır), su, siyr, ayu, himia, fizika, Mahmet, Uali, halyķ (halyq), kün, ķûn (qûn), ķağaz (qağaz), şapan, alaş, tsirк, Thili.

The present-day Kazakh phonetic system is at the stage of development and formation under the influence of external and internal factors. On the one hand, the phonetic system is enriched due to the phonemes, which came

from the Russian language through a borrowed word, on the other hand – due to the internal laws of the language itself, and the transfer of phoneme variations from the syntagmatic axis to the paradigmatic one. The phoneme formation process, i.e. the phonologization phenomenon in the language occurs in connection with the development of the language and the thinking, and due to the enrichment thereof with new concepts, a new dictionary, and the impact of allied cultures and world-views.

As a result of the opinion poll among teachers, students and schoolboys, taking into account their wishes and requirements for the alphabet reform to make it to the maximum available and easily teachable.

References

1. *Kaydarov A.,* 2007. About change-over of kazakh alphabet to latin graphics // Kazakh alphabet based on Latin script: history, experience and future. Almaty, pp: 147-152.

2. *Dzhusupov M*., 2013. Principles of construction of the alphabet. Linguistics, # 3.

3. *Lyons J*., 1997. Introduction // New horizons in linguistics. Harmondsworth,

4. *Maclin A*., 2001. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second Language. Washington, D.C.: US Departement of State.

5. *Roach P*., 2001. Phonetics. Oxford: Oxford University Press.

6. *Gimson A.C*., 1980. An Introduction to the Pronunciation of English. – London.

7. *Levitsky Yu.A*., 2008. General Linguistics. Moskow.

8. J*akobson R., Fant C., Halle M.*, 1955. Preliminaries to speech analysis. The distinctive features and their correlates // Technical Report, # 13, p. 16-55.

9. *Troubetzkoy N.S.*, 2000. Fundamentals of phonology. Moskow.

10. *Zinder L.R.*, 1974. General Phonetics. Leningrad.

11. *Holms J.*, 2001. An introduction to sociolinguistics. Edinburgh Gate, Harlow.

Life Science Journal, 2014, 11. Импакт фактор Scopus – 0, 250. 147-150 pp.

KAZAKH INTONATIONAL UNITS

Abstract. *Like any independent level in the general language system, the intonation has its specific informative units. Due to the experimental phonetic analysis of Kazakh texts of various genres and styles, according to the stability of the relevant acoustic features, one could identify eight intonemes – invariants of the Kazakh language with several variants conveying all the variety of the Kazakh intonation. The identified intonemes being two-sided units have both form and content. They are realized in the syntagm – a universal, semantically intonational and syntactic unit, which is the minimum volume of a speech segment where the intonational and syntactic values show themselves and a complex character of relations between the intonation, the semantics and the syntax is conveyed. Being the least functional significant unit of intonation, the Kazakh intonemes are components of rather long texts and may be extracted therefrom.*

Like any independent level in the general language system, the intonation has its specific informative units. And it is proved that the number thereof is limited and may be described in any language. In the linguistic literature, they are referred in a different way: *superfix phoneme, intonational structure, intoneme, prosodeme, intonational morpheme* etc. Such variety of the names of the intonational units is due to the special nature of the language intonational level where the form and content are closely intertwined. The non-sign-oriented units - phonemes are one-sided ones, which have only plane of expression since they themselves express no meanings being elements of meaningful structures and used for the distinction of allologs.

Intonational units – we shall call them ***intonemes*** – sign-oriented two-sided units – may be described both in the form and the content as they have not only a plane of expression but a plane of content as well. Being the necessary component of the sentence structure, they perform certain semantic functions in the sentence and even may be act as independent structures, which can express meanings. For example, completeness or incompleteness of an utterance, a question, or an exclamation may be only expressed by the intonation without lexico-grammatic means, besides that, an intonational meaning shows itself not only in binomial utterances but in monomial ones too. As early as N.S. Trubetskoy noted in his time the fundamental difference of intonational units, which are independent signs and express meanings from phonemes, which are not signs as they denotes nothing (Trubetskoy, 1960, P.P. 248-249). Therefore, an intoneme in the linguistic literature is often placed near a word or a morpheme but not a phoneme.

However, it would be wrong to consider that the

phoneme has no points of contact with the intoneme. Both units (one is segmental and the other is superfix) are described with one and the same prosodic properties (tone, intensity, and time), and it's another matter that they do mismatch in length: unlike phoneme, the intoneme, as a minimum, is realized in the syntagm, thus, it should be noted that the verge between the segmental and superfix phonetics is flexible. The prosody is differential phoneme features expanded in length. In dividing the speech flow into the discrete unites: phonemes, syllables, accentual units (phonetic words, rythmic groups), speech measures (syntagms), phrases, and larger-than-thesentence units, they are laid on by the superfix and prosodic ones. As a result, small segments are grouped into larger ones. Integrating the segments, the prosodic means signalize their bounds at the same time, i.e. they perform a parenthesis function. S.D. Katznelson (1971) designated them as syndemes (from the Greek syndeo- binding), the main function of which is to integrate segments, and to pull them together into various phonetic units. The syndemes and the segmental units complementing each other, and in their interaction, they provide the continuity of the speech flow and its hierarchic dividedness.

In addition, both phonemes and intonemes abstract from the specific physical & acoustical quantities. To identify their functional valeur, not the absolute acoustical data are significant but their relative characteristics, significant typical ratios, which enable to differentiate allologs and utterances.

Description of the phonetic & phonological system of any language will be not full without definition of significant superfix units larger than the phoneme, which differ

between each other in the bundle of distinctive prosodic features. And contrapositions of the differential intoneme properties are described as gradual ones, that occurs less frequently than the others in the segmental phonology.

In the linguistic literature, the intoneme is understood as a total of intonational distinctive features peculiar to the intonational unit concerned in its contrast to the other intonational units. The intoneme is a unit distinguishable in the speech usage, which conveys the type of relations between the sound units – syntagms and is an associated set of meanings of individual prosodic values. Thus, the intonational system of any language may be determined in the discrete units – intonemes. The number and the structure of the units are limited and they vary from language to language. A set of intonational units is kept in mind of the speaker and is a model in the generation and the perception of intonation of specific utterances. Like the phonemes, the intonemes have their own variants. The choice of one or another variant depends on the speaker, who is governed by the common language standard. Each intonational unit exists in its variants is represented in the speech through them. Unlike the phoneme performing the allolog differentiation function, the intoneme differentiates utterances.

Now it remains to be seen, in which language unit: the word, the word-combination, or the sentence the intonational units can function. The most widely used opinion is, in terms of the speech flow articulation, that ***the syntagm*** is minimal intonational & sense unit.

There is a lot of interpretations of the notion "syntagm" that is explained by the multidimensionality of the phenomenon and the different approach of linguists. Therefore, it is also

characterized as both a semantic & intonational unit, and a syntactic unit and a stylistic one. The notion "syntagm" is available almost in all languages as a universal semantic & intonational and syntactic unit characterized by the phonetic and sense integrity covering syntactic structures of various sizes as follows: from one word or word-combination to a whole sentence. Intonational and syntactic relations are the basis for the syntagmatic articulation, and which may vary subject to the context, the situation, and to the different understanding of the text by the reader. The syntagm is just a universal unit, where prosodic contradistinctions of intonational units are realized.

In linguistics, there are several methods of emphasizing intonational units, and usually they are identified on the basis of different initial aspects.

Thus, the existing intonational classifications are distinguished on the basis of different criteria: in some cases, linguists pay attention to such meanings and functions as expressed by the intonation, in other cases – to the forms of intonational structures. A set of intonational units varies from language to language like the relations between them.

The method "*from function to form*" includes a preliminary empiric idea about possible intonational meanings. In that case, one should determine in advance a list of functions to be confirmed with findings of the linguistic analysis. And the preliminary intonational unit classification may be changed and adjusted during the study and then phonetic means of expression thereof should be searched.

The method "from form to function" involves identification of intonational features of different types of utterances depending on the particular context and situation. A set of

intonational models so obtained makes up a phonological opposition system, and then their functions are to be determined. Both methods having their own advantages and disadvantages complement each other and, providing their proper combination, they can give a full idea of the intonational system of a particular language.

According to the presented intonational unit classifications, one can note that some of them are built on the basis of the contrast of intonational characteristics in the pretonic, accented and post-tonic parts of intonational structures. But the other classifications are based on the contrast of intonation contours entirely and globally without regard to the place of localization of the word stress. So, does the method of identifying intonational characteristics depend on the language specifics and what description is appropriate for Turkic, in particular, for Kazakh: *structured or global*?

If you pay attention to the fact that in Kazakh the word stress has no significant functional & sense meaning unlike in Russian, and the vowel harmony is means strengthening a word, it is evident that the structured method of emphasizing intonational units based on a flexible word stress in different places, is not appropriate for Kazakh.

The global method of emphasizing intonational units is suited to the Kazakh language where an intonational structure is considered entirely in a certain segment without division into the pretonic and post-tonic zone. In identifying Kazakh intonational units, the experimental methods will consider not a word stress but a phrase and rhythmic & syntagmatic one.

As a result of the lingual & acoustic analysis of different types of utterances, differential intoneme features

were identified. For that purpose, in our study we took into account not absolute values of frequency of the fundamental pitch, intensity and duration the same being intonation primary parameters but correlative changes of the primary parameters such as: higherы-lower, quicker-slower, wider-narrower and so on, where linguistically relevant properties of intonation were interpreted as ranges, intervals, and levels subject to their semantic and functional aspects. To put it differently, changes of those acoustic parameters were analyzed, which had semantics and affected the content of an utterance. Let's consider the key sense-distinctive parameters of intonation as per all of the three prosodic characteristics of speech: melodics, intensity and duration.

Melody

In the differentiation of various types of utterances, the following acoustic parameters turned out to be relevant:

intonation contour form;
level of the beginning of intonation contour;
level of the end of intonation contour;
maximum value of the fundamental pitch tone;
intonation contour range;
Syntagm tone level;
Tone intervals at the juncture of syntagms.

The form of the intonation contour may be very different depending on the communicative type of an utterance. Thus, the melody of completeness of a question with an interrogative pronoun, of order, exclamation, and introduction and address in the postposition is characterized by the decrease in frequency of the fundamental pitch of the end of syntagms. The intonation contours of incompleteness

of a general question with a particle, of an echo-question and enumeration, and introduction and address in the preposition is characterized by the increase in the intonation contour.

In addition to the change in frequency of the fundamental pitch to describe the melody, it is also of importance, at which place of a phrase the melodic maximum is, i.e. the highest value of the fundamental pitch tone. In case of the melody of incompleteness and some kinds of interrogative melody, the maximal value of the fundamental pitch tone falls at the end of an utterance. In case of the melody of completeness, order, exclamation and some kinds of a question, melodic peals are localized in the middle of, or closer to the beginning of an utterance.

Various communicative types of utterances are differentiated by the frequency bandwidth (intonation contour width) too. The intonation contours of introduction, incompleteness and completeness are characterized by the narrowed tone range. Wide frequency ranges are peculiar to exclamation and order. Interrogative utterances are characterized by the mean frequency ranges. The intonation contour of the most of models begins from the second level (incompleteness, completeness, and interrogative utterances). Orders and exclamations begin from the fourth level or, as a rule, come up to the fourth level realized in the upper tone levels. Introductory units are usually realized in the voice lower range.

The tone intervals at the juncture of introductory units with the basic composition of a sentence form due to the tone interval difference. Junctures of the analyzed segments are mainly characterized by the negative frequency intervals. An intonation interval drop is observed in categorical orders and some types of exclamations. An intonation

contour breakdown in such phrases is accompanied by the steep downturn inside a vowel of the sense centre.

Duration

In the differentiation of communicative types by the tempo of pronunciation, only a tendency can be ascertained. The syntagms with interrogative and incomplete intonation have the least average duration of sounds that indicates a faster tempo of their pronunciation. The slowing down of the tempo of pronunciation is noted in imperative and exclamatory utterances. In the muti-syntagm phrases, tonally conditioned differences of the tempo convey differences in the degree of importance of one syntagms as compared with another syntagms.

An increase in duration is one of the most important means to achieve the prosodic emphasis of a word reflecting its semantic significance and creation of the intonation centre. There was a tendency of slow tempo at the end of the intonation unit – syntagm. In our opinion, the slowing down is due to the fact that just at the end of the intonation unit, the most important by sense (rheme) and the most emphasized prosodic word is available. Here it is instructive to recall about the word order in a Kazakh utterance where the predicate being an intonation centre is localized at the end of a phrase. The slowing down of the tempo at the end of the syntagm is means to create the syntagm integrity, and is an indicator of the speech flow articulation into sense segments.

Intensity

There is a general tendency to reduce the pronouncing energy to the final of the sounding of an utterance, and

just in some types of a question and an order, a reverse regularity is stated. In the differentiation of communicative types of utterances, the following tendency is noted by the general level of a forceful component: the lowest level of intensity in the completed syntagms, of introduction in the interposition and the postposition, and a higher level of intensity in orders, questions and exclamations.

In case of the intonation of completeness, order and exclamation, the maximum of intensity is overwhelmingly at the beginning of an utterance, and in case of the intonation of incompleteness of some types of a question and introduction depending on its location, the maximum of intensity is localized in any place.

Thus, different communicative types of utterances are characterized by a whole set of prosodic means in various combinations, in which case it was ascertained that intonation components are closely related to the semantics, to put it otherwise, by using prosodic means, one can convey sense subtleties of utterances. So, acoustic parameters such as tone range, tone level, tempo, duration, and intensity amplitude can express a greater or lesser semantic meaning of syntagms or phrases. The greatest semantic significance of utterances is conveyed by the maximum values of intonation indicators, and the least meaning is expressed by their minimum values.

Due to the experimental phonetic analysis of Kazakh texts of various genres and styles, according to the stability of the relevant acoustic features, one could identify eight intonemes – invariants of the Kazakh language with several variants conveying all the variety of the Kazakh intonation. They are as follows:

1. **The intoneme of incompleteness** is characterized

by the rising intonation contour, and the average tone range beginning from the second tone level. Variants of incompleteness are characterized by both convex and concave intonation contours, which end at the third tone level and rarely at the fourth intonation level. In case of the intoneme of incompleteness, the end of the syntagm is pronounced under the syntagmatic emphasis that is expressed in the elongation of the last syllable where a melodic peak is localized.

2. **The intoneme of completeness** is characterized by the convex & falling intonation contour coming up to the first intonation level and by the average tone range. Variants of completeness may begin from the second or third tone level. If the intonation contour begins from the third tone level, then sometimes it first slightly rises and then slows down. In case of the intonation of completeness, the end of the syntagm is pronounced in a slow tempo, and the frequency index for the fundamental pitch and the intensity index reach the minimum value.

3. **The general question intoneme** is characterized by the rising intonation contour with average tone ranges realized between the second and fourth tone levels. Its variants may have convex & rising and concave & rising intonation contours. As regards the tempo and the intensity, there is a tendency of slow pronunciation and a decrease in the intensity by the final of the sounding.

4. **The special question intoneme** is characterized by the convex & falling intonation contour and the substantial tone ranges. The model begins on the third intonation level rising to the fourth one, and then falling to the first level. The variants only differ in the level of the beginning of the intonation contour. The interrogative word is logical

centre where the maximum value of the fundamental pitch frequency, and of the intensity and duration is localized.

5. **The categorical order intoneme** is characterized by the convex & falling contour beginning from the fourth tone level and ending at the first tone level. The melodic intervals of the beginning and the end of a phrase are significant. The tone range of the model is also extended. The variants differ between each other in the level of the beginning of the intonation contour. The the categorical order intoneme is pronounced by strengthening a logical emphasis, which is conveyed by elongating a syllable and increasing the value of intensity.

6. **The polite order intoneme** is characterized by the convex & rising intonation contour beginning from the second tone level coming up to the fourth tone level and slightly falling down. The tone range of the said kinds of orders is insignificant. The variants may be the rising ones from the beginning to the end, and the rising & falling ones. In case of the polite request intoneme, the strengthening of a logical emphasis can be achieved due to the maximum values of the fundamental pitch frequency and the duration.

7. **The exclamation intoneme** is characterized by the rising & falling intonation contour. The tone range of the models is average. Owing to the variety of emotions expressed by the intonation, the variants may be very different. Their intonation contours may begin both from the second and third melodic level coming up to the fourth one and may end at the third, second and first melodic levels. Emotionally coloured words are pronounced at the highest tone with the maximum intensity and duration. The timbre characteristics play a prominent part in the expression of the exclamation intoneme.

8. **The insertion intoneme** is characterized by the convex & falling intonation contour and the narrowed tone ranges. The variants of the models may be the rising & falling and equal ones realized in the upper voice range. The intonation contour breakdown at the junctures of syntagms is formed due to the negative tone intervals. As a rule, insertions are pronounced in a rapid tempo and with a low intensity.

The identified intonemes being two-sided units have both form and content. They are realized in the syntagm – a universal, semantically intonational and syntactic unit, which is the minimum volume of a speech segment where the intonational and syntactic values show themselves and a complex character of relations between the intonation, the semantics and the syntax is conveyed. Being the least functional significant unit of intonation, the Kazakh intonemes are components of rather long texts and may be extracted therefrom. By duration, the intonemes form undulated repetitive patterns compared by A. Baitursynov with the patterns on the national Kazakh carpet.

References

1. Trubetskoy N.S. Basics of Phonology. Translated from the German. – Moscow, 1960. P.P. 248-249.

2. Katznelson S.D. Phonemes, syndemes and «intermediate» formations // Phonetics, Phonolgy, Grammar. – Moscow, 1971.

Journal of International Scientific Publications: Language, Individual and Society. Volume 7, Part 1. Bulgaria (EU), 2013. 89-95pp.

INTONATIONAL CHARACTERISTICS OF THE POETRY SPEECH

Abstract. The article considers intonational characteristics of the Kazakh poetry speech. Experimental methods of research are applied to analyze prosodic forms of small and big poetic forms presented on a large scale of linguistic samples. Various linguistic concepts and terms, such as rhythm, rhyme, syllable, stress, line, strophe, rhythmic group, syntagma, are investigated as well.

Syllabic system of Kazakh is focus on as it is similar to other Turkic poetic forms. The Kazakh versification differs from European languages; meanwhile it is similar to French. Both languages, however, belong to different systems and do not have explicit word stress but rhythmic one, which unite words and syllables in one phonetic group with single rhythmic stress. The basic assumption for the rhythm to function in Kazakh versification is a definite quantity of syllables.

Key words: rhythm, rhyme, syllable, stress, line, strophe, rhythmic group, syntagma.

Intonational nature of the poetry speech is realized in the verse rhythm. Rhythm as a component of intonation ascribes to it a certain color. In linguistic literature the rhythm is interpreted as repeatedness of the opposites and periodicity in the flow of the poetry speech, in which the significance is assumed by the parallels, contrasts and transitions, as well as change of assonances, their combinations, alternation etc. Rhythmic structure of the verse is not a convention, not a simple limitation, but

the core, which unites all the diverse sounding of words into the general harmony. This correlation of words and phrases in its certain structure produces the melody of a verse. Rhythm is turning in a lively continuous, various, changing rhythmic and intonational flow of poetic speech. It appears only in poetic speech itself, but out of that it exists merely in mental abstraction. Rhythm of poetic speech, which seems as something opposite to the rhythm of conventional speech, as a matter of fact is the mostly concentrated realization of intonational, sound expressiveness of language.

Peculiarities and regulations of versification depend on features and structure of every language. Metric system of versification is supported by contrasting with long and short vowels which is inherent in Greek and Latin vocalism but alien to Russian. And syllabic tonic is supported by contrasting with stressed and unstressed syllables which are strident in both Russian and German languages [3].

W.Radloff points out that in Turkic languages the function of stress is realized by vowel harmony: "The task of accented stress in Indo-European languages, Turkic languages is implemented by the harmony of vowels, {…} while in Indo-European languages verbal stresses are those of a morphological component, in Ural-Altai languages it is merely a means of euphony, i.e. it only has here a task to add to monotonously sounding row of syllables the pleasant for ear sequence, and to show sharper the links of agglutinated words" [6]. Kazakh versification in its character is related to syllabic system of versification.

Thus, the specifications of Kazakh versification, which essentially differ from Russian and other European languages, are rooted in its prosodic system with vowel

harmony and covert verbal stress. Both in Kazakh and French the words, syllables shape one phonetic word with single rhythmic stress. L.V.Shcherba, who thoroughly studied phonetic system of French, pointed out that "The big distinction of French stress from Russian, German, and English is in that the difference between stressed and unstressed syllables in the latter languages is striking and in French is barely noticeable: all the syllables, for inattentive observer, seem to be approximately even-stressed. {…} In French we cannot talk about verbal stress at all, but have to talk only about phrase stress which further we will call it as a phrase stress" [7]. This assertion of the scientist can also be totally and fully appropriate for Kazakh.

Similarity in prosodic systems of the Kazakh and French languages was first pointed out by A.Baitursynov. In both languages verbal stress is slightly visible and does not have phonological distinctive contents as it is in Russian. In Kazakh and French in the flow of speech the autonomous and syntactic words are united in larger phonological units with rhythmic stress marking the end of rhythmic group. Rhythmic groups emphasized in the flow of speech by prosodic, intonational devices do not coincide in the Kazakh and Russian languages. In Russian, every word carries on itself a stress on a certain syllable; this allows identifying separate words in the sounding speech. So, it is not for nothing that they say about flexible, movable verbal stress in Russian which is characterized by contrasting modulations of voice and enlarged diapasons of tone. To Kazakh speech it is characteristic of rhythmo-syntagmatic stress with smooth wavy contours [2].

Remarkable contribution to the development of verse theory has been made by A.Baitursynov. His valuable

comments on rhythmic structuring in Kazakh poetry became a basis for prosodic system of Kazakh poetry development. When he studied rhythmic structure of Kazakh poetic speech he introduced into terminology various concepts and terms and carefully described them. When he studied the system of Kazakh versification in contrast with European languages he pointed out syllabic structure of verse which is based on a quantity of syllables in line [2]. Such a versification is attributed to the languages with slightly expressed verbal stress when all syllables are heard almost similarly, clearly and distinctively; and only syllable under rhythmic stress is characterized by a certain length in time.

In Kazakh, as well as in other Turkic languages, prosodic dominant is vowel harmony, not a verbal stress, so, in Kazakh versification a certain quantity of syllables in the line is an essential ground of the existence of rhythm. A.Baitursynov has also noted regularities which organize inner structure of verses [2].

Syntagma sometimes corresponds to a rhythmic group, but in larger poetic forms it mainly consists of several rhythmic groups. A relative independence of a line is reached at the expense of its intonational shape when if corresponds to certain intonemes in which there combine not only phonetico-phonological properties but also semantico-syntactical ones. Being realized in different variants of an intoneme, a line is carrying a certain meaning value depending on context and situation: completeness, incompleteness, quest, motive etc. Independence of a line and its borders are formed not only by changing the main tune flowing and melodic curve but also by prosodic pause and break of melodic contour on the edge of lines.

Studying rhythmic structure of speech in the Kazakh poetry in patterns of the works of Abai and Magzhan Zhumabayev, A.Baitursynov puts a focus on symmetric rotation of three- and four-syllabic rhythmic groups in the line [2]. Rhythmic group in Kazakh verses should not exceed three-four syllables, as it is said in the works of Z.Akhmetov: "Inner rhythm of poetry speech in Kazakh poetry is reached due to repeatedly rotation of proportionate or similar short speech sections – syllabic groups which having relative rhythmic independence are clearly distinctive in the process of live articulating of a verse".

The most common in Kazakh poetry are seven-eleven syllables verses: songs, big poetic forms, and four-five-six syllable verses – small poetic forms which ca be found mainly in proverbs and sayings.

Intonational nature of poetic speech is expressed in a poetry rhythm. Rhythm as component of intonation is adding to it a certain color. A basic unit of poetic rhythm is a line**;** Kazakh poetry is defined as syllabic with the same number of syllables in a poetic line. The similar pattern can be found in African American poetry. In one of the W.E.B. Du Bois works, there are even larger – fourteen syllable lines, organized with the same rhythmic structure:

Dark daughter of the lotus leaves that watch the Southern Sea!

Wan spirit of a prisoned soul a-panting to be free!

The muttered music of thy streams, the whisper of the deep,

Have kissed each other in God's name and kissed a world to sleep. [1]

Necessary requirement for rhythmic organization is giving to every poetic line a certain number of syllables. Within a long line it is possible to identify intonational

units – rhythmic groups and syntagmas. In small poetic forms – proverbs, sayings – rhythmic group, syntagma and line coincide in volume, but in big poetic forms a line, as a rule, consists of several rhythmic groups.

Rhythmic segmentation of Kazakh speech which is expressed by rhythmic stress plays an important role in rendering the meaning of expression and the meaning of information depends on its correct distribution. The basic prosodic components of accents in Kazakh, as experimental and phonetic data show, are length and, partially, melodic.

To small poetic forms, as mentioned above, we refer proverbs and sayings, edifying words, which are the best patterns of folklore containing various vital, social and other stirring sides related to traditions, rites and spiritual values of a society. Being polished by folk's mouth they assume linguistic shapes with corresponding syntactical and intonational characteristics. In small poetic forms mostly common works contain not more than two-four lines. Distiches and tetrastiches, as a rule, have from four to eight syllables. In such proverbs and sayings there occur various types of sentences: narrative, imperative, interrogative; in structure – complete, incomplete, expanding, unexpanded, which are shaped with different intonemes.

In the a majority of two-lined proverbs each line usually represents simple, unexpanded sentence in the structure of asydentic composite sentence whereas in other – the lines are shaped in narrative sentences, or in hortatory ones. As a rule, syntagma (rhythmic group) coincides with the verse line in its volume being an indicator of lined and at the same time intonational-syntactic segmentation [5]. The border of a line dictates a necessary active pause – break in sound. Keeping metric speech supposes strict coincidence of lined pauses in length. Determined length of pauses

influences expressive effect of verse.

In some proverbs the first line can be characterized by rising melodic curve, in others the line can have falling melodic contour. In various non-ending syntagmas there can be found intonemes of incompletenes or, usually, final syntagmas are shaped with intonemes of completeness [4].

Hortatory sentences with the verbs in the imperative form are normally accented at the expense of dynamic and temporal devices. Melodic intervals of beginning and ending of such phrases are valuable, and shown by expanded tonal diapasons. In all prosodic characteristics and semantico-grammatical meaning the intoneme of categorical motive corresponds to the corresponding types of sentences.

Thus, small poetic forms (proverbs-sayings) represent by themselves repeated rising-falling intonational outlines, while large poetic forms (poems etc.) according to the syntactic aspect consist of compound sentences, compound syntactic units relevant to intention of expression. They are presented by various communicative types (narrative, hortatory, interrogative) being shaped by revealed intonemes of the Kazakh language. Intonemes and their variants are realized in all types of syntagmas creating intonational ornaments depending on semantic and structural peculiarities of a phrase. Frequency movement direction of the main tone, tonal diapasons and levels, melodic intervals, intensity, pause, tempo, timbre, localization of stresses and other prosodic devices are contributing to intonational-rhythmic structuring of poetic works [8]. Intonational contours of large poetic form being repeated in lines and strophes represent symmetrical wavy ornaments reminding, as A.Baitursynov said, patterns on a Kazakh traditional carpet [2].

List of References

1. *Baisakalov, A.* (2014). African American Songs' Texts as Resistance against Racism and the Way towards Saving and Protecting African American Self-Identity// Collected Articles of III International Scientific-Theoretical Conference: Language and Intercultural Communication. KazNU named after Al-Farabi. Almaty.

2. *Baitursynov, A.* (1989). Collection of Works: Poetry, Translations, Research. Almaty.

3. *Bazarbayeva, Z.* (2011). Anthropocentric Approach to the Analysis of Intonation of a Kazakh Text //Journal of International Scientific Publications: Language, Individual and Society, Volume 5. Bulgaria.

4. *Bazarbayeva, Z.* (2014). Intonation of the Kazakh Speech. LAP Lambert Academic Publishing, Saarbrücken, Deutschland.

5. *Post, B., D'Imperio, M. & Gussenhoven, C.* (2007). Fine Phonetic Detail and Intonational Meaning.// Proceedings of ICPhS XVI, Saarbrücken, Germany.

6. *Radloff, W.* (1882). Phonetik der Nordlichen Turksprachen. Leipzig.

7. *Scherba, L.* (1948). The French Language Phonetics. Moscow.

8. *Zellers, M.* (2009) Fundamental frequency and discourse meaning in SSBE. Presentation given at Phonetics and Phonology in Iberia, Las Palmas de Gran Canaria.

European journal of natural history № 2, 2015. Импакт фактор РИНЦ – 0, 204. 29-31 pp.

UNIVERSAL PROPERTIES OF INTONATION COMPONENTS

Abstract. The article so proposed summarizes the results of the experimental & phonetic research of sounding speech intonation based on the material of the French, Kazakh and Russian languages. It considers intonation component functions (of melodics, duration, and intensity). A set of prosodic means is identified that convey the intonational specifics of sounding speech, and the relevant intonational components in interconnection and in combination that participate in the differentiation of utterances. Universal properties of intonation components, linguistic meanings as well as their role in the presentation of sounding speech are determined. The results of the research are based on the experimental data, and on the generalization of general provisions of the theory of intonation in the light of the current trends of general linguistics.

Keywords: intonation, melodics, duration, intensity, tempo, logical emphasis, tone register, timbre, speech flow, and rising, falling, rising-falling, and falling-rising melodics, experimental analysis, universal properties, division of the speech flow, range, interval, pause, and voiced pause.

1. Introduction

Connected sounding speech cannot be imagined without quite a number of its inherent properties: *change in melodics (nuclear voice tone) and in duration, tempo, pause, intensity and timbre.* Not all of these constant features are equally perceived by the human being, and not all of them play the equal role in the speech flow arrangement. The intonation

components, or prosodic features, as they are called, act in the oral speech in close interconnection and cohesion, and their various combinations serve for the presentation of an utterance, or a text (Hart, 2006).

Melodics is deemed to be the main and universal intonation component in the most different languages. "The universality of a pitch intonation component makes itself evident also in the fact that melodics is used as the most important intonational means in the most different languages, and that within one language the melodics performs different functions of intonation. It is facilitated not only by the low degree of the availability of melodics at a segmental level but also by a great deal of distinctive capabilities in the said intonation component" (Svetozarova, 1982, p. 36).

The peculiarity of each language makes itself evident to a greater degree in melodics (change in the pitch of a voice), and it is no mere chance that there is an expression «language melodics». The melodics can perform different functions (Alkon, 1959). Along with a pause, it is used for the division of speech and for the linking of its parts as well. Together with lexical and grammatical means, it participates in the conveying of the meaning. The melodics is the most important means to distinguish communicative types of utterances (story, order, question, exclamation). Along with a syntagmatic emphasis and timbre, it is used for the exact conveying of a logical aspect of oral speech and its emotional colors. The melodics may change depending on individual peculiarities of oral speech of individual speakers thereof, but there are basic forms of melodics, which are typical of people speaking one language. If these melodic models are not adhered to, speech may be incomprehensible.

2. Methods

A method of structural analysis of intonation is widely applied in present-day experimental and phonetic works. This method providing for the integral analysis of all interrelated components of intonation, the study and description of distribution of physical characteristics (nuclear tone frequency, intensity and duration) was developed and introduced by Russian scientists. Auditing and instrumental methods of research as well as computer processing of data have been used in the work.

3. Results

Acoustically melodic features of speech are correlated with the time-varying *nuclear tone frequency* (NTF). When talking, constant changes in the NTF value occur. The NTF values may unessentially change subject to individual sounds and sound combinations since the own physical features are peculiar to speech sounds, which depend on their spectral characteristics (Bolinger, 1970/3). In different languages, the tone contour may change under the influence of syntagmatic and logical emphases, i.e. of the most important word accentuated by the meaning. The direction of the NTF contour often acts as a distinctive feature of an utterance, which may be *rising, falling, rising & falling, falling & rising and even.*

In addition to the general direction of the main tone, the acoustic (secondary) parameters such as melodic (tone) *intervals, ranges*, and registers (levels) may act as a relevant characteristic (Danesh, 1960).

In the linguistic literature, the *interval* means a value of downturn or upturn in a syllable and between the syllables and should be defined by the ratio between the maximum and minimum values of the nuclear tone frequency in

this part. The interval is characterized by the direction, which may be rising, failing and even. For example, the intonation of story-telling in different languages, in case of the similarity of direction of moving the nuclear tone frequency differs in minor tone intervals from the intonation of order or exclamation.

Positive and negative frequency intervals are distinguished. The frequency interval is called positive if the first measurable value of the nuclear tone frequency is lower than the second one. Otherwise, i.e., if the first of the comparable values is higher than the second one, the frequency interval should be deemed to be negative. For example, it was proved by the experimental and phonetic method that the intonation of interposition parenthetic units in the Kazakh and French languages is characterized by the negative tone intervals on both junctures with the principal sentence. In the Russian language, in most cases the first juncture is presented due to the negative tone intervals, and the second one – due to the positive tone intervals.

A key role in the determination of the extent of importance of syntagms is played by the frequency *ranges*. A range should be determined by the difference between the maximum and minimum NTF values in the part being analyzed. Mean, extended and narrowed ranges are distinguished. The emotionally saturated utterances are usually characterized by the extended frequency ranges. For example, in many languages, exclamatory sentences as well as imperative sentences with the meaning of an order have more extended tone ranges as compared to other communicative types. Subject to the value, the frequency ranges may to be indicative of the basic or secondary idea in sentences with parenthetic units. Thus, parenthetic structures in different languages are, irrespective of their

positions, characterized by the narrowed tone ranges in comparison with the principal composition of a sentence.

In the intonation characteristic of the segment being analyzed, a substantial role is played by the *tone* (midfrequency) *level or register*. For example, if melodic contours are similar, imperative sentences are realized on higher tone levels than narrative ones. In the French, Kazakh and Russian languages, parenthetic units in the interposition and the postposition are characterized by the lower tone levels than the principal composition of a sentence. The higher midfrequency levels are indicative of the semantic importance of the segments analyzed, and the lower tone levels are indicative of the lower meaning.

One of the factors affecting the distribution of duration inside a syntagm, or a phrase is place of localization of a logical emphasis. An emphasized syllable, as a rule, has the longer duration than a non-emphasized one. To perceive speech, a not insignificant role is played by the ratio of the durations of syllables in a word, of words in a syntagm, syntagms in a phrase, phrases in larger-than-the sentence unities that is connected with the speech tempo. Usually the tempo is determined by the ratio of the general duration of a segment to the number of syllables.

Being a relative value, the tempo has a certain linguistic meaning. It may indicate a degree of importance of a speech segment for the listener: the one, which bears the larger informative load, is pronounced in the slower tempo than the insignificant information. Such universal trend is noted and experimentally proved in many languages where syntagms with a large notional weight require much time for the pronunciation. For example, it is found that parenthetic units in the French, Kazakh and Russian languages in the

preposition are pronounced in the slower tempo that is indicative of their maximum notional load in this position, and in the interposition and the postposition they are characterized by the quicker tempo that is indicative of their secondary load in the composition of a sentence. Imperative sentences in the languages so researched as compared to the declarative ones are most often characterized by the slow tempo of pronunciation, since it is important for the speaker that his willingness should be executed, and it especially relates to sentences with the meaning of an order. One of the important intonational components is a pause. The pause is a temporary stop, an interruption in the sounding and at the same time it is semiotic means performing a certain semiological function. According to their purpose, pauses may be physiological, emotive, intellectual, situational etc. (Tseplitis, 1974, pp. 74-75). According to N.D. Svetozarova, a pause between the words performs language functions being 1) means of division of speech into intonational and notional units; 2) means of expression of the character of a link between the parts of an utterance; 3) means of notional and emotional accentuation of a word, or a syntagm (Svetozarova, 1993, p. 369).

In addition to the actual and supposed pauses, there are *voiced pauses of hesitation,* which may be regarded as means of the current control of to avoid errors in speech, to think over the next following phrase. It has been established that the prosody exerts a direct influence on the semiological function of voiced pauses. Thus, for example, if the tone is low-falling, the voiced pause expresses consent, and if it falls from the higher initial pitch, then the consent acquires an emotive colour, and if sounds are pronounced in a rising tone, then a question is meant (Dolgova, 1974, p. 116) etc.

It is noted that the respiratory pause as an indicator of a speech product – a text, a discourse, and a pause in the sounding is also a sign of the disturbed semantic, grammatical, or other (semiotic) coherence of elements of the complex notional whole. When analyzing the syntactic environment of pauses, the following regularities are identified, which are, from our point of view, universal for many languages: the respiratory pauses may divide 1) a subject and a predicate of the communicative unit, 2) homogeneous predicates, or parts of the composite predicate, 3) a predicate and an object, 4) a predicate and an adverbial, 5) a predicate and an adjective, 6) there is also a frequency usage of a certain kind of lexico-semantic localizers, which positionally present the said pauses. In relation to the lexico-semantic environment of pauses, it is found that in the postposition the pauses may include various, often grammatically desemantized, lexical elements called lexico-semantic localizers (signs) of the communicative (communicative tasks and intentions), lexical (lexical meanings of the syntagm elements), grammatical and logical and semantic (extra-syntactic organization and semantics of grammatical relations and logical interrelations between the syntagm elements) levels. Such localizers may include a) co-ordinating conjunctions, b) subordinating conjunctions, c) desemantized elements and particles, d) personal pronouns (Krivnova, 1995, pp. 228-238). The study of the pausing in the automatic speech synthesis is deemed to be promising and interesting (Krivnova, 1998, pp. 71-78).

For today, the objective to generate a neutral variant of intonation division and the related physical pausing for each sentence in a text is of current interest first of all (Monaghan,

1990). As is known, in many languages, the intonationally substantial limits turn to be unmarked punctuation marks, and many punctuation marks are put where there are no intonation limits. Intensity as an intonation component is usually considered in combination with other intonational means. There is a close link between the emphasis and the intensity. Syllables bearing a logical emphasis have, as a rule, the greater intensity value though the intensity is not the single emphasis component. The stress of a syllable is also ensured by the other phonetic means: the pitch and the duration.

According to T.M. Nikolayeva, the "logical emphasis" is meant to be an accentual embodiment of the latent presuppositional category, and an ability to create a special context aura and an organizing utterance in general. The logical emphasis is considered by Nikolayeva in connection with the theory of accentuation, the same being realized in the question-answer unity, in the actual division, in the certainty-uncertainty category, and in the idea of contrast and importance, which are presented by the prosodic means, among which the dynamic parameters are of paramount importance (Nikolayeva, 1982, p. 13).

Differences in the form of a dynamic contour may convey information on the semantic weight of a syntactic structure in the composition of a sentence. Thus, it is parenthetic structures that are usually characterized by the decrease in the general level of the intensity that is deemed to be a universal feature for the most languages. The intensity in all languages rises with increase in the general emotional colour. One of the intonation components conveying human emotions is a prosodic timbre. Due to the timbre, emotional shades are distinguished such as joy,

anger, tenderness, contempt, discontent, irony, sadness and others (Zinder, 1974, p. 35).

For example, in the field of dramatic reading, N.V. Cheremisina notes the two main classifications of timbres: 1) metal timbre (the head resonator functions) – timbre of slogans, appeals typical of the meeting speech and the reading of heroic verses; 2) velvet timbre (the chesty resonator functions) – timbre of intimate, sweet speech, and of confessionary lyrics etc. (Cheremisina-Yenikolopov, 1999, p. 17).

Being the means to convey emotive meanings of an utterance, the prosodic timbre may have a meaning too. In case of the equal verbal composition of an utterance, the timbre colour may differentiate the utterance's positive or negative meaning (Fries, 1964). In the expression of intonation categories, prosodic means in different languages act in various combinations. The intonational specificity of a language makes itself evident in the choice of prosodic means and in their interrelationship (Romportl, 1973). Interrelations of intonation components may be universal for all languages and specific for a language. A question of the presence of prosodic universals in a language has been discussed for a long time. Already V.N. Vsevolodsky-Herngross wrote that "in all individualization, there is something between all intonations that allows us to understand each other even when we do not understand a foreign language" (Vsevolodsky-Herngross, 1922, p. 8).

According to L.A. Kanter, "The building of a contrastive-comparative and typological model of prosodic systems of the languages under consideration is based on the results of modeling speech intonation of each of the languages so compared. In this respect, one should bring to the forefront the task to compile inventory and classification of phrasal

intonemes (prosodemes) of a language and their variants being that initial material, which needs to be compared, or, as is common to say, to be measured in the linguistic and metrological meaning of a word" (Kanter, 1988, p. 84). I.G.Torsuyeva points to the fact that the typological classification of the language group intonation (kindred and non-kindred languages) is a part of general typology. According to Torsuyeva, the typological intonation analysis includes the following stages:

1. To choose inventory of units subject to their functions.
2. To choose relevant features to characterize units.
3. To describe the rules for interrelation and functioning of units in the formation of structures.
4. To describe the rules for the realization of units and structures (Torsuyeva, 1979, p. 93).

At the same time, a question of the presence of prosodic universals in a language is widely discussed in the modern linguistics. The universality of the prosodic level is stated in the D. Bolinger's works "All the world's languages use voice modulations – there are no languages where one whispers more often than he speaks. It may turn out that in a number of languages, which are still to be analyzed, melodic fluctuations may be casual in principle. However, a language of such type will generally turn out to be so exclusive that it will be even not able to testify against the universality, which is understood widely ‹...›. Thus, it is difficult to doubt in the intonation universality" (Bolinger, 1972, pp. 214-223).

4. Conclusion

The study of the speech intonation in different languages testifies that many established facts increase the sphere of the universal notion, and a growing number of

intonation facts transfer from the private language notion to the common language notion. Prosodic features of languages are transparent, and the language contact may result in the impact of one language system on the other and in the prosodic field. Therefore, the intonologists think that facts perceived as specific so far, being organized into the system may lose their aura of specifity, whereby it will become possible to build a general model of intonation types not attached to some specific language. A further research in the field of the intonology may be conducted in view of a typological research of the intonation of kindred and non-kindred languages to find out typological rand all-purpose features in their intonational structure. It should be noted that the problems associated with the study of language universals have always held a prominent place in the linguistics and studied at all levels of the language system. Universals in the field of intonation are studied the least of all, though some linguists offer an opinion that the intonational level must be of general-purpose at its core. Some general features of the intonation of different languages can be explained, apparently, by the international character of the thinking of all people, and the intonation, as compared to other linguistic phenomena, associated with the meaning to a greater degree. As it is seen from our research, according to the formal matter, the Kazakh intonation has its own specific features differing it from other languages. Typological works in the field of intonation is, undoubtedly, of value both on the theoretical level – in the development of the universality and intonology, and on the practical level: in the teaching and the instruction of an intonation belonging to another language.

As the experimental data show on the basis of material from different languages, a set of prosodic features (nuclear tone frequency, duration, intensity) that differentiate sentences according to the purpose of an utterance, is universal. An increase in the intensity is often related to the automatic increase in the nuclear tone frequency, since both features are conditioned by the general physiological mechanism – the increase in the subligamentous pressure. The intonation universality is caused by the general physiological reasons, and the properties of the human organs of articulation. A set of prosodic features (melodics, tempo, pause) may be deemed to be universal to convey sense relations between syntagms as well as a downturn on the last word of a syntagm for the closing melodics, and an upturn at the end of a phrase for the uncompleted one. The accelerated tempo in many languages conveys information of less importance, and the slow tempo – more important information. In many languages, there are intonation meanings such as opposition, introduction, explanation, enumeration, logical accentuation, which are conveyed by the same prosodic means but only in various combinations thereof. The universality of emotional colours appears in general intonation characteristics of positive and negative emotions. Positive emotions are, as a rule, characterized by the higher tone registers unlike the negative ones, which have the lower tone level. Those words, which bear emotional load, are pronounced with the higher melodic melodic tone.

References

1. *Alkon P.K.* (1959). Joshua Steele and the melody of speech // Language and Speech. – Vol. 2.

2. *Bolinger D.* (1970/3). Relative height Prosodic Feature Analysis // Analyse des faits prosodiques. Studia Phonetica.

3. *Bolinger D*. (1972). Intonation as a universal // Principles of typological analysis of languages refered to different order: Collected works under the editorship of B.A.Uspensky. – Moskow.

4. *Cheremisina-Yenikolopova N.V*. (1999). Laws and Rules of the Russian Intonation. Study Guide. M., «Flinta».

5. *Danesh F*. (1960). Sentence intonation from a functional point of view // Word. # 16.

6. *Dolgova O.V.* (1974). Halting Speech Semiotics. Moskow.

7. *Fries C.* (1964). On the intonation of «Yes-No» question in English // In honor of Daniel Jones. London.

8. *Hart J.T*. (2006). A Perceptual Study of Intonation. Cambridge Academ.

9. *Kanter L.A*. (1988). System Analysis of Speech Intonation. Moskow.

10. *Krivnova O.V.* (1995). Perceptual and semantic meaning of prosodic seams in a connected text // Problems of Phonetics/ Executive Editor L.L. Kasatkin. Moskow.

11. *Krivnova O. V*. (1998). Automatic synthesis of the Russian speech for an arbitrary text// Works of international seminar for computer linguistics and its applications. Tarusa.

12. *Monaghan A.I*. (1990). Rhythm and stress shift // Computer Speech and Language, 4.

13. *Nikolayeva T.M*. (1982). Accentuation Semantics. M., «Science».

14. *Romportl M*. (1973). Intonological typology // Studies in Phonetics. Prague.

15. *Svetozarova N.D* (1982). Intonational System of the Russian Language. Leningrad

16. *Svetozarova N.D.* (1993). Pause // Linguistic Encyclopaedic Dictionary. Moskow.

17. *Torsuyeva I.G*. (1979). Intonation and meaning of an utterance. Moskow.

18. *Tseplitis L.K.* (1974). Speech Intonation Analysis. Riga

19. *Vsevolodsky-Herngross V.N*. (1922). Theory of Russian Speech Intonation.

20. *Zinder L.R*. (1974). General Phonetics. Leningrad.

Review of European Studies; Vol. 7, No. 6; 2015, ***Scopus*** *ISSN 1918-7173 E-ISSN 1918-7181 Published by Canadian Center of Science and Education. 226-230 pp.*

INTONATIONAL DIVISION OF A SPEECH FLOW IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article is focused on results of the experimental & phonetic research of sounding speech intonation based on the material of the French, Kazakh, English and Russian languages. It considers intonation component functions (of melodics, duration, and intensity) in poetry and language spoken. A set of prosodic means is identified that convey the intonational specifics of sounding speech, and the relevant intonational components in interconnection and in combination of utterances. Universal properties of intonation components, linguistic meanings as well as their role in the presentation of sounding speech are identified. The results of the research are based on the experimental data, and on the generalization of general

provisions of the theory of intonation in the light of the current trends of general linguistics.

Keywords: Intonation, melodics, duration, intensity, tempo, logical emphasis, tone register, timbre, speech flow, universal properties, division of the speech flow, range, interval, pause, and voiced pause.

Introduction

1. The intonational research is of a special interest as related to the articulation of the speech flow, the ascertainment of principles of the composition of speech: into what parts it is divided, how these parts connect with each other and what prosodic means participating in the segmentation are relevant in the aspect of semiotics. Prosody, or intonation, is a critically important component of spoken communication (Rosenberg, 2009). These aspects have been generally considered in our work in accordance with concrete objectives; in future, one should pay attention to a detailed research of the intonational structure of a text (discourse) describing not only linguistic but also extratextual factors which influence the selection of means in the integrated prosodic characteristic of speech in view of the theory of speech activity, pragma- and sociolinguistics that would comply with the modern trends in the development of linguistics.

Methods

2. A method of structural analysis of intonationis widely applied in present-day experimental and phonetic works. This method is effective for the integral analysis of all interrelated components of intonation, the study and description of distribution of physical characteristics of

sounds in speech flow (nuclear tone frequency, intensity and duration) was developed and introduced by Russian scientists-linguists. Auditing and instrumental methods of research as well as computer processing of data have been used in the work.

2.1. The determination of technique and methods of articulating a speech flow with a further integration of prosodic segments is the basis in the development of theoretical principles of an automatic recognition and synthesis of speech. Currently, based on theoretical data obtained from the study of an intonational structure of the Kazakh speech, ascertaining specifics of the semantic and intonational articulation of a speech flow by a degree of importance of segments, and also describing a set of intonational units, work is in progress in order to recognize and synthesize prosodic characteristics of speech. In this regard, one can address to how the problem is approached in German (Fushs et al., 2015). The phrase structure is closely related to its phonetic shape – specifically, it determines the intonation contour of the utterance represented (Chomsky, 2006).

Results

3. The scientific and social effect is to introduce systematized new scientific knowledge on the fundamental section of linguistics phonetics in education. To this end, there will be carried out a detailed inventory of invariants, variants and variations of Kazakh phonemes, defined perceptual and aperceptual changes of each of the phonemes in the speech flow, identified scientific knowledge of phonetics and phonology of the language, their relationships, objects under research and scientific apparatus for the introduction of them into training courses in the Kazakh language,

defined the complete list of scientific apparatus of prosodic and intonation levels of super segment phonetics. A fund of scientific knowledge on description of sound changes and modifications of invariants, variants and variations of phonemes will be arranged with revealing the principles and ways of introducing them into the system of education. The laws, rules of intonologies, their functions, components, and units will be analyzed and systematized as a basis for the new research in the field. A new approaches of the study in the sphere of intonation and its parameters: melodic, temp, pauses, intensity, timbre, stress (syntagmatic, rhythmic) are developed and adjusted to the required formats in phonetics and phonology.

Discussion

4. Articulation of sintagmas is determined by the meaning content of a phrase and a degree of the occurrence of the principal and subordinate parts. Subject to the intent of the speaker, one and the same phrase may be pronounced with a various syntagmatic articulation. Correlation of parts of the phrase is conditioned by a certain understanding of the situation by the speaker or the hearer. An intonational composition of a sintagma is provided by melodic, dynamic and temporal means. When several rythmic groups unite into a sintagma, a syntagmatic emphasis enhances due to the weakening of the antecedent rythmic emphases. A more complex step of articulation of the speech flow is represented by those sentences, which may consist of several sintagmas, or one sintagma. A certain intonation contour and the existence of different kinds of emphases allow words to unite by sense into such phonetic unity. Accenting is the act of making a word acoustically

prominent from its surroundings. Phrasing is defined as a perceived disjuncture between words (Rosenberg, 2009). Any finished sentence may have a communicatorily composed intonational centre, to put it otherwise, a phrase emphasis, which performs the two main functions: 1) it differentiates a communicative type of a phrase; 2) it separates phrases from each other performing a delimitative function. A phrase emphasis organizing a phrase generally is localized on the last word of the phrase. The examples given below show how ***a phrase emphasis*** is moved to its end with an increase of words in neutrally pronounced phrases this phrase being the intonational centre.

Spring.
Spring comes.
Spring came early.
This year spring came early.

4.1. A function of articulating a phrase into speech segments is also performed by the logical emphasis singling out separate words in the phrase. Here, two levels of prosodic phrasing are defined: the intermediate phrase and the intonational phrase. The presence of a prosodic phrase boundary is indicated by perceived disjuncture between two words. Intonational phrases boundaries are defined by the highest degree of disjuncture, and are often associated with silence. Each intonational phrase is comprised of one or more intermediate phrases (Rosenberg, 2009). The logical emphasis is closely connected with semantics: the shades of meaning of the phrase may change from the localization of the logical emphasis. If we compare the following sentences we can notice close correlations between prosody and semantics. E*arly in the morning students went to school*). In this phrase, any word may

be emphasized subject to the communicative situation. *1.**Students** went to school early in the morning. 2.* E*arly in the morning students went to **school**. 3.**Early in the morning** students went to school*.

4.2. In a certain context, ***the logical emphasis*** being the accentual embodiment of a latent presuppositional category overlaps the phrase emphasis – the basic prosodic means organizing the phrase in general. Chomsky (2006) says that the situation changes considerably when we shift from the normal intonation to an intonation contour that contains a contrastive or expressive stress.

4.2.1. In the Kazakh language, a logical emphasis is conveyed by the following two methods: firstly, by changing the word order, i. e., by the inversion where the logically emphasized word is at the end of a phrase next to predicate, secondly, by changing no word order where the speaker, or the reader emphasizes a word important by sense. It has also been stated in research of Fushs et al. (2015), as in order to investigate which information listeners use to identify turn ends, several researchers have presented participants with speech fragments, asking them to predict whether the speaker would continue after the fragment or stop speaking. Being one of the main components of intonation, the logical emphasis is, along with the word order, a mouthpiece of the actual articulation. The basic function of the logical emphasis is to emphasize a rheme, which is a psychological predicate (logical predicate) of the phrase. Theme and rheme intonational relations show themselves as follows: theme shall be characterized by the increase in the tone, after which there is a pause and a break of the intonation contour while rheme, being emphasized is singled out by the reduction of the tone. Prosodic

features act here as semiotic means used by the speaker in compliance with his intention to represent some elements of the phrase as initial ones, which are less important, and the others, as a purpose of communication as such, like that new one, for which the communication act has occurred. In case of a neutral style, the topic coincides with a group of the subject, and the rheme – with a group of the predicate.

Tomorrow we go to our aul // on foot. How?
We go // to our aul tomorrow. Who?
We go to our aul // tomorrow. When?

In the aforesaid examples, in the first paradigm the rheme answers the question: *How?*. In the second paradigm – the question *Who?*. In the third paradigm – the question *When?*. Sentences with one and the same lexical filling in different speech situations may act as different phrases and be understood in a different way by logically singling out one of the words, with which the interest of the interlocutor is associated, who wishes to obtain some information (Bazarbayeva, 2008). It is the question put to this phrase that helps to determine theme and rheme. That part of the information of the phrase, which is in the question, is related to the topic, and the part of the information, which answers the question, is related to the rheme. Chomsky (2006) analyzes and illustrates an importance of that in the very similar way. He says that the effect of such intonation on presupposition is fairly complex. In the sentence *"The Yankees played the Red Sox in Boston"* with normal intonation, the point of main stress and highest pitch is the word "*Boston*" and the sentence might be an answer to such questions as *"where did the Yankees play the Red Sox?" ("in Boston"); "what did the Yankees do?" ("they played the Red Sox in Boston")*; "what happened?" (*"the*

Yankees played the Red Sox in Boston"). But suppose that contrastive stress is placed on *"Red Sox,"* so that we have *"The Yankees played the red sox in Boston."* Now, the sentence can be the answer only to *"Who did the Yankees play in Boston?"* Note that the sentence presupposes that the Yankees played someone in Boston; if there was no game at all, it is improper, not just false, to say *"The Yankees played the red sox in Boston."* In contrast, if there was no game at all, it is false, but not improper, to say *"The Yankees played the Red Sox in Boston,"* with normal intonation. Thus contrastive stress carries a presupposition in a sense in which normal intonation does not, though normal intonation also carries a presupposition in another sense; thus it would be improper to answer the question *"Who played the Red Sox in Boston?"* with *"The Yankees played the Red Sox in Boston"* (normal intonation). The same property of contrastive stress is shown by the so-called cleft sentence construction. Thus the sentence *"It was the Yankees who played the Red Sox in Boston"* has primary stress on *"Yankees,"* and presupposes that someone played the Red Sox in Boston. The sentence is improper, not just false, if there was no game at all. These phenomena have generally been overlooked when the semantic role of contrastive stress has been noted.

4.2.2. As it is seen from the examples, the logical emphasizing constantly accompanies the actual articulation. Nikolayeva (1982) associates the actual articulation with the accentual emphasis and prosodiacally emphasizing any element, proposes a number of statements as follows. 1. There is a basic accented element in any phrase. 2. As usual, this element is at the end of the sounding time span. 3. Generally, there is a rheme at the end of a phrase. 4.

Therefore, this emphasized element is associated with the rheme, and it's possible that it cannot be separated from the rheme. 5. Thus: where there is a rheme in the phrase, there must be a strong stress. 6. And vice versa: where there is a strong stress – there is a rheme. 7. There are some words (for example, particles) entailing there is an actual exphasis of the words associated with them. 8. Thus, they are emphasizers of rhemes (where it is loud, there is a rheme). 9. Rheme is a new, known and important thing. 10. So: the new thing is stressed, and the old thing is unstressed. 11. The basic stressed word is an intonational centre. 12. Therefore, where it is loud, there is Rheme, and there is an intonational centre in the same place. 13. The stressed element may have a contrastive meaning. 14. The contrast is a foregrounding, and an expressive alternant of the same compulsory stressed component – Rheme. As it is seen from the statements, the integral link between the accentual amplification and the rheme is one of the keystones of the actual articulation theory of general purpose for all languages, but having its specific laws for each language.

4.2.3. Let's give some more examples where the correlates of the logical emphasis are informative in conveying words, which are the most important by sense: 1.*Not so long before, // a man, called Yernazar, became a noble man.* 2.*Yernazar himself // became a rich man.* 3.*Now, he has a lot // of domestic animals.* 4.*His eight sons // also became rich.*

The logically emphasized words are characterized by the maximum (peak) values of the frequency of the basic tone, intensity and duration. In the fourth phrase, the topic is in the postposition towards the rheme that proves the stylistic colouring of the phrase. The rheme *His eight sons also* being

in the preposition is characterized by the more powerful acoustic features. The accentualy emphasized words ***eight sons also*** are characterized by the maximum values of acoustical, dynamic and temporal features. Thus, accents and stresses are of a great importance in the division of the speech flow in phonetics and phonology (Gussenhoven, 2002, 2004), and what is more in contextual distribution and interpretation of prosody (House, 2006, 2009).

4.2.4. Thus, the logical emphasis is an all-purpose way of expressing the actualization, which may actualize any component of the phrase subject to the communicative situation. The actual articulation is one of the kinds of the notional articulation. On a fundamental level, the research paradigm is aligned with the conversation analytic premise that meaning – prosodic or otherwise – is socially constructed, and continuously negotiated and shared by participants. This notion is in stark contrast to other approaches which treat prosodic meaning as cognitively pre-existing in the form of an intonational lexicon (Reed, 2011). There are also other ways of the notional articulation, for example, articulation by a degree of importance (Torsuyeva, 1979).

4.2.5. The notional articulation by a degree of importance supposes the availability of such element in phrases, which is the most important for the speaker, that is to say, in addition to the two notional elements: the current and the new ones, theme and rheme, the subject and the predicate, such elements can be seen, which do not suit these definitions. But, to better understand what is theme and rheme in conversation Wells (2010) says that it is hard to find robust evidence from studies of naturally occurring talk that speakers and listeners actually make use of tonal contrast to convey meanings.

4.2.6. Based on the other different principles, the division by a degree of importance has some advantages since one cannot always identify the subject and the predicate in a phrase, besides, in case of such an approach, no element remains beyond the scope of the analysis.

4.3. In different languages, elements of the scale may be placed in a different order. For the Kazakh language, the most important element, as a rule, will be placed at the end of a phrase. Let's give as an example the following phrase: *To build a house, for instance, it is necessary to have different materials*. The gradation by a degree of importance will, according to Torsuyeva (1979), be as follows – V2,V3,V1 where the most important component will be - V1 – *it is necessary to have different materials*, and the second by a degree of importance will be the element V2 - *to build a house,* and the third one – V3 - *for instance*. If there are two elements equal by importance in a phrase where the third one is available, which is less important, the scales will acquire the following structure: V1V2V1, V1V1V2, V2V1V1. Analyzing the prosodic means participating in the gradation by a degree of importance, Torsuyeva (1979) thinks that the scale of elements by a degree of importance is typological in spite of the fact that «in different languages one and the same combination may characterize V1 in different communicative types». For example, in exclamation, V1 in the Russian language is characterized by the same prosodic means as V1 in narration in the French language. V1 of the Italian narrative phrase corresponds to V1 of the Russian general question etc. In addition to the intonation, which plays a pivotal role in expressing a meaning by a degree of importance, lexical and grammatical means (particles, repeats).

4.3.1. Ways of the notional articulation of speech are also considered in the works of Dolgova (1974). Studying semiologically relevant ways of speech segmentation, the author recommends to rely upon the following four levels of the syntactical study of a text that correspond to the four objective tiers in the composition of the actual product of speech: a tier of sentence parts, a tier of the actual sentence articulation, a tier of phrase declamation, and a tier of parenthetic inclusions.

4.3.2. Considering the problem of articulation of the speech flow into the larger-than-thesentence unities, sentences and syntagms, the author pays attention to the fact that they are superposed by the more complex type of segmentation having specific features and functions not sufficiently discovered yet, associated with special means of realization thereof – in particular, with the prosodic means. To put it otherwise, such segmentation takes an optional form and is distinguished by quite peculiar properties both on the semantic level and the prosodic one, i.e., both in terms of the content and the expression (Dolgova, 1974).

4.4. Thus, the intonation, performing functions of organization and articulation of elements of speech (text), and of expression of a degree of link between them, segments them into the notional elements. In the segmentation of speech, rythmic, syntagmatic, phrase, logical and other kinds of emphases are prominent having an influence upon the meaning of phrases.

4.4.1. The phenomenon of ***the accentual emphasis*** is of interest to us in terms of its link with the intonational structure of a phrase. Various types of the accentual emphasis in combination with other prosodic means play

a key role in the process of communication. The accentual emphasis marking a word, which is important by sense, may take up any position in the phrase. Having an effect on the phrase, it is used to attract attention to a particular word: *River! River! There is a road on the opposite bank.* ***Near*** *are people! (Zh.Aimautov).*

In the speech flow, any word may be emphasized by sense in evocative phrases. The logical emphasis is closely connected with the meaning of the word, on which it is localized. The logically emphasized word usually has a clear articulation in the speech flow. At the beginning or in the middle of a phrase, it is characterized by the maximum values of frequency of the basic tone, duration and intensity. But if the emphasized word is at the end of the phrase, its intonational characteristics are only realized due to the time and dynamic maxima. Irrespective of the position held, emphasized words are characterized by substantial intervals at the junction with the other words in the phrase.

Conclusion

5. Thus, the problem of articulation of the speech flow may be considered from different positions and in different aspects, being of a keen interest to such scientists-linguists as engaged in solving problems of ***the science of speech.*** As related to the so-called pragmatic turn in linguistics, the attention of linguists is focused on a detailed study of the real products of speech with all their complexity and variety: what the role of the communicative situation is, what principles of the composition of speech are, into what parts it is divided, how these parts connect with each other, and which of different ways of its segmentation are semiologically relevant ones. Formation of a new paradigm

in studying voice communication is associated with a theory of speech communication and psycholinguistic research. The task of intonologs is to ascertain, accumulating new trends in the linguistics, what function is performed by the melodic, temporal and dynamic means of intonation not only in the notional articulation of the speech flow, but also in the speech activity, in the broad sense of the word, in interrelation with extratextual factors.

5.1. Problems and methods of studying the Kazakh intonation, which is an independent level of the language structure, were considered from the position of a system and functional approach, which proposes to study a variety of internal properties and meanings conveyed by the intonation, and its links and relations with other phenomena of the language system, the part of which it is. The language system consisting of a number of interrelated subsystems takes on new properties and features in the integration of new elements. A complex system and functional approach to the prosodic phenomena provides, to our opinion, a comprehensive and all-around study of speech properties in the field of the superfix phonetics and formation of a linguistic view, which enables to value the language in all variety of its manifestation.

5.1.1. It seems that the results of this work may substantially deepen, supplement and in particular cases adjust the already known rules for the role and the meaning of an intonational level attracting data of the Kazakh intonational system not studied yet, and will allow us to interpret some aspects of the general theory of intonation in a new way. In our work, we've made an effort to cover facts and phenomena as many as possible, which regard problems of the superfix phonetics, however, some interesting, to our

opinion, aspects are considered just fragmentarily, having been not covered in detail; the detailed study is a task of the future.

5.1.2. A further research in the field of the intonology may be conducted in view of a typological research of the intonation of kindred and non-kindred languages to find out typological rand all-purpose features in their intonational structure. It should be noted that the problems associated with the study of language universals have always been held a prominent place in the linguistics and have been studied at all levels of the language system. Universals in the field of intonation are studied the least of all, though some linguists offer an opinion that the intonational level must be of general purpose at its core. Some general features of the intonation of different languages can be explained, apparently, by the international character of the thinking of all people, and the intonation, as compared to other linguistic phenomena, associated with the meaning to a greater degree. That can also be said that semantic prosodies demonstrate some relationship with transitivity and in the case of build up, at least, this relationship is demonstrably consistent computationally within large corpora (Louw, 2000), relationship between prosodic variables and communicative functions Flax et al. (1991).

5.1.3. As it is seen from our research, according to the formal matter, the Kazakh intonation has its own specific features which differ it from other languages. Typological works in the field of intonation is, undoubtedly, of value both on the theoretical level – in the development of the universality and intonology, and on the practical level: in the teaching and the instruction of an intonation belonging to another language.

References

1. *Bazarbayeva, Z.* (2008). Kazakh Intonation. Daik-Press.

2. *Chomsky, N*. (2006). Language and Mind. Third Edition. Massachusetts Institute of Technology. Cambridge University Press.

3. *Dolgova O.V*. (1974). Halting Speech Semiotics. Moscow.

4. *Flax, J., Lahey, M., Harris, K., & Boothroyd, A*. (1991). Relations between prosodic variables and communicative functions. Journal of Child Language, 18, 3–19.

5. *Fuchs, S., Petrone, C., Rochet-Capellan, A., Reichel, U. D. & Koenig, L. L.* (2015). Assessing respiratory contributions tof0 declination in German across varying speech tasks and respiratory demands. Journal of Phonetics *52* 35 – 45.

6. *Elsevier. Gussenhoven, C.* (2002). Intonation and interpretation: Phonetics and phonology. In B. Bel & I. Marlien (Eds.), Proceedings of Speech Prosody 2002 (pp. 47–57).

7. *Aix-en-Provence. Gussenhoven, C.* (2004). The Phonology of Tone and Intonation. Cambridge: Cambridge University.

8. *House, J*. (2006). Constructing a context with intonation. Journal of Pragmatics, 38(10), 1542–1558.

9. *House, J.* (2009). Prosody and context selection: A procedural approach. In D. Louw, B. (2000). Contextual prosodic theory: bringing semantic prosodies to life. Texte paru dans Words in Context, A tribute to John Sinclair On his Retirement, Edited by Chris Heffer and Helen Sauntson, December 2000 Cédérom, ISBN 0 70 442 1666.

10. *Nikolayeva T.M.* (1982). Accentuation Semantics. M., «Science» Rosenberg, A. (2009). Automatic Detection and Classification of Prosodic Events. Columbia University.

11. *Szczepek Reed, B.* (2011). Beyond the Particular: Prosody and the Coordination of Actions. Language and Speech, 55(1,) 13 –34, University of York, UK.

12. *Torsuyeva I.G.*(1979). Intonation and meaning of an utterance. Moscow.

13. *Wells, B*. (2010). Tonal repetition and tonal contrast in English carer-child interaction. In D. Barth-Weingarten, E. Reber, & M. Selting (Eds.), Prosody in interaction (pp. 243–262). Amsterdam: John Benjamins.

International journal of environmental and science education. 2016, vol. 11, NO. 10.Импакт фактор Scopus – 0,471. ISSN: 1306 3065. 3669-3678 pp.

ON NEW KAZAKH LATINIZED SCRIPT

Abstract. The article presents the results of the scientific research carried out to construct the most effective Kazakh alphabet based on Latin graphics. The idea of switching the Kazakh alphabet to Latin graphics was connected to enhancing the state language and helping it to become a part of informational community. The methods of phonetic and contrastive analysis were used to reveal the features of using Latin graphics to represent nationally specific sounds. The research showed that the usage of diacritics was a feature of successfully switching to Latin graphics. The usage of diacritical marks has been pointed out as an effective way to adopt Latin letters to the phonetic system of Kazakh.

Key words: grapheme, phoneme, phonetic system, diacritical mark, phonematic principle, orthography.

Introduction. As Kasym-JomartKemelevich pointed out at the meeting of National committee of public trust, the switch of Kazakh alphabet from Cyrillic script to Latin script requires the modernization of the linguistic system, which implies thorough scientific approach. At the same time, it was said that the switch of the state language to Latin script needs to be carried out stage by stage, considering the public opinion when it comes to the imperfections of the alphabet. Linguists were asked to erase such imperfections of the script.

Since the emergence of the idea of switching the state language to Latin graphics, various linguistic researches have been handled in this field. As a result, an alphabet was created. It was tested both by researchers and by citizens. Polls and questionaries helped to view the general picture of how Kazakhstani citizens were reacting to the emergence of this alphabet. In most cases, the participants of such polls noted the imperfection and the impracticality of the mentioned graphics. The way it was constructed and the diacritical marks it included were inconsistent in terms of practicality.

Theprimaryalphabetcontained 32 letters, with the national letters being specified via the use of acute. Acuteisadiacriticalmarkwhich occurs above the letter it modifies. It was utilized for modifying both vowels and consonants. There were also two digraphs which stood for the sounds [ʃ] and [ʧ] (***ш*** and ***ч***). Thosedigraphsandtheus eofacutewere the reason why this alphabet was criticized by a considerable number of specialists and the citizens of the Republic of Kazakhstan. Consideringtheexperienceof

European countries which have been using Latin script for a long time and the experience of Turkic nations which recently switched to this script, the linguists from the Institute of Linguistics named after A. Baitursynovenhanced the mentioned alphabet. This article presents the justification of the changes which were made and the results of the work of the Institute.

Methodology of the research. The main methods utilized in the preparation of new Kazakh alphabet based on Latin script were the methods of phonetic analysis. They allowed to reveal the correlation between phonemes and correspondent letters. Besides, the contrastive analysis of various alphabets and phonetic systems was utilized. The languages of Europe and Turkic languages were compared in terms of their experience in using Latin alphabet for conveying their nationally specific sounds. The results of such a contrast were used to construct a brand new and successful alphabet for the Kazakh language.

Discussion. As it is well-known from the history of script, the European languages used the same Latin-Roman alphabet despite the differences in pronunciation. Borrowing the alphabet of classic Latin resulted in the discrepancy between phonemic (sounds) and graphic (letters) representations of the languages of Western Europe. In contemporary European languages, there are more phonemes than graphemes: 35 phonemes in French and 44 in English, for example. Nonetheless, such a great variety of phonemes can be only represented by 26 Latin letters (6 vowels and 20 consonants) [1].

The gap between phonemic system and script is explicated as follows: phonetic systems are in the state of constant

development. External (culturalfactors, neologisms, borrowings) andinternalfactors (phonologization, divergence and convergence of phonemes) influence the expansion of phonetic systems of various languages [2]. Additionally, thescriptsoftheselanguagesdidnotundergoconsiderable orthographic reforms for a significant period. Manyletter sarewrittenbutnotpronounced (for instance, the silent "e" in the end of French and English words); other letters are pronounced distinctively according to their position in the word; the same sounds are represented by various letters and combinations of them [3].

The orthography of German, Finnish, Czech, Polish, Lithuanian, Hungarian, Swedish, and Norwegian languages is closer to the contemporary literary norm. Thisis the result of the reforms related to religious-reformative and revolutionary movements that these nations underwent.

These nations constructed their orthography taking into consideration the literary norms of their languages. As the Latin alphabet was quite restricted, additional letters were used to represent the specific national sounds; these letters were created with the help of diacritical marks [4]. As a result, the alphabets of these languages contain from 29 to 40-42 graphemes.

Thereare 29 letters in Swedish, Finnish and Norwegian; 30 letters in German; 31 letters in Romanian and Moldovan, 32 letters in Polish, Lithuanian and Estonian: 33 letters in Latvian; 40 and 42 letters in Hungarian and Czech, respectively. Forinstance, the contemporary German alphabet consists of 26 letters of classic Latin alphabet with the addition of three umlaut marks (Ää, Öö, Üü**)** and one ligature ß**.** The umlaut allophones of the main phonemes, having been liberated from their positional dependence,

turned into independent phonemes and were represented with separate graphemes.

Latviancanbetaken as an example of Eastern European languages. This language lacks four letters of the classic Latin alphabet (Q, W, X, Y), but there are 11 additional letters which represent the nationally specific sounds: Āā, Čč, Ēē, Ģ ģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž**.** These letters are created with the help of superscript and subscript diacritics. Prolonged vowels are represented via *macron*, a superscript diacritic, while the marks of *breve* and *cedilla*. Subsequently, there are 33 graphemes in the Latvian alphabet.

TheTurkish alphabet consists of 29 letters. Three graphemes of classic Latin are not in use (Q, W, X), while there are six additional letters: Çç, Ğğ, Iı, Öö, Şş, Üü**.** NativeTurkish sounds are represented with the help of superscript and subscript diacritics. Umlaut is used to convey some front vowels, and the additional consonants are made with the help of breve and cedilla.

AmongtheTurkic nations of CIS, Azerbaijanian has the most successful experience of switching to Latin graphics. The alphabet of this language consistsof 32 letters. Seven nationally specific sounds are represented by the graphemes Çç, Şş,Ğğ, Iı, Öö, Əə, Üü**,** and the only extracted classic Latin letter is W. Diphthongoids are usually conveyed with the help of *umlaut* diacritical marks, while consonants are represented via superscript and subscript diacritical marks of *breve* and *cedilla*.

The improved and enhanced alphabet, considering the experience of other languages (Turkish, Azerbaijanian, Turkmen, German, Finnish, Swedish, Latvian etc.) utilized the diacritical marks of umlaut, breve, cedilla and macron to convey the nationally specific sounds. Every diacritical

mark has its own phonetic meaning and accurately transmits the content of the sound. The enhanced alphabet based on Latin script was discussed at the meetings of orthographic group, at the seminars, round tables, and conferences. Itw asapprovednotonlybythescholarsspecializing in narrow fields, but also by the representatives of general public.

The next stage of the linguistic reform was to construct the rules of spelling for Latin graphics. While developing the orthographic rules, the theoretical aspects of Kazakh linguistics, dialectological development of the language, and the rules of phonology, or thography and grammatology were considered. The language was viewed from the perspective of dialectological development. Infact, no language develops in an isolated manner. The influence of the neighbor tongues is always present, which results in mutual enrichment of lexis and pronunciation. For instance, English and French are the neighboring languages which have been interacting for a considerable period of time. Hence English has many borrowings from French, which impacted the enrichment of this language and its high status in contemporary society.

The emergence of borrowed phonemes is the direct result of borrowing the words, notions, and terms. Those phonemes are indicated by specific letters when written. According to the rules of language, divergence divides a single phoneme into two. This is a common process for all the developed languages of the world: the external and internal factors influenced the emergence of new phonemes which were represented via diacritical marks utilized for clarifying or changing the phonetic meaning.

Language needs to be viewed as a living organism which develops and improves alongside its speakers. For along period of time, thesociety of Kazakhstan has been

surrounded by various cultures and civilizations, which resulted in mutual penetration of traditions, knowledge, and skills that accumulated in the language. "Clear" languages do not existsince no nation lives in complete isolation. Thus, with the influence of neighboring languages, new terms and notions enrich the vocabulary, which has an impact not only on the lexis, but also on the phonetic system of the languages.

The establishment of new phonemes is connected to the development of language and thinking. This is a natural process of enriching the phonetic system via phonemes which come from other languages and, as time passes, get adapted to the articulatory apparatus of the speakers. There is an opinion that new Kazakh alphabet based on Latin script should not contain the letter "f", as the sound which this letter represents is not native to Kazakh language. However, it is necessary to consider that the phoneme [f] is not native to Russian either: it came from European languages, that is why there are few nationally specific Russian words containing this letter. These words are mainly on omatopoeicnotions which repeat after the sound of releasing air through one's teeth. Arabic, however, containsnative words with this phoneme. As a result, thisletteris utilized both on the east and west of Kazakhstan, and it is also present in the alphabet of Turkic nations, which is why we consider the preservation of this letter in the enhanced alphabet more than relevant.

The development of the phonetic system is carried out not only with the help of external factors such as borrowed sounds, but also based on the internal enhancement of the language. It is necessary to point out that the developed languages are characterized with the enriched lexical and phonetic fund; that is, a significant number of phonemes

relates to a developed, perfected language. The goal of entering the list of thirty developed countries requires the improvement of the language. As Elbasy noted, the switch to Latin script is aimed at "the further development of Kazakh language and high technologies". Switching to Latin graphics is a historically important event which is necessary for modernization and enhancement of the state language. This is a civilized choice for the integration into the advanced world of informational technologies. This is one of the most significant elements of the program of modernizing the public conscience.

The main principles of orthography are defined on the basis of the national alphabet and spelling rules. Contemporary Kazakh script is constructed on the phonematic principle, though the morphological, traditional-historical, and phonetic principles can be also traced. The script must be understandable and convenient for the users, that is why orthographic rules were compiled with the consideration of the main tendencies of spoken and written text. Also, the universal rules of ergonomics, orthographic memory, consistency and practicality of the script were taken into account.

The ergonomicor practical writing is based on representing various phonemes with the help of restricted number of letters. Suchascript, "totejazu", based on Arabian graphics, was introduced by A. Baitursynov who is the founder of Kazakh linguistics. Hence the most important principle is to prefer phonematic type of script to transcriptional type. Intranscriptional script, allthe pronounced sounds are written down. At the same time, phonematic principle allows to document only those sounds which are capable of distinguishing the meaning and influencing the content of the utterance – the phonemes.

Speech and text as the forms of communication are two representations of the same language. Speech has a sound and serves for the immediate communication between people and implies the presence of an interlocutor. Unlike rapid and immediately fading speech, textor script can be stored for a long period of time, thus connecting the representatives of different nations and conveying the fruits of civilization from generation to generation. Scriptbyitselfisconservative. In fact, it aims at preserving the continuity, unity, and stability, which is represented in the so-called orthographic memory of spelling.

Results. To conserve the continuity of script, the orthographic rules developed by outstanding Kazakh linguists such as A. Baitursynov, K. Zhubanov, S.Amanzholov, N. Sauranbayev, M. Balakayev, I.Kenesbayev, R. Syzdykova, A. Kaidarov etc. were taken into consideration [5]. The objective of the linguists at the Institute of linguistics named after A. Baitursynov was not only conveying the Kazakh sounds in script, but also preserving the orthographic norms which help accurately perceive the speech content and improve the culture of latinized graphics.

These norms include the rules of vowel harmony and the basic rules which have been compiled since the ancient times. Light will be shed on the scientific interpretation of changes and additions to the rules of orthography. Theresults of scientific research will be published in linguodidactic manuals, orthographic dictionaries, toolkits and various types of instructions.

New rules of Kazakh orthography based on Latin graphics consist of nine chapters. Intheserules, the spelling of words with diacritical marks are indicated thoroughly.

To represent Kazakh soft vowels, the diacritical mark of umlaut (two dots above the letter) was used. For example: ädıs (method), *dän* (seed), *mädeniet* (culture), käsıp (craft); *örıs* (field), *ömırşeŋ* (livable), kösem (leader); *ürdıs* (process), *ükımet* (government), jüie (system).

To represent the consonant ғthe diacritical mark of breve (an upside-down crescent) was used. Forexample: ğaryş (space), *samğau* (to fleet), *tabi*ğat (nature), *bağdar* (direction), *qağaz* (paper), *sağat* (clock). To indicate the consonant ұthe diacritical sign of cedilla (resembling a hook) was used. For instance: *şaŋyraq* (a house or the top of native Kazakh yurt), bürşı*k* (bud), *qylyş* (sword), qoişy (shepherd), *oşaq* (fireplace), *şara* (bowl). Torepresentthehardvowelұa diacritical sign of macron (a short line above the letter) was used. For example: ūtymdy (profitable), *ūstaz* (teacher), qūjat (document), *maglūmat* (data), *ūlys* (ulus – a block in Kazakh historical government), qūl (slave).

Conclusion. In the present article, the experience of other languages in using Latin alphabet was widely addressed. As the research shows, various languages used different techniques to cope with the discrepancy between their phonetic systems and the graphic representation of the sounds. For instance, English "spelling" refers to saying the word letter by letter, as English is one of the languages where pronunciation does not match the graphic representation of the notion. Such a great difference occurred for the historical reason: when Latin was forcefully introduced as the main language of writing, the native European languages had to adopt their phonetic systems to the restricted number of Latin letters. In case of English, no enhancements were carried out, and the Latin graphemes are used without any diacritical marks. The

combinations of letters help identify the nationally specific sounds which did not exist in Latin. When it comes to other languages such as German, French or Latvian, the presence of diacritical marks has been identified. As the research showed, these languages utilized breve, macron, cedilla, and umlaut to represent their nationally specific sounds (soft vowels, for instance).

The case of Turkic languages is quite different from the European languages. The Turkic languages have recently started to use Latin alphabet, and the experience of Turkish and Azerbaijanian is the most successful. In these languages, diacritical marks are used to convey the sounds which are quite close to the nationally specific phonemes of Kazakh.

Subsequently, the enhanced version of the alphabet based on Latin graphics utilized the diacritical marks of umlaut, breve, cedilla, and macron. This decision was the result of careful discussion and consideration of the experience of European and Turkic languages. The usage of diacritical marks accurately conveys the internal content of the phonemes of the Kazakh language. The present article was prepared within the scope of the project: "*Development of a series of updated normative dictionaries and academic publications that provide the transition of the state language into the national Latin graphic alphabet*", financed for the period of 2021-2022.

References

1. *Burchfield, R*. The Cambridge history of English language / R. Burchfield. – Cambridge: Cambridge University press, 1994. – 656 p.

2. *Bazarbayeva Z.M.* New Kazakh letter based on the Latin chart // Bulletin of National Academy of sciences of

the Republic of Kazakhstan. – 2019. -№ 382. – pp. 355-359.

3. *Janson, Tore*. A natural history of Latin / Tore Janson. – Oxford: Oxford University press, 2007. – 305 p.

4. *Sacks, David*. Letter perfect: a marvelous history of our alphabet from A to Z. – Crown, 2003. – 416 p.

5. *Baitursynov A.* Til taǵylymy [Language training] / A. Baitursynov. – Almaty, 2008. – 325 p.

The Bulletin the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan, №6, 2019.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ НЕГІЗДЕЛГЕН ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада латын әліпбиіне негізделген қазақ жазуының неғұрлым ұтымды нұсқасын құрастыру мақсатында жүргізілген ғылыми зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Латын әліпбиіне ауысу ойы тілді дамытумен және әлемдік информациялық кеңістікке ену қажеттілігімен байланысты болды. Фонетикалық және салғастырмалы талдау әдістері латын әліпбиін ұлттық дыбыстарды жеткізу үшін қолданудың ерекшеліктерін айқындауға көмектесті. Зерттеу көрсеткендей, латын әліпбиіне ұтымды түрде ауысудың бірден-бір ерекшелігі – диакритикалық белгілерді қолдану. Сәйкесінше, диакритикалық белгілер латын әріптерін қазақ фонетикалық жүйесіне бейімдеудің тиімді жолы ретінде айқындалды.

Түйін сөздер: графема, фонема, фонетикалық жүйе, диакритикалық белгі, фонематикалық принцип, орфография.

О НОВОМ КАЗАХСКОМ ЛАТИНИЗИРОВАННОМ ПИСЬМЕ

Аннотация. В статье представлены результаты научного исследования, проведенного с целью сконструировать наиболее эффективный вариант казахского латинизированного алфавита. Идея перехода на латинскую графику была связана с развитием языка и с необходимостью стать частью информационного сообщества. Методы фонетического и сопоставительного анализа помогли выявить особенности использования латинской графики для передачи национально-специфических звуков. Исследование показало, что основной особенностью удачного перехода на латинскую графику было использование диакритических знаков. Таким образом, диакритические знаки были отмечены как эффективный путь адаптирования латинских графем к казахской фонетической системе.

Ключевые слова: графема, фонема, фонетическая система, диакритический знак, фонематический принцип, орфография

Қазақстан республикасы ұлттық ғылым академиясының хабаршысы. THE BULLETIN the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan, № 6, 2019. 355-359 pp.

КАЗАХСКАЯ ЛАТИНИЦА: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ

После публикации программной статьи Главы государства о модернизации общественного сознания,

где говорится о поэтапном переходе казахского языка на латинскую графику в научных кругах начались бурные обсуждения о способах передачи казахских фонем латинскими буквами.

На конференциях и «круглых столах» высказываются различные мнения. Все доклады и выступления сосредоточены вокруг главной проблемы – нахождения оптимальных путей и способов перехода казахского языка на латиницу. Трудность ее решения состоит в том, чтобы передать все существующие фонемы (звуки) казахского языка ограниченным числом букв латинского алфавита.

Из истории письма известно, что в европейских языках, несмотря на различный звуковой состав, за основу был взят латинско-римский алфавит. В результате заимствования алфавита классической латыни возникло несоответствие между фонемным (звуковым) и буквенным составом языков народов Западной Европы. Так, в современных европейских языках фонем намного больше, чем графем: во французском языке насчитывается 35 фонем, в английском 44. Для передачи всего этого фонемного многообразия современный латинский алфавит всего лишь 26 букв (6 гласных и 20 согласных).

Такой разрыв между звуковой системой и письмом объясняется тем, что фонетическая система языков находится в постоянном развитии. Звуковой состав обогащается под влиянием внешних (смежная культура, новые понятия, заимствованные слова) и внутренних факторов (процессы фонологизации, дивергенции и конвергенции фонем). Кроме того системы письма этих народов подолгу не переживали крупных орфографических реформ. Многие буквы

пишутся, но не произносятся (например «немое е» в конце французских слов); другие произносятся по-разному, в зависимости от их места в слове; для передачи одних и тех же звуков применяются разные буквы и буквосочетания.

Историко-традиционное письмо на латинской основе отстает от развивающейся звуковой системы, требует реформирования с целью приближения к современным литературным языкам.Такое отстающее от современного языка развитие письма многих европейских народов обусловлено несколькими обстоятельствами. Во-первых, параллельно с национыми языками и системами письма у этих народов в продолжение всего средневековья применялся мертвый латинский язык и письмо, оказавшие тормозящее влияние на развитие национальных письменных систем.

Во-вторых, в течение всего раннего средневековья сильно сказывалось воздействие католицизма, не признававшего другого письменного языка, кроме латинского, а также влияние консервативных научных кругов, воспитанных на классической литературе, гордившихся своей античной образованностью и считавших приближение письма к народному языку вульгаризацией. Это, в свою очередь, обусловливало консервативную государственную политику в отношении письма, особенно характерную для Франции и Англии.

В-третьих, разрыв между письмом и речью постепенно настолько усилился, что для его ликвидации потребовались бы уже не отдельные реформы, а коренная перестройка письма, которая была предпринята Яном Гусом в реформировании чешского письма, Матьяшем Деваи – венгерского, Иваром Осеном – норвежского.

Следует заметить, что не все 26 латинских букв сохранились в европейских алфавитах, например в восточноевропейских языках (польском, латышском, литовском, эстонском и других) некоторые латинские буквы (*w, x* или *y*) отсутствуют. Поэтому основной буквенный состав этих алфавитов еще более ограничен.

Все это обусловило необходимость широкого применения в европейских системах письма надстроечных и подстроечных диакритических знаков, а также двух-трехбуквенных сочетаний. Диакритические знаки обычно применяются для уточнения или изменения основного звукового значения латинских букв (например *ö, ü, ä* в немецком, турецком, азербайджанском письме). Двух-многобуквенные сочетания служат для передачи звуков, не передаваемых латинскими буквами (например *sch, ch, sh* для обозначения ш в немецком, французском и английском языках).

В языках с ранним становлением письма на латинской основе (английской, французской, итальянской) ни многобуквенные сочетания, ни диакритированные буквы в состав алфавитов не включаются и рассматриваются лишь в правилах орфографии. В большинстве же восточноевропейских языков (чешском, польском, венгерском, финском, румынском и других), а также в турецком, азербайджанском, которые позже перешли на латиницу, диакритированные буквы, а иногда и двухбуквенные сочетания входят в алфавиты наряду с основными латинскими буквами. В связи с этим количество букв в этих алфавитах различно.

Применение диакритики и многобуквенных сочетаний создает возможность точнее передавать

звуковой состав языка. В то же время слишком широкое использование этих приемов (в особенности многобуквенных сочетаний) очень затрудняет как обучение письму, так и сам процес. Положение усугубляется тем, что одни и те же диакритические знаки (например «трема» во французском и немецком письме), многобуквенные сочетания и даже некоторые основные буквы латинского алфавита (например, C, V, U) получили в различных системах письма неодинаковое значение.

Ближе к современному литературному языку орфография немецкой, финской, чешской, польской, литовской, венгерской, шведской, норвежской и некоторых других европейских систем письма, переживших крупные реформы, связанные с религиозно-реформатским и национально-освободительным движением. Орфография этих народов построена применительно к их современным литратурным языкам, и вследствие ограниченности латинского алфавита для обозначения национальных специфических звуков были добавлены дополнительные буквы, образованные в большинстве случаев посредством диакритических знаков. Поэтому их алфавиты насчитывают от 29 до 40-42 графем.

В шведском, финском, норвежском языках 29 букв, немецком – 30, румынском и молдавском – 31 буква, польском, литовском и эстонском – 32, в латышском – 33, в венгерском и чешском – 40 и 42. Например современный алфавит немецкого языка, состоит из 26 букв основного латинского алфавита с добавлением 3 умлаутных знаков *(Ää, Öö, Üü)* и одной лигатуры ß. Умлаутные аллофоны основных фонем, избавившись

от позиционной зависимости, превратились в самостоятельные фонемы, получив свое буквенное обозначение.

Из восточноевропейских языков для примера можно взять латышский. В нем из основного состава латинского алфавита отсутствуют 4 буквы (*Q, W, X, Y*), зато для передачи своих звуков добавлено еще 11 букв (*Āā, Čč, Ēē, Ģ ģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž*), образованных с помощью надстрочных и подстрочных диакритических знаков. Таким образом, латышский алфавит насчитывает 33 буквы.

Турецкий алфавит состоит из 29 букв. Из основного состава латинского алфавита изъяты 3 буквы (*Q, W, X*), но добавлено 6 (*Çç, Ğğ, Iı, Öö, Şş, Üü*). Исконно турецкие звуки образованы с помощью надбуквенных и подбуквенных диакритических знаков. Мягкость гласных, как в немецком языке, передается с помощью диакритического знака умлаут, дополнительные согласные звуки образованы посредством надбуквенных (бревис) и подбуквенных (седиль) диакритических знаков.

Из тюркоязычных стран СНГ наиболее успешно на латинскую графику перешел азербайджанский язык. Его алфавит состоит из 32 букв. К основному латинскому алфавиту добавлено 7 национальных букв (*Çç, Şş,Ğğ, Iı, Öö, Əə, Üü*), с изъятием только буквы *W*. Узбекский язык два раза переходил на латиницу. Сначала их национальные звуки передавались посредством диакритических знаков по примеру восточноевропейских, турецкого и азербайжанского языков, затем они приняли интернет-алфавит из 26 букв.

Казахский, узбекский и азербайжанский языки относятся к трем группам тюркских языков. Казахский – к

кыпчакской, азербайжанский – к огузской, узбекский – к карлукской. Два родственных нам языка приняли алфавиты на основе разных принципов. Если азербайжанский язык пошел по традиционному пути, то узбекский язык выбрал алфавит, основанный на 26 буквах клавиатуры компьютера. Какой же алфавит приемлем для казахского языка?

Еще в начале 90-х годов прошлого столетия с обретением Казахстаном независимости данная идея дискутировалась в СМИ. В 1992-м в Турции состоялся конгресс тюркских народов бывшего СССР. Одним из основных вопросов повестки дня переход письменности тюркоязычных народов на латинскую графику. Члены делегаций с энтузиазмом восприняли эту идею. Наш Институт языкознания представлял академик Абдуали Кайдар, который затем подготовил первый проект казахского алфавита на основе латинской графики.

К настоящему времени накопилось множество проектов. На основе их анализа Институт языкознания им. А. Байтурсынова предложил два вида проектов – лингвистический и интернет-проек. В первом за основу берут фонетический состав казахского языка и ищут пути обозначения «лишних» фонем с помощью дополнительных знаков из системы латиницы. То есть 26-буквенный состав латинского алфавита пополняют несколькими диакритированными буквами, необходимыми для передачи национальных звуков. Во втором проекте казахский алфавит передается 26 буквами латинского алфавита, которые находятся на клавиатуре компьютера. Национальные звуки обозначаются посредством диграфов (сочетания букв).

У обоих проектов есть достоинства и недостатки.

Достоинствами лингвистического проекта является то, что каждому звуку в фонетической системе национального языка опеределена отдельная графема: выдержан принцип «один звук-одна буква. В системе алфавита данного проекта нет диграфов и триграфов, что облегчает процесс чтения и письма.

Однако для национальных специфических звуков вводятся дополнительные надбуквенные – для гласных умлаут (*Ä, Ö, Ü*), для согласных – бревис (*Ğ*) и подбуквенные – для согласных седиль (Ş) диакритические знаки, а также берутся буквы из расширенного латинского алфавита – *I, İ*. Требуется специальная программа в системе интернета (меняется клавиатура компьютера) для передачи дополнительных букв.

Интернет-проект не требует специальной программы в системе интернета, так как базируется на традиционной латинице, состоящей из 26 букв. Не вводятся дополнительные диакритические знаки. Без технических трудностей можно обмениваться информацией с любой точкой земного шара. Он облегчит изучение английского языка. Это его несомненные достоинства.

Однако за неимением специальных букв 7 звуков (*ә, ө, ү, ж, ғ, ң, ш*) передаются диграфами. Гласные *ә, ө, ү* передаются как *ае, ое, ие*. Согласные *ғ, ж, ң, ш* обозначаются диграфами *gh, zh, ng, sh*. Использование сочетаний букв для обозначения звуков не отвечает принципу экономии в языке и порождает некоторые трудности в чтении и письме.

На парламентских слушаниях был предложен интернет-алфавит. Теперь начинается обсуждение.

Многие не приемлют диграфы, так как в кирилличес-ком алфавите один звук обозначался одной буквой. Если сравнить данный проект с французским или с английским письмом, то здесь прослеживается система. К согласным добавляется *h*, к гласным *е*. В английском и французском языках нет никакой системы. Один звук может передаваться диграфом, иногда триграфом или одной буквой.

Молодежи, а также знающим иностранные языки, освоение такого письма не представляет трудностей. Звучат предложения по обозначению мягких гласных с помощью апострофа или заимствование немецкой клавиатуры компьютера, где мягкие гласные обозна-чаются через диакритические знаки. Все поступаю-щие отзывы и предложения будут учтены, и до конца года будет принят окончательный вариант казахского языка на основе латинской графики.

На данном этапе предстоит вести информационно-разъяснительную работу со всеми группами населе-ния по популяризации нового алфавита на основе латинской графики. Следует провести комплекс мероприятий по апробации нового алфавита в научно-педагогическом сообществе, подготовить и описать орфографические и орфоэпические правила использования латинских букв и начать учебно-мето-дическую работу.

Казахстанская правда, 27 сентября 2017 г.

ЛАТИНИЦА: ЛИНГВИСТЫ ПРОТИВ ПРОГРАММИСТОВ

К настоящему времени накопилось множество проектов по переходу казахского алфавита на латинскую графику. Проанализировав, их можно объединить в две основные группы: *лингвистический проект и интернет-проект.* Авторы первого проекта, это в основном лингвисты, за основу берут фонетический состав казахского языка и ищут пути обозначения специфических звуков казахского языка с помощью дополнительных знаков из системы латиницы. То есть по опыту восточноевропейских и тюркских языков 26-буквенный латинский алфавит пополняют несколькими диакритированными буквами (например ä, ö, ü), необходимых для передачи национальных звуков казахского языка.

Сторонники второго проекта – это математики, программисты). Они считают, что казахский алфавит надо приспособить к компьютерной технике, т.е. ограничиться 26 буквами латинского алфавита. Это значит, что казахский алфавит будет идентичен английскому алфавиту, сформировавшемуся в 7 веке со всеми его недостатками, которые сами англичане не могут преодолеть в течение нескольких столетий и из-за которых у них все пишется не так как слышится.

У обоих проектов есть достоинства и недостатки.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПРОЕКТ

Достоинства: каждому звуку в фонетической системе национального языка опередена отдельная

графема: выдержан принцип «один звук-одна буква. В системе алфавита данного проекта нет диграфов и триграфов (сочетание двух или трех букв, обозначающих один звук), что облегчает процесс чтения и письма.

Недостатки: для национальных специфических звуков вводятся дополнительные надбуквенные и подбуквенные диакритические знаки: для гласных *умлаут* (ä, ö, ü), для согласных *бревис ğ*, *седиль ş* а также берутся буквы из расширенного латинского алфавита *i, ñ.* Требуется специальная программа в системе интернета (меняется клавиатура компьютера) для передачи дополнительных букв.

ИНТЕРНЕТ-ПРОЕКТ

Достоинства: проект не требует специальной программы в системе Интернета, так как базируется на традиционной латинице, состоящей из 26 букв. Не вводятся дополнительные диакритические знаки. Без технических трудностей можно обмениваться информацией с любой точкой земного шара. Облегчит изучение английского языка.

Недостатки: за неимением специальных букв *7* звуков *(ə, ө, ү, ж, ғ, ң, ш) передаются диграфами.* Гласные *ə, ө, ү* передаются как *ae, oe, ue.* Согласные *ғ, ж, ң, ш* обозначаются диграфами *gh, zh, ng, sh.* Использование сочетаний букв для обозначения звуков не отвечает принципу экономии в языке и порождает некоторые трудности в чтении и письме.

Следует отметить, что во всех европейских языках, кроме английского клавиатура компьютера отражает наряду с 26 буквами и свои национальные специфические буквы (французский, немецкий, поль-

ский, чешский, венгерский, шведский, литовский, эстонский и т.д.).

Можно взять не английскую клавиатуру, а *немецкую,* где есть умлаутные (мягкие) гласные ö, ü, ä. Эти буквы добавляются к 26 основных букв латинского алфавита. Это будет компромисс между *лингвистическим* и *интернет-алфавитом*. Согласитесь гласные *ö, ü, ä* намного лучше смотрятся, чем диграфы *oe, ue, ae.* Ведь буква е имеет свое самостоятельное значение. Нам не надо будет самим переделывать клавиатуру, не будет никаких финансовых и трудоемких расходов. Что касается согласных, то образ диграфов *gh, zh, sh* нам знаком, они встречаются во всех языках.

Таким образом, при переходе казахского алфавита с кириллицы на латинскую графику необходимо учитывать национальную специфику казахского языка, опыт перехода на латиницу тюркских и некоторых европейских языков, простоту в написании и чтении, а также доступность и легкость в усвоении нового казахского алфавита на основе латинской графики. Кроме того, в наше время глобализации и межкультурного сотрудничества, воспитания подрастающего поколения в традициях трехъязычия надо брать во внимание стремление молодежи усвоению мировых технологий, систем знаний и вхождению в глобальное информационное пространство. Все это будет способствовать, на наш взгляд, успешному осуществлению национальной реформы.

Газета «Время», декабрь 2017 г.

НА ПУТИ К СОВЕРШЕНСТВУ

Глава государства не раз подчеркивал, что перевод казахского языка на латиницу это сложный процесс, который будет осушествляться постепенно, последовательно, системно. Президент Казахстана также указал на необходимость принятия консолидированного решения по этому вопросу, обратив внимание на активное участие ведущих общественных объединений, научных кругов и широкой общественности в обсуждении. В ходе работыучитывалсяи мировой опыт.

Апострофический алфавит широко обсуждался в стране. Для апробации он был предложен школьникам и студентам – для написания текстов, для их чтения. В результате были выявлены определенные недостатки. В одном слове встречалось много апострофов, что затрудняло чтение, тексты делились на мелкие отрезки. Представители IT сферы проделав большую работу, также высказали свое мнение.

В представленном ныне алфавите в основном выдержан принцип «одна буква-один звук». Алфавит состоит из 32 букв. Национальные звуки казахского языка представлены посредством «акутов» – надбуквенных диакритических знаков. Они широко используются в европейских и тюркских языках для уточнения или изменения основного звукового значения латинских букв. Это концептуально новый казахский алфавит на основе латинской графики, в котором учтены замечания ученых-лингвистов.

Тексты при таком алфавите легкочитаются и пишутся. Не будет проблем в использовании языка в информационных системах и Глобальной сети. Ко-

нечно, алфавит не без шероховатостей, поскольку нет предела совершенству. Можно было бы внести небольшие корректировки не меняя основной концепции.

Например, поменять местами буквы под номером 10 и 11, т.е. звуки, и й, обозначить как *i.* Тогда бы исконно казахские слова и заимствованные интернациональные слова писались бы так: ***inabat*** (*инабат*), ***iman*** (*иман*) ***qaimaq*** (*қаймақ*); в заимствованных словах: ***kino*** (*кино*), ***import*** (*импорт*), а национальный звук і обозначить как ***ı: mı*** (*іні*), ***bır*** (*бір*),

Можно поменять местами буквы под номером 25, 26, 29. Звук ***y*** обозначить как ***u.*** Тогда исконно казахские слова и интернациональные слова писались бы так: ***jazu*** (*жазу*), ***otau*** (*отау*), ***uqalau*** (*уқалау*) и в заимствованных словах: ***universitet*** (*университет*), ***uniforma*** (*униформа*), а национальные звуки ***ұ*** и ***ү*** обозначить соответственно ***ú*** и ý: ***úl*** (*ұл*), ***úrpaq*** (*ұрпақ*) и ***ýmıt*** (*үміт*), ***kýz*** (*күз*).

Кроме того, раз мы имеем диграф ***ch,*** который состоит из ***c*** и ***h,*** то буква сдолжна быть в алфавите, иначе как набрать ***ch***. Поэтому буква сдолжна стоять под номером 4 алфавита т.е. ***aábCdef*** и т.д. и она будет соответствовать ц как в европейских языках.

Исходя их опыта и традиций латинизированных алфавитов на рассмотрение Национальной комиссии по усовершенствованию и редакции казахского алфавита и для широкой общественности предлагаются некоторые корректировки, которые не меняют общей научной концепции составления алфавита. При некоторой доработке мы получим более совершенный алфавит, хотя нужно заметить, что алфавит любого

языка условен в передаче на письме живой речи. Условности и недостатки алфавита обычно компенсируются правилами орфографии.

Казахстанская правда, 28 февраля 2018 г.

ПРИНЦИПЫ НОВОГО КАЗАХСКОГО ПИСЬМА

Переход на латиницу – это не замена одной буквы другой, это весьма сложный процесс, целью которого является создание условий для дальнейшего развития казахского языка и высоких технологий.

Зейнеп Базарбаева, доктор филологических наук, профессор:

Это один из важных элементов программы модернизации общественного сознания, основа прогресса, передовых знаний, цифрового общения. Работники образования и науки переход на латиницу рассматривают как часть образовательного процесса. В результате присоединения к Болонскому процессу в Казахстане осуществлен переход на трехуровневую модель подготовки специалистов: бакалавриат, магистратура, доктор PhD. Введение мировых образовательных стандартов способствует повышению компетентности и конкурентоспособности казахстанских специалистов. Чтобы поступить в магистратуру, докторантуру, надо сдавать экзамен по английскому языку, а чтобы защитить диссертацию нужно иметь публикации на английском языке в журналах по базе данных Scopus и Thomson Reuters. При переходе на латинскую графику молодежи будет легче адаптироваться в современном

образовательном и информационном пространстве, где доминирует английский язык.

Глава государства не раз отмечал, что переход на латинскую графику будет проходить поэтапно, последовательно и системно. Составлен план поэтапного введения латинизированного алфавита с 2020 года. Создана Национальная комиссия, на ее особом контроле находятся вопросы апробации, подготовки преподавательского корпуса, создания нормативной правовой базы. На основе Национальной комиссии созданы 4 группы: первая – орфографическая (для разработки правил орфографии и орфоэпии казахского алфавита на латинской графике), вторая – методическая (для разработки методики обучения и постепенного внедрения латиницы в образовательную систему), третья – терминологическая (для систематизации терминологического фонда казахского языка на основе латинской графики), четвертая – экспертно-техническая (для адаптирования латинской графики к ИТ-технологиям). К работе в группах привлечены специалисты соответствующих отраслей знаний.

В настоящее время ученые-лингвисты разрабатывают орфографическую концепцию. Это трудоемкий процесс, где должны быть учтены правила правописания казахского языка на латинской графике.

Орфография устанавливает правильное написание фонем, морфем, слов, базирующееся на трех основных принципах: традиционно-историческом, фонетическом и фонематическом (морфологическом).

Традиционно-исторический принцип в основном используется в европейских языках: например, в английском, французском. Слова пишутся так, как

их писали в старину. Такое письмо сформировалось очень рано, не менялось на протяжении многих веков, хотя фонетическая система развивалась, количество фонем росло. В результате появилось несоответствие между буквами и звуками, письмом и произношением. Для их сближения, правильного произношения в этих языках широко используется транскрипция.

Фонетический принцип характерен для белорусского, сербского языков. Согласно этому принципу слова произносятся так, как пишутся, то есть написание должно соответствовать произношению: например *галава, карова, тунэль*. Такой принцип не всегда гарантирует грамотное письмо, так как разные люди по-разному говорят и слышат. Например, корейцы не различают фонемы [r] и [l], арабы не дифференцируют [o] и [u], французы по-разному слышат фонему [e] в казахском слове *керек*. Звучащая речь воспринимается через фонологическое сито родного языка, и при изучении неродного языка, чтобы не было акцента, необходимо освоить его артикуляторную базу.

Фонематический (морфологический) принцип орфографии используется в русском языке. Фонема или морфема не меняется во всех однокоренных словах и их формах независимо от ее звучания. Так, буква о в словах *гора* и *горы* передает фонему <о> одинаково, и на письме она выражается одной и той же буквой. В словах *годы* и *год* одинаково пишется буква *д*, хотя слышим мы разные звуки.

В казахском языке используются все три принципа, но ведущим является фонематический. При фонематическом письме одни и те же буквы алфавита обозначают фонему во всех ее видоизменениях, как бы

она ни звучала. Например, согласные фонемы [с, ң, з] меняют свое произношение в зависимости от позиции в слове.

На основе нового латинизированного алфавита пишется *basshy (басшы)* – произносится *[bashshy] [башшы],* пишется *jańbyr (жаңбыр)* – произносится *[jambyr] [жамбыр],* пишется *qobyzshy (қобызшы)* – произносится *[qobyshshy] [қобышшы],* пишется jazsa (жазса) – произносится *[jassa] [жасса],* пишется *qyz jibek (қыз жібек)* – произносится *[qyjjibek] [қыжжібек].* В трех последних примерах з имеет три варианта произношения – [sh] [s] [j].

В словах с гласными звуками то же самое. Пишется erke (ерке) – произносится [ʲerke], [йерке], ómir (өмір) – [ʷómir] [уөмір], shaı (шай) – [sháı] [шәй], qundyz (құндыз) – [qunduz] [құндұз], júrek, (жүрек) – [jurók] [жүрөк].

Все перечисленные звуки – исконно казахские, они входят в фонетическую систему казахского языка, где есть и заимствованные – это *ц* и *ч*. Они часто встречаются в речи казахоязычных и приспособлены к нашему артикуляторному аппарату, то есть казахи без труда произносят их. Например, в словах aıtsa (айтса) и aıtshy (айтшы) фонемы <s> и <sh> произносятся как [с] ц и [ch] ч. В новом латинизированном казахском алфавите *ч* обозначена как *ch*, а *ц* следовало бы обозначить как с. В лингвистике есть такой закон: звуки при частом использовании в устной речи переходят в систему языка – появляются новые фонемы.

Этот универсальный закон фонологизации присущ всем мировым языкам. Рождение новых фонем обусловлено внешними и внутренними факторами.

Внешние (экстралингвистические) факторы – это пополнение фонем за счет заимствованных новых слов, терминов. Внутренние (лингвистические) факторы обусловлены образованием новых фонем за счет развития самого языка.

Как показывает история развития языков, их звуковой фонд совершенствовался, пополнялся новыми фонемами и в силу частого их употребления приспосабливался к артикуляционному аппарату его носителей. Становление новых фонем связано с развитием языка и мышления, обогащением его новыми понятиями, новой лексикой, влиянием смежных культур и цивилизаций. Это прогрессивное явление обогащает язык, а не «портит», как считают некоторые пуристы от лингвистики.

В наше время глобализации и межкультурного сотрудничества, воспитания подрастающего поколения в традициях трехъязычия не приемлем «пуристский» подход к реформированию алфавита, который может породить множество дополнительных проблем. Молодое поколение, стремящееся к западным стандартам, к вхождению в глобальное информационное пространство, к усвоению мировых технологий и систем знаний за разумный и адекватный выбор казахского алфавита на основе латинской графики.

В результате внешних причин фонологизации через заимствованные слова (вагон, фильм, химия) в казахском языке появились звуки [в, ф, х]. Они имеют свои эквиваленты в новом казахском алфавите [v, f, h]. Большой спор вызывает у самих лингвистов статус букв у и и. Их называют ложными дифтонгами, так как они состоят из двух составляющих у= ұу, үу, и =

ый, ій. С точки зрения главного закона орфографии – принципа экономии на письме их обозначают одной буквой *у, и*. Следовательно, слова с этими буквами следует писать как jazý (жазу), jabý (жабу), kelý (келу), ketý (кету), biyl (биыл), ınelik (инелік), хотя по правилам орфоэпии они произносятся как [жазұу], [жабұу], [келүу], [кетүу], [быйыл], [ійнелік].

Следует сказать и об обозначения мягких согласных. В русском языке они смягчаются посредством мягкого знака *ь*. В казахском языке по правилам сингармонизма мягкость согласных подчиняется рядом стоящим «мягким» гласным. Например, в русском языке в словах *мол – моль, мел – мель две фонемы* [*л*], одна твердая, другая мягкая. В казахском – одна фонема [л] меняет свое свойство от соседствующей гласной: бол – бөл [bol – b'ól'] тол – төл [tol – t'ól'].

Таким образом, новое казахское письмо на основе латинской графики позволяет по возможности небольшим числом букв полно и вместе с тем просто передавать на письме звуковую сторону языка. Закон экономии в орфографии – это основной принцип, к которому стремятся все языки мира. И как здесь не вспомнить гениальное «төте жазу» (экономное письмо) одного из основоположников казахского языкознания Ахмета Байтурсынова, в котором многочисленные звуки казахского языка передавались ограниченным числом букв.

Казахстанская правда, 26 июля 2018 г.

ЛАТЫН НЕГІЗДІ ЖАҢА ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында 2025 жылға қарай латын әліпбиі қолданысқа енетіндігін, іскағаздары, оқу құралдары, мерзімді баспасөз де латын қарыптерімен шығарыла бастайтындығын жеткізді. Латын әліпбиіне көшу қазақ тілін қазіргі заманғы технологияларға бейімдеп қана қоймай, болашақта ақпараттық қолжетімділікті арттырып, кеңістігімізді ұлғайтып, көкжиегіміздің кеңеюіне жол ашады.

Қазақ тілінің латын графикасына көшуін білім және ғылымның дамуының бір бөлшегі ретінде қабылдауға болады. Осыдан жеті сегіз жыл бұрын Қазақстан Болонский процеске көшкен болатын. Онда 3 сатылы білім жүйесі қабылданған: бакалавриат, магистратура, докторантура. Бұл процеске қатысу ғалымдар мен оқытушылардың жоғары біліктілігін мойындай отырып, қазақстандық білім беру қызметтерінің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруды білдіреді. Қазақстандық білім беру ортасында әлемдік білім беру стандарттарын енгізу қазақстандық мамандардың құзыреттілігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді. Магистратура, докторантураға түсу үшін ағылшын тілінен емтихан тапсырады және IELTS сертификатын сұрайды. Ал докторлық диссертация қорғау үшін шетелде ағылшын тілінде Scopus, Thomson Reuters базасында мақалалар жариялау керек. Латын тіліне көшу кезінде жастар ағылшын тілінде басым болған заманауи білім беру кеңістігіне бейімделу оңайырақ болады. Әлемдегі дамыған отыз

елдің қатарына қосылу үшін билік «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып жатқаны белгілі. Қазақ тілін латын графикасына көшіру сол процестің жалғасы ретінде тануға болады.

Латын әрпіне көшу – түбі бір, тарихы ортақ түркі халықтарымен жақындастыра түсетіні де маңызды факторлардың бірі. Олармен бірлесе отырып, гуманитарлық ғылыми зерттеулерді жаңа сатыға көтеруге мүмкіндіктеріміз көбейеді. Жақында Қырғызстанда Түркі кеңесінің өткен VI саммиті интеграция аясы кеңейіп келе жатқанын айғақтады.

Түркі тілдес елдердің көбісі латын графикасына көшіп алды. Өткен ғасырдың 90-жылдарынан бастап біздің көрші ағайындарымыз өзбек, әзірбайжан, түрікмендер латын жазуын қолданады. Бізде де биыл латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиі бекітілді. Түркі елдерінің тілі туыс және жақын болғанымен, әр ел өз жолын таңдады. Түркі тілдері үш топқа бөлінетіні белгілі. Олар: кыпшақ, қарлұқ және оғыз тобы. Оғыз тобына жататын азербайжан, түрікмен тілдері латынға көшкенде сол тобына кіретін түрік тілін үлгіге алып, оның тәжірибесін пайдаланды, сондықтан оларда проблема болған жоқ. Бұл тілдердің ұлттық дыбыстары диакритикалық таңба арқылы берілген.

Қарлұқ тобына өзбек тілімен бірге ұйғыр тілі кіреді. Өзбек тілі өз жолын таңдады. Олардың ұлттық дыбыстары диграф пен апостроф арқылы берілген. Өзбектерде латинизация процессі өте қиын жүріп жатыр. Олар қазірдің өзінде де екі әліпбиді қолданады: кирил мен латынды.

Биыл ақпан айында латыннегізді жаңа қазақ әліп-

биі бекітілген болатын. Онда ұлттық дыбыстар акут деген диакритикалық таңба арқылы берілген. Диакритикалық таңбалар латын әріптерінің негізгі дыбыстық мағынасын өзгертуге, нақтылауға арналған. Енді жаңа мақсат қойылды: осы жаңа әліпбиді практикаға, күнделікті өмірге кезең-кезеңмен енгізу. Сол үшін 4 топ құрылған болатын. Бірінші – орфографиялық топ. Бұнда орфографиялық және орфоэпиялық ережелер жасалады. Екінші – терминологиялық топ – бұнда қазақ тілінің терминологиялық қоры латын графикасында жүйеленеді. Үшінші – әдістемелік топ. Бұнда латын графикасын үйрету әдістері жасалады және оны білім жүйесіне енгізу жолдары қарастырылады. Төртінші топ – IT– технология тобы, технологияны латиницаға бейімдеу, бағдарламалар жасау. Әр топқа белгілі ғалымдар мен мамандар тартылған. Тіл білімі институтының мамандары бұл топтарда бар. Қазіргі кезде орфографиялық концепция жасалды. Енді латыннегізді емле-ережесі жасалып жатыр. Оны жасау үшін жазу теориясын жақсы білу керек және орфографияның ғылыми негізінен хабардар болу керек.

Орфография үш принципке негізделеді: дәстүрлітарихи, фонетикалық және фонематикалық. Дәстүрлітарихи принцип европа тілдерінде қолданылады: француз және ағылшын тілдерінде. Олардың жазуы ерте қалыптасқан және ғасырлар бойы өзгермеген. Ал олардың фонетикалық жүйесі өсіп дамыған. Сондықтан әріп пен дыбыс бір-біріне сәйкес келмейді. Жазу мен дыбысталуының арасында үлкен айырмашылық бар. Оларды жақындату үшін транскрипция пайдаланады.

Фонетикалық принцип белорус, серб тілдерінде қолданылады. Фонетикалық принцип бойынша, қалай айтылады, естіледі – солай жазылады. Бірақ адамдар әртүрлі естиді, айтады, бұл адамның артикуляторлық аппаратына және есту қабілетіне байланысты. Мысалы, кәрістер *р* мен *л*-дың айырмашылығын аңғармайды. Арабтар *о* мен *у*-дің айырмашылығын сезбиді. Ал француздар қазақ тіліндегі *керек* деген сөздегі *е*-ні екі фонема деп қабылдайды.

Тіл дыбыстары естумен қабылданатындықтан, ол адам санасының фактісіне айналады. Әр адамның санасында, жадында дыбыстардың үлгілері мен көріністері сақталатындығы белгілі. Тілдің фонологиялық жүйесі «фонологиялық «електен» өтіп, бір фонеманың айрықша белгісі сақталады. Басқа бір тілдің сөздерін естігенде, біз өз тіліміздің фонологиялық қорына сүйенеміз. Біздің фонологиялық елегіміз басқа тілдердің дыбыс қорына жарамайтын болғандықтан, сөйлеу тілінде көптеген қателер, олқылықтар кездеседі. Осындай жағдайда фонологиялық интерференция деген құбылыс орын алады. Интерференциялық қателерді жібермеу үшін оларды алдын ала болжап, реттеп, тілдің дыбыстық ерекшеліктерін сақтап, тіл үйретуде оның артикуляциялық базасын дұрыс меңгеру керек. Сөйлегенде біз өзіміздің дыбыс қорына сүйеніп айтамыз. Басқа тілді үйрену үшін сол тілдің артикуляторлық базасымен танысу керек.

Фонематикалық (морфологиялық) принцип орыс тілінде қолданылады. Фонема немесе морфема дыбысталуына қарамастан, барлық түбірлік сөздер мен олардың пішіндерінде өзгермейді: дыбыссыз немесе дауысты үнсіздік, дауысты дыбыстарды азайту, сөз-

дерді ассимиляциялау және басқа фонетикалық өзгерістер.

Қазақ тілінде жазу принциптерінің үшеуі де қолданылады, бірақ – фонематикалық принцип басым. Жазу фонемаға негізделген, ал фонема графемаға сәйкес келеді. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіруде біраз даулы проблемалар бар. Мысалы, интерсөздерді төл дыбыстар арқылы қалай таңбалаймыз? Қазақ тілінің төл дыбстарына *в, ф, х, и, у* жатпайды. Бірақ қазіргі кезде осы дыбыстар қазақ тілінде жиі қолданады. Көршілес елдермен рухани, мәдени, тарихи байланыстар нәтижесінде аталмыш дыбыстар тілімізге кірме сөздер арқылы енді. Қазақ тіліндегі интерсөздердің қолданылуы жаңа затқа, жаңа ұғымға, жаңа құбылысқа байланысты. Қоғам өмірінің түрлі салаларын қамтитын жүздеген атаулар келді. Қазақ тіл білімінде терминдерді қалыптастыру, қазақ тілінің фонологиялық заңдылықтарына икемдеу, ана тілінің дыбыстық заңдылықтарын сақтау деген ұстаным бар екені белгілі. Интерсөздерді латын графикасымен таңбалауда осы қағидаларды мейлінше сақтау керек. Мысалы, қазіргі таңда біз *Ресей, Европа, тауар, үстел, жәрмеңке, кәмпит, бәтеңке, резеңке* деп кірме сөздерді қазақ тіліне икемдеп айтамыз да, жазамыз да. Бірақ бұл сөздердің көбісі бұрыннан қалыптасқан. Ал кейбір кірме сөздерді игеріп, қазақ тіліне икемделі «сындырып» айту мен жазу оңайға түспейді. Осыған орай соңғы кезде латынға көшумен байланысты кірме сөздерді таңбалауда бірнеше көзқарас бар.

Кейбір ғалымдар кірме сөздер арқылы келген кірме дыбыстарды мүлде таңбалағысы келмейді. Олар ана тілімізге бөтен, жат, сондықтан ол сөздерді

тек төл дыбыстар арқылы жазамыз дейді. Сонда *филологияны – пійлəлөгүйе, биологияны – бійəлөгүйе, автор – аптыр, академик – əкəдемійк, университет-үнійверсійтет,* латын графикасымен: *pilálógúe*, *biálógúe, aptyr; ákádemiik, uýnıversitet* т.б. Мұндай жазу мен айту көпшілікке ұнамайды, сауатсыз адамның сөзі сияқты көрінеді және сөздер ұзын, ұғуға өте қолайсыз болып тұр. Сондықтан мұндай жазуды жас және орташа ұрпақ, әрине, қолдамайды. Бұл *фонетикалық жазу* (қалай айтамыз, солай жазамыз) пуристік ағымына сәйкес келеді.

Фонематикалық принцип бойынша,жазуы мен айтылуы үнемі сәйкес келмейді, мысалы*: basshy* (басшы) деп жазамыз *bashshy* (башшы) деп айтамыз, *qobyzshy* (қобызшы) деп жазамыз *qobyshshy* (қобышшы) деп айтамыз, *aıtshy* (айтшы) деп жазамыз *aıtchy* (айтчы) деп айтамыз, *aıtsa* (айтса) деп жазамыз *aittsa* (айтца) деп айтамыз, *ketse* (кетсе) деп жазамыз *kettse* (кетце) деп айтамыз, *ketshi* (кетші) деп жазамыз *ketchi* (кетчі) деп айтамыз т.б. Бұл дауыссыз фонемаларға мысалдар.

Дауысты фонемаларға мысалдар: *óleń* (өлең) деп жазамыз *ólóń* (өлөң) деп айтамыз, *jurek* (жүрек) деп жазамыз *jurók* (жүрөк)деп айтамыз, *eshki (ешкі)* деп жазамыз, *ıeshki* (йешкі) деп айтамыз, *otan* (отан) деп жазамыз *уотан* (yotan)деп айтамыз, *ómir* (өмір) деп жазамыз *yómir* (уөмір)деп айтамыз.

Қазақ тілінің фонетикалық жүйесінде *ф, в* фонемалары жоқ, олар *п, б* фонемаларының вариациялары ретіндегі физикалық дыбыс болғандықтан тілдің айтылуында кездеседі. Кірме дыбыстар жиі қолданыста болғандықтан қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарға бағынып, адамдардың артикуляторлық аппа-

ратына икемделген. Бұл фонемалар жаңа қазақ әліпбиінде *f* және *р* әріптерімен таңбаланады.

Фонемалардың пайда болуы тіл мен ойдың дамуымен байланысты. Әр тілдің фонетикалық жүйесі даму үстінде, оған сыртқы және ішкі фактілер әсер етеді. Жаңа фонемалар жаңа ұғымымен, жаңа терминологиямен толығады және көршілес мәдениеттің және өркениеттің ықпалымен байиды. Ішкі фактілер – ол тілдің өзіндік заңдылықтары – фонологизация, дивергенция процестері. Оның нәтижесінде бір фонемадан екі – үш фонема пайда болады. Дыбыстардың фонема деңгейінде жұмсалуы, яғни фонологизациялануы тілдің жалғамалық (агглютинативтік) құрылысымен, үндестік заңымен (сингармонизм) тығыз байланысты.

Қазақ тілінің төл фонетикалық жүйесіне кірмейтін орыс тілі арқылы грек, латын тілдерінен келген халықаралық сөздерде кездесетін *ф* фонемасы сол орыс тілінің өзінде де көпке дейін қабылданбай, бөтен, жат дыбыс болып келген. Сондықтан *ф* фонемасынан басталатын сөздер орыс тілінде мүлде аз, бірнеше сөздер *фабрика, фирма, фильм* дегендер еуропа тілдерінен келген. Орыстың кейбір деревнялық говорларында *ц, ч* аффрикаттарының орнына *с, ш* дауыссыздары айтылады: *птица, курица, конец* деудің орнына *птиса, куриса, конес десе, чай, чисто, ночь* дегенді *шай, шисто, ношь* дейді, себебі бұл аффрикат дыбыстар фонологизация құбылысының нәтижесінде орыс тілінің фонетикалық жүйесіне кейінірек енген. Тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты және кірме сөздердің әсерімен ондай дыбыстар дербес фонемаларға айналады. Фонологизациялану процесі – бар-

лық тілдерге тән әмбебап құбылыс. Әртүрлі деректерге сүйенсек, еуропа тілдерінде де, түркі тілдерінде де байырғы заманда фонемалардың саны аз болған. Тілдің даму процесіне байланысты фонемалардың вариациялары позицияға тәуелді болмай фонологизацияланады. Сонымен, фонеманың шығуының және оның біртіндеп дамып, осы күнгі дәрежеге жетуінің ұзақ тарихы бар.

Қазіргі кезде дау тудырып жүрген *и* мен *у* кірме әріп-дыбыстар. Бұл дифтонгоид дыбыстар *ый, ій, ұу, үу* дыбыс тіркестерінен тұрады. Кирил әліпбиіне көшкенде аталмыш дифтонгоид дыбыстар әріптерді үнемдеу принципіне сәйкес оларды *и* мен *у* таңбаларымен белгілейтін болды. Қазақ тілінде үнемдеу жазуды алғаш рет ұсынған қазақ тіл білімінің қабырғасын қалаушы Ахмет Байтұрсынов еді. Өзінің төте жазуында ғалым қазақ тілінің дыбыстарын шектеулі ғана әріптерімен белгілеген.

Тіл иелері бұл дыбыстарды дифтонгоид фонема ретінде қабылдайды, ал жазуда олар бір әріппен белгіленіп, адамның санасына еніп, фонологизация құбылысына бағынған. Осыған байланысты бірнеше қағидаларды ескеру керек. Біріншіден, орфография өзінің құрамындағы әріптердің молдығымен емес, ықшамдығымен бағаланады. Сондықтан дыбыс тіркестерін кейде бір ғана әріппен таңбалауға болады.

Сөздердің құрамында *и* мен *у* дифтонгоид дыбыстар болғанда біз ойланбай-ақ *ıgilik*, (игілік), *ınelik* (инелік), *ınabat* (инабат), *mıras* (мирас), *álipbı* (әліпби), *tarıhı* (тарихи), *týgan* (туған), *jazý* (жазу), *keľý* (келу), *barý* (бару), *ınstitýt* (институт), *ýnıversitet* (университет), *kıno* (кино), *magıstratýra* (магистратура), *aspırantýra*

(аспирантура), *fakúltet* (факултет), деп жазамыз, транскрипцияда олар былай жазылады *ıgilik*, (ійгілік), *ınelik* (ійнелік), *ınabat* (ыйнабат), *myıras* (мыйрас), *álipbii* (әліпбій), *tarihii* (тарійхій), *tuýgan* (тұуған), *jazuý* (жазұу), *kelúý* (келүу), *baruý* (барұу), *ınstituýt* (ійнстійтүут), *uýnıversitet* (үунійверсійтет), *kıno* (кійно), *magıstratuýra* (магійстратұура), *aspırantuýra* (аспійрантұура), *fakuýltet* (факүултет).

Жалпы графика сөйлеу тілінің дыбыстық жағын, оның ерекшеліктерінің барлығын түгелдей қамтып бере алмайды. Оны фонетикалық транскрипция атқара алады. Сөздердің жазылуы мен айтылуының бір-біріне әрқашан сайма-сай келе беруі шарт емес. Тілдердің әрқайсысының жазылуы мен айтылуының арасында айырмашылықтар бола береді. Орфография сөздердің дыбысталуын дәлме-дәл көрсете бермейді, ал орфоэпияның ең негізгі қызметі – сөздің дыбыстық құрамын дәлме-дәл көрсету. Орфография мен орфоэпияның айырмашылығы осында.

Жас және орта ұрпақ дәстүрлі кирил әліпбиінде өсіп қалыптасқандар үнемдеп жазуды қолдайды, ал сексеннен асқан ақсақалдар бұрынғы латын әліпбиін пайдаланғандар транскрипциялық жазуды, яғни дыбыстардың бәрін белгілеуді алға тартады. Сонымен, сауатты жазу мен дұрыс сөйлеу үшін орфография мен орфоэпиядан хабардар болу керек. Осы екі пәнді бірдей оқыту керек.

Әліпби реформаның практикалық мәні зор. Қазіргі қазақ әліпбинің 42 әрпінен гөрі мектептегі оқушыларға 32 латын әріптерін меңгеру оңайырақ. Еуропа тілдерінде олардың фонологиялық жүйелерінің даму нәтижесінде фонемалардың саны әріптермен салыс-

тырғанда көбейген. Француз тілінде *а* әрпі үш фонема арқылы беріледі: *а* – тілалды, *а* – тіларты және *а* – мұрынды. О әрпі үш фонемаға сәйкес келеді: *о* – ашық, *о* – жабық және *о* – мұрынды. Е әрпі де үш фонемада көрініс табады: *е* – ашық, *е* – жабық және *е* – мұрынды. Ең жақсы әліпбиде бір әріпке бір фонема сәйкес келеді деген пікір таралған, дегенмен фонемаларды осылай таңбалаған үнемдеу принципіне қарсы шығады. Тілші-ғалымдар үнемді әліпби құрудың амалын іздеп, фонемалар мен графемаларды сәйкестеңдіру үшін математикалық формулаларды ұсынған болатын.

Қазақ тілінде әліпбиді үнемдеу үшін дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке айырым белгілері қасында тұрған дауысты дыбыстар арқылы беріледі. *Тан, тән, тыс, тіс* деген сөздерде олардың мағынасы дауыссыздардың қасында тұрған жуан-жіңішке дауыстылар арқылы ажыратылып тұр, демек қазақ тілінде дауыссыз дыбыстарды білдіретін әріптер дауыстылардың ықпалымен жазылады. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты жасаған қазақ орфографиясының концепциясында жіңішкелік белгісімен *(ь)* жазылатын шеттілдік сөздердің емлесінде бұл принцип басшылыққа алынған. Осыған байланысты қазақ емлесінің кейбір ережелерін келтірейік. Мысалы: Жіңішкелік белгісін *(ь)* түсіріп, оның орнына сөз басы мен бірінші буында жіңішке дауыстылар арқылы жіңішкертуге болады, мысалы: *ánsambl-ансамбль*, *dúbl-дубль*, *rúbl-рубль*, *párol-пароль*,*ásfalt-асфальт*, *púlt-пульт*, ált-альт, *ós-ось*, *vólt-вольт*. Сөз құрамында *е, і* жіңішке дауыстылар бар сөздерде жіңішкелік белгісі түсіріліп жазылады, мысалы: *akvarel-акварель*, *lager-лагерь*, *stil-стиль, artıkl-артикль. Ал ь-* әріп тіркесімен баста-

латын және сөз ішінде екі дауыссыз дыбыс арасында жіңішкелік белгісі бар сөздерде *ь* түсіріледі, мысалы: *álbatros-альбатрос, álbom-альбом*, álmanah-альманах, *váls-вальс*, *bálzam-бальзам*, *pálma-пальм.* Сөз ортасында дауыссыз бен дауысты дыбыстың арасындағы жіңішкелік белгісінің *(ь)* орнына *ı* әрпі жазылады, мысалы: *batalıon, medalıon, konıak, pıesa* т.б.

Сонымен осы күндері қазақ емлесінің негізгі ережелері қоғамға ұсынылып, сараптанып, талқыланып жатыр. Қазақстанның бірқатар өңірлерінде сынама-сауалнама алынуда. Апробацияның нәтижелері мұқият ескеріліп, содан кейін қазақ емлесінің негізгі ережелері мақұлданатын болады.

Егемен Қазақстан. 25.09.2018.

НОВЫЕ ПРАВИЛА ДЛЯ НОВОГО АЛФАВИТА

В республике начался перевод казахского языка на латинскую графику. Составлен план поэтапного введения латинизированного письма, согласно которому ученые-лингвисты разработали правила правописания.

Теоретические основы орфографии, ее концепция были подготовлены Институтом языкознания им. А.Байтурсынова МОН РК, практическое внедрение, апробация латинизированной орфографии осуществлялись совместно с Республиканским научно-практическим центром «Тіл-Қазына» им. Ш. Шаяхметова. Правила были опубликованы в республиканской газете «Egemen Qazagstan» 18 января 2019 года.

При подготовке орфографических правил за основу был взят базовый принцип, то есть учитывались основные положения кириллической орфографии, разработанные крупными учеными XX столетия. Орфография основывается на законе сингармонизма казахского языка, агглютинативном строе тюркских языков и всеобщем законе экономии письма.

Каковы же основные принципы казахской орфографии на основе латинской графики?

Письмо – «одежда» устной речи

Казахское, как и всякое другое правописание, строится на основе национального алфавита и национальной графики. При письме мы используем буквы, основанные на звуках устной речи. Однако письменный язык не должен со всей точностью передавать это звучание. Для него самое важное – сохранить содержание мысли.

Поэтому не случайно первые попытки письма вовсе не передавали звуковую сторону речи. Письмо началось с рисунка, и лишь позднее в процессе развития человек понял, что письменную форму речи удобнее связать со звуковой, так в этом случае можно больше передать и сообщить.

При письме не нужна точность передачи всего многообразия звуковой речи, важна лишь передача типичных звуков. Определенное соотношение между письменной и устной формами речи устанавливается на основе национального алфавита в виде правил правописания (орфографии). При звуковом письме следует соблюдать единство национальной орфографии.

Имеется несколько универсальных правил орфографии, присущих для всех языков: каждый знак ал-

фавита должен обладать своим собственным, ему одному принадлежащим значением, которым он должен отличаться от всех других знаков; в алфавите не должно быть лишних букв, т. е. таких, функции которых дублируются другими знаками; национальная орфография должна следовать собственной природе языка и не считать для себя обязательными правила орфографии других языков.

Закон экономии в орфографии – основной принцип, к которому стремятся все языки мира. Ученые-лингвисты пытались вывести математические формулы сочетания фонем и графем, предусматривающие создание формулы построения наиболее экономного алфавита. В казахском языке экономное письмо (төте жазу) было предложено основоположником казахского языкознания Ахметом Байтурсыновым: многочисленные звуки казахского языка передавались лишь ограниченным числом букв.

Новое казахское письмо на основе латинской графики позволяет по возможности небольшим числом букв (32), полно и вместе с тем просто передавать на письме звуковую сторону языка. Орфография обеспечивает правильное, соответствующее орфоэпическим нормам письмо.

Для эффективного внедрения нового казахского письма на основе латинской графики в повседневную жизнь казахстанцев велась большая разъяснительная работа. Проводились теоретико-практические конференции, заседания «круглых столов», семинары, онлайн-тренинги. Специалисты выступали с лекциями и докладами в разных областях Казахстана, давали интервью для местных телеканалов.

Разработанная на основе казахской фонологии орфография казахского языка позволила правильно оценить лингвистические законы фонологизации и учесть фонемные значения букв.

Новая казахская орфография на основе латинской графики состоит из 9 разделов:

1. Правописание гласных и согласных.
2. Правописание корневых слов и их аффиксов.
3. Раздельное написание слов.
4. Слитное написание слов.
5. Написание сложных слов через дефис.
6. Прописные буквы.
7. Буквенные аббревиатуры.
8. Правописание иноязычных слов.

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[а]	17	Ń ń	[н]
2	Á á	[ə]	18	O o	[о]
3	B b	[б]	19	Ó ó	[ө]
4	D d	[д]	20	P p	[п]
5	E e	[е]	21	Q q	[к]
6	F f	[ф]	22	R r	[р]
7	G g	[г]	23	S s	[с]
8	Ǵ ǵ	[ғ]	24	T t	[т]
9	H h	[х], [һ]	25	U u	[ұ]
10	I i	[і]	26	Ú ú	[ү]
11	I ı	[и], [й]	27	V v	[в]
12	J j	[ж]	28	Y y	[ы]
13	K k	[қ]	29	Ý ý	[у]
14	L l	[л]	30	Z z	[з]
15	M m	[м]	31	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]	32	Ch ch	[ч]

Главное – принцип

Центральным разделом орфографии является первый: в зависимости от того, на какой основе строится обозначение звукового состава слов в той или иной национальной орфографии, говорят о принципе той или иной орфографической системы. Орфография основывается на нескольких принципах. Языки мира используют фонетический принцип, традиционно-исторический принцип и фонологический (морфологический) принцип.

Обычно при своем возникновении любое звуковое письмо бывает фонетическим. Таким было вначале письмо греческое и латинское. Однако по мере развития языка произношение изменяется, написание же по своей природе консервативнее, чем звучащая речь. Возникший разрыв между двумя формами речи – устной и письменной – закрепляется, при этом возникают новые закономерности в соотношении между звуком и буквой, по которым устанавливаются правила правописания.

Если написание соответствует произношению, и это возводится в ранг закона, то говорят о фонетическом правописании. Фонетическое письмо основано на соответствии между обозначающим – буквой и обозначаемым – звуком. Оно стремится передать более или менее точно каждый произнесенный звук во всей его конкретной данности. В идеале – это фонетическая транскрипция.

При традиционно-историческом правописании между написанием и произношением возникает большой разрыв. Это происходит из-за того, что письмо не меняется в течение многих веков, а произношение изменяется в силу развития фонетической системы,

зарождения новых фонем. Так случилось с французской и английской орфографией.

Что касается фонематического письма, то оно не стремится изображать каждый звук в том виде, как он реально был произнесен говорящим. Преимущество фонематического (морфологического) письма перед фонетическим заключается в том, что оно, создавая единство зрительного образа морфемы, значительно облегчает процесс чтения.

Обычно в орфографической системе языков сосуществуют все три принципа, но ведущими бывают один или два. В казахском языке в основном используют фонематический и частично фонетический принципы.

При фонематическом принципе передаются только те звуковые качества, которые дифференцируют морфемы, отличают одно слово от другого и, следовательно, одно значение от другого. Передавая смыслоразличительные единицы фонемы, а не звуки, фонематическое письмо осуществляет единство в написании морфемы. Благодаря этому фонологический принцип иногда называют морфологическим.

Пробуем писать

Для примера приведем слова в написании и произношении на основе кириллической и латинской графики.

Буква *з* в зависимости от позиции в слове реализуется в трех вариантах произношений: [с], [ш], [ж]. Пишется қазса-qazsa произносится [қасса-qassa]; пишется тазшы-tazshy произносится [ташшы-tashshy]; пишется көз жасы-kóz jasy произносится [көжжасы-kójjasy].

Буква *с* меняет свое произношение перед шипящим [ш], сливаясь с ним в один звук: пишется қосшы-qosshy, произносится [қошшы-qoshshy]; пишется басшы-basshy, произносится [башшы-bashshy].

Буква *н* в зависимости от занимаемой позиции в слове реализуется как звук [м] и [ң]: пишется сенбейді-senbeıdi, произносится [сембейді-sembeıdi]; пишется көнбейді-kónbeıdi, произносится [көмбейді-kómbeıdi]; пишется түнгі-túngi произносится [түнгі-túńgi].

Буквы *к* и *қ* также меняют свое произношение в зависимости от звукового окружения. В результате ассимиляции эти глухие звуки переходят в звонкие [г] и [ғ]: пишется көк орамал-kók oramal, произносится [көгорамал-kógoramal]; пишется ақ ала-aq ala произносится [ағала-aǵala].

Следующие буквы, обозначающие гласные звуки, также меняют свое произношение в зависимости от позиции в слове: а→ә, і→ү, ы→ұ, е→ө, е→йе, о→уо, ө→уө: пишется шай-shaı, произносится [шәй-sháı]; пишется жүзім-júzim произносится [жүзүм-júzúm]; пишется құлын-qulyn произносится [құлұн-qulun]; пишется көйлек-kóılek произносится [көйлөк-kóılók]; пишется емле-emle произносится [йемле-ıemle]; пишется отан-otan произносится [уотан -ýotan]; пишется өрік-órik произносится [уөрік-ýórik].

В новом латинизированном письме бифонемные буквы *у, и,* состоящие из двух элементов у=[ұу], [үу], и=[ый], [ій], согласно главному закону орфографии – принципу экономии – обозначаются одной буквой. Следовательно слова с этими буквами следует писать как *ıgilik* (игілік), *ınelik* (инелік), *ınabat* (инабат), *mıras* (мирас), *álipbı* (әліпби), *tarıhı* (тарихи), *týgan* (туған),

jazý (жазу), *kelý* (келу), *barý* (бару), *jýý* (жуу), *qýý* (қуу), *institýt* (институт), *ýnıversitet* (университет), *kıno* (кино), *magıstratýra* (магистратура), *aspırantýra* (аспирантура), *fakýltet* (факультет).

В транскрипции они пишутся как *ıigilik* (ійгілік), *ınelik* (ійнелік), *yınabat* (ыйнабат), *myıras* (мыйрас), *álipbii* (әліпбій), *taryıhyı* (тарыйхый), *tuýgan* (тұуған), *jazuý* (жазұу), *kelúý* (келүу), *baruý* (барұу), *juýuý* (жұуұу), *quýuý* (құуұу), *ınstituýt* (ійнстійтүут), *uýnıversitet* (үүнійверсійтет), *kıno* (кійно), *magıstratuýra* (магійстратұура), *aspırantuýra* (аспійрантұура), fakuýltet (факүултет).

Теперь что касается обозначения мягких согласных. В русском языке они смягчаются посредством мягкого знака – ь. В казахском языке по правилам сингармонизма мягкость согласных подчиняется рядом стоящим «мягким» гласным. Например, в русском языке в словах мол – моль, мел – мель две фонемы [л], одна твердая, другая мягкая. В казахском языке – одна фонема [л] меняет свое свойство от соседствующей гласной фонемы: если соседняя гласная «твердая», то и согласная твердая, если гласная «мягкая», то и согласная мягкая: bol – ból (бол – бөл), tol – tól (тол – төл).

Особую область орфографии составляет передача средствами казахской графики иноязычных слов. В заимствованных словах могут произноситься такие звуки, которых нет в казахском языке. При передаче заимствованных слов используется два приема: транскрипция (передача при помощи букв казахского алфавита звуков иноязычного слова) и транслитерация (передача соответственными казахскими буквами букв иноязычного слова). Если написание исконно

казахских слов подчиняется в основном фонематическому принципу, то заимствованные слова пишутся по фонетическому принципу, то есть они будут преломляться согласно орфоэпическим нормам казахского языка.

Например, кириллическая буква *ё,* обозначающая звук [йо], в новом казахском письме на основе латинской графики передается буквой, обозначающей национальный звук [ө] (ó): манёвр-manóvr, актёр-aktór, режиссёр-rejısór. Нехарактерная для казахского языка кириллическая буква э будет писаться и читаться как *e:* элемент-element, элеватор-elevator, эпопея-epopeıa, поэтика-poetıka.

Согласный аффрикат *ц* и сочетание букв *сц* за неимением в новом латинизированном письме буквы с передается как **s**: цирк-sırk, цилиндр-sılındr, конституция-konstıtýsıa, сценарий-senarı. В словах, оканчивающихся на сочетание букв *тч,* согласно казахскому произношению, буква *т* опускается: *skoch, skech, mach*.

Кириллическая буква *ю,* которой нет в новом казахском латинизированном письме, передается сочетанием букв *ıý,* а также буквой, обозначающей национальный звук [ү] (ú): аю-aıý, ою-oıý, юпитер-Ìýpıter, каюта-kaıýta, парашют-parashút, глюкоза-glúkoza, люкс-lúks, салют-salút. Разделительный мягкий знак, несвойственный для казахского языка, перед буквой *ю* опускается: компьютер-kompúter, коньюктура-konúktýra, коньюктивит– konúktıvıt.

Пришедшая из русского языка буква *я* передается буквосочетанием *иа,* а также буквой, обозначающей национальный звук [ə] (á): яғни-ıaǵnı, қоян-qoıan, идея

– ıdeıa, Ялта-Ialta, аккумулятор-akýmýlátor, муляж-myláj, заряд-zarád, калькулятор-kalkýlátor.

Разделительный мягкий знак опускается: ателье-atele, барельеф-barelef.

Для смягчения слогов вместо мягкого знака (ь) по закону сингармонизма используются мягкие гласные [ə] (á), [ɵ] (ó), [ɣ] (ú): ансамбль-ansámbl, альбатрос-álbatros, альманах-álmanah, гастроль-gastról, вальс-váls, бальзам-bálzam, вестибюль-vestıbúl, фестиваль-festıvál.

В середине слова одна из удвоенных букв опускается, что отвечает принципу экономии письма: патиссон-patıson, эффект-efekt, аннексия-aneksıa, коммунизм-komýnızm, металлургия-metalýrgıa, теннис-tenıs, корреспондент-korespondent.

В словах, оканчивающихся на *ий,* пишется одно *і:* калий-kalı, алюминий-alúmını, кафетерий-kafeterı, натрий-natrı, каспий-kaspi. Это правило также относится к языковой экономии.

Согласно произносительной норме казахского языка буква *а* в конце слова опускается: газета – gazet, минута – mınýt, граната – granat, но в словах типа математика – matematıka, педагогика – pedagogıka, статистика – statıstıka сохраняется.

В словах, оканчивающихся на сочетания букв *-ст, -сть, -зд* последняя буква опускается: журналист-jýrnalıs, коммунист-komýnıs, повесть-poves, манифест-manıfes, съезд– sıez. Такое написание и произношение больше соответствует природе казахского языка.

В конце слова сочетание букв *-нг* заменяется на национальную букву ń: паркинг-parkıń, брифинг-brıfıń, рейтинг-reıtıń.

В словах английского происхождения, которые перешли в казахский язык через русский, вместо буквы *в* пишется буква *ý:* ватсап-ýatsap, википедия-ýıkıpedıa, веб-сайт-ýeb-saıt.

Впереди – апробация

Некоторые слова иноязычного происхождения в новом латинизированном письме кажутся непривычными для нашего восприятия, но со временем новое написание слов откладывается в нашем сознании, и их образное выражение сохраняется в памяти в виде моделей. При разработке орфографических правил специалисты стремились как можно точнее учесть фонематические значения букв.

Для апробации нового казахского письма на основе латинской графики проводились фронтальные диктанты для учащихся, студентов, преподавателей казахского языка. В результате этого выявлялись спорные вопросы, которые давались на рассмотрение оппонентов, филологов-лингвистов, специалистов казахского языка.

После тщательного изучения и проверки орфографических правил преподаватели вузов готовили свои заключения по их одобрению для последующего внедрения в образовательную систему страны. Если возникали замечания, противоречия или сомнения по своду правил или написанию некоторых слов, то они выносились на рассмотрение орфографической комиссии.

Совместные заседания орфографической и методической комиссий по разработке правил орфографии, орфоэпии и методики преподавания на основе нового казахского латинизированного письма проводились

летом и осенью 2018 года. Спорные моменты подробно изучались и преодолевались на совместных заседаниях обеих комиссий.

При разработке правил орфографии учитывались не только лингвистические факторы, но и экстралингвистические. Для успешного усвоения орфографии обращалось внимание на психологические особенности усвоения различных орфограмм, то есть их восприятие, осмысление, распознавание и т. д.

Разработчики орфографических правил учитывали социальную направленность нового латинизированного казахского письма. Правописание должно быть общенародным – служить всем казахстанцам, поэтому при сохранении основных принципов нового латинизированного письма написание некоторых слов может быть и пересмотрено, так как совершенству, как известно, нет предела.

Казахстанская права, 5 Февраля 2019 г.

ЛАТИНИЗИРОВАННОЕ ПИСЬМО: ПОНЯТНО, ДОСТУПНО, УДОБНО

Алфавит казахского языка на основе латинской графики утвержден, разработаны правила орфографии, в городах и регионах страны продолжают работать информационные группы. О задачах, которые решают сейчас отечественные лингвисты, особенностях развития казахского языка мы беседуем с доктором филологических наук, профессором, членом-корреспондентом НАН РК Зейнеп БАЗАРБАЕВОЙ.

– *Зейнеп Муслимовна*, все ли теоретические проблемы удалось разрешить? Или в правилах орфографии на основе новой латинской графики еще находятся спорные моменты?

– Разработанные правила орфографии базируются на универсальных для всех языков мира законах: закон экономии, учете орфографической памяти, узнаваемости слов и так далее. Новое латинизированное письмо должно быть понятным, доступным, привлекательным для общества. Поэтому при переходе на латинскую графику необходимо учитывать не только лингвистические факторы, но и экстралингвистические.

Одним из главных факторов перехода на латинскую графику является вхождение в мировое информационное пространство, в мир прогресса, высоких технологий, науки, культуры. Как подчеркивает Елбасы, переход на латиницу будет способствовать дальнейшему развитию казахского языка. И здесь мы должны идти эволюционным путем, а не революционным, опираться на систему знаний и умений, достигнутых в предыдущие годы. Казахстанская лингвистика в советский период достигла значительных успехов.

Правила орфографии казахского языка на основе кириллицы разрабатывались крупными отечественными учеными. При переходе на латиницу необходимо учитывать прежние достижения в области орфографии, фонетики, морфологии.

Ведь, как известно, у нас была стопроцентная грамотность, никто не жаловался на несовершенства правил правописания. Еще в 1999 году известный специалист в области орфографии академик Рабига

Сыздык писала, что при переходе на новое письмо на основе латинской графики надо соблюдать прежние правила орфографии, выработанные в течение многих лет.

Смена графики не подразумевает полного отказа от правил, которые были разработаны в период кириллической письменности. К сожалению, некоторые наши коллеги хотят свести на нет все достижения казахстанской лингвистики, рассматривая их не как прогресс, а как регресс. По их мнению, все слова, вошедшие в обиход в советский период, следует преломлять под артикуляционный аппарат наших предков, когда не было влияния русского языка.

Поэтому, например, *слово* автор надо произносить и писать как *аптыр-aptyr*, *конференция* как *кәмперен-сие-kámperensıe*, *фабрика* как *пабірік-pabirik* и так далее. Пуристы это мотивируют тем, что в казахском языке не было фонем [в] и [ф], которые якобы портят первозданный казахский язык.

– Можно вспомнить, что и в древнерусском языке также не было фонемы [ф]…

– Да, и все слова, начинающиеся с этого звука, пришли из европейских языков (фабрика, фирма и т.д.). Так, когда в рассказе Льва Толстого «Филиппок» главного героя спрашивали, как его зовут, он отвечал «Хвилиппок».

В латинском - 26-буквенном алфавите присутствуют буквы v и f**.** Так почему бы не использовать их в новом казахском латинизированном письме? Казахский язык, как любой другой, не может существовать сам по себе. Невозможно вычеркнуть нашу общую историю, мировоззрение, которые формировались на

протяжении многих веков и отразились в словарном фонде казахского языка. Категоричность некоторых коллег не может не настораживать носителей языка.

– *Зейнеп Муслимовна, а как процесс заимствования и адаптации проходил в других языках*?

– Мы живем в окружении различных культур и цивилизаций. Происходит взаимопроникновение знаний, умений, традиций вместе с новыми понятиями, терминами. Кстати, в английском языке много слов французского происхождения, что также способствовало обогащению языка и приобретению им современного высокого статуса.

Язык следует рассматривать с точки зрения диалектического развития, ни один язык не развивается изолированно, всегда присутствует влияние соседних, и в результате языки взаимно обогащаются как в словарном запасе, так и в фонетической системе.

За счет новых понятий, слов, терминов приходят заимствованные звуки (фонемы), которые на письме обозначаются соответствующими буквами. Существуют законы самого языка, когда в процессе дивергенции из одной фонемы образуются две. Так происходило во всех развитых языках мира: в результате внешних и внутренних факторов появлялись новые фонемы, которые стали обозначаться посредством диакритических знаков, используемых для уточнения или изменении основного звукового смысла фонем.

Поэтому во французском и английском языках очень богатая фонетическая система. Во французском насчитывается 35 фонем, а в английском – 44, и все эти многочисленные фонемы обозначаются лишь 26 буквами латинского алфавита. Для обозначения «лишних»

фонем на письме используются диакритированные буквы и диграфы. По мере развития языков и появления новых фонем меняется звучащая речь, а письмо, как более консервативное, сохраняется. При возникновении новых соотношений между звуком и буквой устанавливаются правила правописания.

Сегодня же некоторые наши лингвисты требуют изменения основных принципов нового казахского письма.

– *Приведите, пожалуйста, примеры.*

– Так, предлагают буквы у и и обозначать сочетанием *ұу, үу, ый, ій*, что противоречит закону экономии письма. Для обозначения буквосочетаний на латинице для кириллического *у* хотят ввести букву *w* (double u). Например, свидетельство о рождении ребенка (*туу туралы куәлік*) предлагают писать следующим образом: *тұуұу тұуралы күуәлік*, на латинице – *tuwuw tuwraly kuwálik.* Такие сочетания слов как *көлік жуу, қыз қуу* предлагают писать как көлік *жұуұу, қыз құуұу,* на латинице – *kólik juwuw, qyz quwuw.* Глаголы жабу, келу – как жабұу, келүу, на латинице – *jabuw*, *keluw.* То есть предлагается транскрипционное написание, что не соответствует сохранению базовых принципов орфографии и преемственности письма.

Хочу обратить внимание: письмо не требует точности передачи всего многообразия звуковой речи, важна лишь передача типичных звуков, смыслоразличительных фонем. При отображении всех звуков речи мы имеем дело с транскрипцией.

Главное предназначение письма – довести до читающего свою мысль, а не обозначение всех абсолютно звуков, которые иногда могут мешать восприятию текста.

Специалисты по теории письма не случайно принцип экономии считают своим основным законом. Такого принципа придерживался и основатель казахского языкознания Ахмет Байтурсынов. Его «төте жазу» является ярким примером экономного письма, когда многочисленные звуки передаются ограниченным числом букв.

Наши оппоненты хотят, чтобы слова писались так, как произносятся и слышатся. Например, апанент-apanent (оппонент), *пырапарсанал*-pyraparsanal (пропорционал), пырапыршик-pyrapyrshık (прапорщик), ыстатистике-ystatıstıke (статистика), пырапесір-pyrapesir (профессор), пәйеме-páieme (поэма). Но надо иметь в виду, что каждый индивид по-разному произносит и слышит. Например слово профессор в зависимости от лингвального или лабиального сингармонизма можно произнести в нескольких вариантах: пырапесыр, пұропөсүр, пірәпесір, пүрөпөсүр. Различное произношение зависит также от физиологических данных человека, его артикуляторного аппарата и слуховых особенностей.

– Наверное, здесь возникает еще одна проблема. Транскрипционное написание меняет визуальный образ слов, к которому не одно поколение носителей языка привыкло?

– Визуальный облик слова, несомненно, также важен. Могут появиться проблемы в обучении школьников, значительно снизится уровень грамотности. При кардинальном изменении правописания слова могут стать просто-напросто неузнаваемы. А в наши дни в силу развития письма очень большую роль играет так называемая, орфографическая память.

Ведь письменная речь – это речь, фиксированная с постоянными зрительно воспринимаемыми знаками. Письмо сохраняет речь и связывает между собой людей не только разных поколений, но и разных веков.

Если звуковой язык – это необходимая материальная оболочка нашего мышления, то письмо – это изобретение человека, связанное с развитием цивилизации. Благодаря ему сохраняются для будущего мысли и достижения человека, плоды настоящего. Можно проследить эволюцию человечества от начала исторического бытия до наших дней. Поэтому письмо консервативно, оно не должно радикально меняться в течение долгого времени.

– Для подготовки новых правил орфографии на основе латинизированного письма была создана рабочая группа. Что уже сделано и что предстоит?

– В рабочую группу вошли специалисты в области казахской орфографии, орфоэпии, графики, фонетики, которые в течение долгих лет занимались теоретическими и практическими вопросами правописания. Орфографические правила базируются на общих принципах теории письма. Главные положения нового письма, основываются на законе сингармонизма казахского языка и агглютинативном строе тюркских языков.

Лингвисты полностью отдавали себе отчет об ответственности, которую несут перед народом и будущим поколением.

В результате кропотливой, трудоемкой работы лингвистами были сформированы правила нового казахского письма, состоящие из 9 разделов. При разработке орфографических правил на основе казахской

фонологии специалисты стремились как можно точнее учесть звуковые значения букв.

Для обсуждения и устранения спорных вопросов проводились теоретико-практические конференции, «круглые столы», семинары.

Результаты разработки правил правописания на основе латинской графики докладывались на заседании Национальной комиссии при Правительстве Казахстана. После одобрения Национальной комиссией орфографических правил нового латинизированного письма лингвисты приступили к подготовке тренеров по латинской графике для разъяснения населению новых правил орфографии. Были представлены лекции с презентациями, упражнениями, заданиями, диктантами для усвоения новых орфографических правил, рассчитанные на 72 часа. Лингвисты выезжали по всем областям Казахстана, проводили семинары с целью внедрения в практику и в повседневную жизнь казахстанцев нового казахского письма.

Слушатели, будущие тренеры, с большим энтузиазмом восприняли новые правила правописания на основе латиницы и теперь сами читают лекции среди разных слоев населения, проводят онлайн-тренинги, организуют фронтальные диктанты, разъясняют основные принципы казахского латинизированного письма.

Была проделана масштабная по объему и содержанию работа с привлечением большого количества специалистов во всех городах и областях Казахстана. Деятельность специалистов продуктивна, благодарно воспринимается и приветствуется всеми казахстанцами. Но на данный момент, из-за разногласий по

некоторым вопросам правил орфографии, о которых говорилось выше, работа по латинизации алфавита тормозится и мешает дальнейшему внедрению нового письма. В результате, к сожалению, мы можем отстать от графика поэтапного введения латинского алфавита в Казахстане.

В заключение, хочется вспомнить и лингвистическую реформу, проделанную в Турции, в 20-х годах прошлого столетия. Она была направлена на упрощение, облегчение турецкого языка, в результате он стал популярным и привлекательным для обучения и освоения другими народами. Новое письмо, по нашему мнению, должно быть общенародным, доступным и отвечать запросам времени, не отталкивать, а наоборот привлекать и служить всем казахстанцам.

Казахстанская правда 22 августа 2019 г.

СПОРЫ РАДИ ИСТИНЫ

Недавно Президент Касым-Жомарт Токаев поручил Министерству культуры и спорта исправить имеющиеся недостатки в новом казахском алфавите на латинице. Лингвисты с энтузиазмом восприняли предложение по доработке и усовершенствованию алфавита.

Зейнеп Базарбаева, доктор филологических наук, профессор, член орфографической группы при Национальном совете, Кыздархан Рысберген, доктор филологических наук, профессор, член терминологической группы при Национальном совете.

Писать по правилам

Первые проекты алфавита, предложенные учеными, были очень схожи с турецким и азербайжанским, где национальные звуки обозначались посредством надбуквенных и подбуквенных диакритических знаков: «умлаут» для мягких гласных, «бревис» и «седиль» для согласных звуков. Последний, утвержденный в феврале прошлого года алфавит с диакритическими знаками акутами, несмотря на некоторые погрешности, передает всю фонетическую систему казахского языка.

После утверждения нового алфавита лингвистам было поручено разработать правила правописания на латинице. Они разрабатывались членами орфографической группы при Национальном совете, специалистами по орфографии, фонологии, граммотологии, которые в течение долгих лет занимались проблемами теории письма, транслитерации, вопросами соотношения устной и письменной речи, звука и буквы, универсальными закономерностями правописания.

Новые правила орфографии на основе латинской графики были опубликованы в газете «Egemen Qazaqstan» 18 января 2019 года. Специалисты и неспециалисты, ученые, преподаватели, работники медицины, бизнеса, туризма, студенты, пенсионеры и другие представители общества участвовали в обсуждении нового казахского латинизированного письма. На конференциях, «круглых столах», семинарах обсуждались достоинства и недостатки нового письма. Чтобы проверить корректность любого алфавита и разработанных на его основе правил надо на нем много

писать и только тогда выявляются его недостатки. Только при написании длинных, объемных текстов высвечиваются скрытые недочеты, мешающие правильному написанию и чтению.

При разработке орфографических правил нового латинизированного письма следует знать и разбираться не только в законах письма, его развитии и основных принципах, но и учитывать экстралингвистические факторы, считаться с мнением общества, с особенностями усвоения некоторых орфограмм, с их восприятием и распознаванием, соотношением некоторых фонем и букв.

Звуки и буквы: почувствуйте разницу

Серьезные споры возникли вокруг диграфов sh, ch, а также фонем [у] и [и]. На обозначении последних мы и остановимся в данной статье.

Большинство населения (около 90 %), а молодежь (100 %) предлагает обозначать эти фонемы одной буквой (проводилось исследование в виде тестов и опросов). Но люди преклонного возраста (после 70-80 лет) настаивают на их обозначении двойными буквами, т.е. [у] как [ұу], үу, [и] как [ій], [ый]. Лингвисты их называют дифтонгами, так как они состоят из двух составляющих [у] = [ұу], [үу], [и] = [ый], [ій].

С точки зрения главного закона орфографии – принципа экономии на кириллическом письме их обозначают одной буквой – *у, и*. Следовательно, слова с этими буквами пишутся как *жазу (jazu), жабу (jabu), келу (kelu), кету (ketu), биыл (biyl), инелік (inelik).* Такое написание укрепилось в сознании и в памяти носителей языка. Следовательно, при переходе на латинскую графику следует соблюдать преемственность и простоту в написании.

Особенно много дискуссий вокруг фонемы у. Среднее и молодое поколение, которое выросло в традициях кириллицы, предлагает обозначать фонему одной соответствующей буквой *у*. Старшее поколение, какое-то время пользовавшееся прежней латиницей, ратует за транскрипционное написание слов, с отражением на письме всех произносимых звуков. Этот социолингвистический фактор порождает споры в выборе окончательного варианта казахского алфавита на основе латинской графики.

Буква *у* в зависимости от позиции в слове может исполнять несколько функций. Если она стоит в окружении гласных звуков (до, после, между), то выполняет роль согласного звука: *тау, тауық, керуен, сауаттылық, қауын, уақыт*. Но после согласных она выполняет функцию гласных: *ту, келу, жабу, оқу, жуу, қуу, университет, участок, уран, туған, суғару*. Это известное правило можно найти во всех учебниках казахского языка. И хочу обратить внимание: правила такого рода встречаются и в других языках.

Некоторые коллеги предлагают обозначать звук [у] буквой *w* (дабл ю). Конечно, заманчивое предложение, тем более в английском языке ее широко используют: *window, wish, work* и так далее.

Но дело в том, что эта буква соответствует для обозначения только согласных звуков: тау, тауық, керуен, сауаттылық, қауын, уақыт, на латинице: *taw, tawyq, kerwen, sawattylyq, qawyn, waqyt*, но не для гласных. Для обозначения гласных звуков эта буква не подходит: *ty, kelw, jabw, oqw, jww, qww, twǵan, swǵarw*. Как свидетельствуют примеры,

на латинице видно скопление согласных звуков.

Возникает масса проблем, как быть с гласными звуками. Ведь *w* подходит только для согласного звука. В связи с этим предлагают обозначать звук [*у*] двумя буквами, т.е. перед этой буквой ставить буквы, обозначающие гласные звуки *ұ(ū), ү(ú)*. Тогда слова будут писаться так: *тұу, келүү, жабұу, оқұу, жұуұу, құуұу, тұуған, сұуғарұу.* На латинице: *tūw, kelúw, jabūw, oqūw, jūwūw, qūwūw, tūwǵan, sūwǵarūw.* Слова с двойными буквами удлиняются, чтение, естественно, затрудняется.

А как быть с заимствованными словами: университет, уран, участок, прокуратура? По международному стандарту они должны писаться как unıversıtet, uran, uchastok, prokuratura. А написание wnıversıtet, wran, wchastok prokwratwra или ūwnıversıtet, ūwran, ūwchastok prokūwratūwra не только не соответствуют международным стандартам, но и затрудняет чтение.

Иногда предлагают одной буквой писать только иноязычные слова: unıversıtet, uran, uchastok. Тогда для этой буквы будет два орфографических правила: исконно казахские слова обозначать двумя буквами, а иноязычные – одной. Это тоже не лучший вариант, так как в нашем языке многие слова, пришедшие из других языков стали как родные и бывает трудно определить, какие слова исконные, а какие заимствованные. Пишущему придется постоянно думать о происхождении слова, что отрицательно скажется на качестве и скорости письма.

Вот почему латинская буква *w* (дабл ю), которая используется для обозначения только согласных звуков в исконных словах не подходит для нового казахского

латинизированного письма.

При переходе казахского языка на латинскую графику для обозначения буквы *у* было предложено использовать букву *u,* которая подходит как для согласных, так и для гласных и может использоваться в исконных и заимствованных словах.

Например, для согласного звука: *tau, tauyq, keruen, sauattylyq, qauyn, uaqyt* (тау, тауық, керуен, сауаттылық, қауын, уақыт). Для гласного звука: *tu, kelu, jabu, oqu, juu, quu, unıversıtet, uchastok, prokuratura, uran, tuǵan, suǵaru* (ту, келу, жабу, оқу, жуу, куу, университет, участок, уран, туған, суғару).

Парадоксы ономастики

С переходом казахского языка на латинскую графику сотни тысяч географических названий нашей страны и зарубежных названий должны адекватно отображаться на основе национального алфавита, не теряя свою исходную идентичность. Комиссия по стандартизации географических названий при ООН и Группа экспертов ООН по географическим названиям рекомендуют обеспечить международную стандартизацию орфографических, ономастических правил в рамках строгих уточненных национальных программ, регулирующих правописание слов и названий на латинице и направленных на нормализацию, унификацию не только на национальном уровне, но и в международном языковом пространстве.

Согласно плану Правительства по поэтапному переходу на латинскую графику до 2025 года, с 2021-го паспорта, удостоверения личности, свидетельства о рождении наших граждан начнут оформляться на основе нового казахского алфавита.

Как известно, ономастические названия, особенно паспортные данные граждан, требуют строгой документальной и графической точности. Вышеуказанное «удлиненное» написание букв *у* и *и* затрудняет визуальное восприятие названий, усложняет чтение и обучение на основе нового алфавита, а в итоге не обеспечивает документальную точность.

Так, например, имена типа Иманғали, Ақлима, Ақниет, Елубай, Қияс, Уәлихан, Убайдолла, Руслан, Тимур, на латинице – *Imanǵalı, Aqlıma, Aqnıet, Elubaı, Qıas, Uálıhan, Ubaıdolla, Ruslan, Tımur*, будем вынуждены писать как Ыйманғалій, Ақлыйма, Акнійет, Елұубай, Қыйяс, Үуәлійхан, Ұубайдолла Рұуслан, Тимұур, на латинице – *Yımanǵalıı, Aqlyıma, Aqnıiet, Eliúwbaı, Qyıas, Úwáliihan, Uwbaıdolla, Rıwslan, Tımuwr*.

А географические названия типа Итмұрынқия, Қутұрғы Суайрығы, Иран, Амударья, на латинице – *Itmurynqıa, Quturǵy Suaıryǵy, Iran, Amudarıa*, вынуждены писать как Ійтмұрынқыйа, Құутұрғы Сұуайырығы, Ыйран, Амұударійа, на латинице – *İtmurynqyıa, Quwturǵy Suwaıyryǵy, Yıran, Amuwdarііa.*

Следует помнить, что данному написанию будет подвергнут весь ономастический корпус, отображаемый в политической карте мира, во всей картографической продукции Казахстана, в многочисленных учебниках, пособиях, словарях, справочниках, энциклопедиях, в делопроизводстве. Соответственно, и наши, и зарубежные ономастические названия будут активно задействованы в отечественных, международных официальных источниках, межгосударственных соглашениях, в международных картографических, геодезических продукциях, то есть в целом, во все-

мирном информационно-коммуникативном пространстве. И тут может возникнуть путаница, разнобой и сложности в написаниях.

Проблема даже не в пресловутой экономии письма, не в опасении удлинить текст за счет излишних букв, а в чрезмерной перегрузке восприятия. Особенно для тех, кто впервые обучается алфавиту и языку. Проблема сохранения исконного произношения казахского слова, учета всех его фонетических нюансов регулируется практической транскрипцией и орфоэпическими словарями. А орфография, в свою очередь, имеет свои конкретные задачи, а именно – упрощение написания, регулирует правила, нормы и стандарты написания.

Таким образом, новое казахское латинизированное письмо должно быть удобным для чтения и восприятия, и каждый звук должен иметь соответствующее обозначение, которое не противоречит законам казахского произношения и правилам правописания.

Казахстанская правда, 18 ноября, 2019г.

УМЛАУТ, БРЕВИС, СЕДИЛЬ И МАКРОН

На заседании Национального совета общественного доверия Президент Касым-Жомарт Кемелевич Токаев отметил, что для перехода алфавита казахского языка с кириллицы на латиницу необходима модернизация языковой системы, предполагающая глубокий научный подход. При этом было сказано, что переход государственного языка на латинскую графику должен

осуществляться поэтапно с учетом общественного мнения в части недочетов в алфавите.

Устранение имеющихся в алфавите недостатков было поручено ученым-лингвистам. В этом алфавите было 32 буквы, национальные буквы обозначались посредством диакритического знака «акут». Это надбуквенный диакритический знак, который использовался как для гласных звуков так и для согласных. Имелось еще два диграфа, для обозначения шипящих звуков *ш* и *ч*. Многие специалисты и просто граждане РК критиковали данный алфавит из-за присутствия в нем диграфов и использования диакритического знака «акут». Учитывая опыт европейских стран, которые с давних пор используют латиницу, а также опыт перехода на латинскую графику наших братских тюркоязычных народов, которые перешли на латиницу сразу после обретения независимости, лингвисты Института языкознания им. А.Байтурсынова доработали этот алфавит.

В исправленном, доработанном алфавите по опыту других языков (турецкий, азербайжанский, туркменский, немецкий, финский, шведский, латышский и др.) для обозначения национальных звуков использовались диакритические знаки *умлаут, бревис, седиль и макрон.* Каждый диакритический знак имеет свое фонетическое значение и точно передает содержание звука. Доработанный новый алфавит на латинице обсуждался на заседаниях орфографической группы, семинарах, круглых столах, конференциях и был одобрен не только узкими специалистами, но и представителями широкой общественности.

Следующим этапом языковой реформы явилось

построение правил правописания на латинской графике. При разработке правил орфографии учитывались теоретические аспекты казахского языкознания, диалектическое развитие языка, а также законы фонологии, орфографии, граммотологии. Язык рассматривался как живой организм, который развивается и совершенствуется вместе с его носителями. В течение долгого времени наше общество жило в окружении разных культур и цивилизаций, в результате происходило взаимопроникновение традиций, знаний, умений, которые аккумулируются в языке. В природе не существует «чистых» языков, так как ни один народ не живет изолированно, поэтому под влиянием соседних языков словарный запас пополняетя новыми словами и терминами, что отражается не только на лексическом фонде, но и на фонетической системе языков.

Становление новых фонем, связано с развитием языка и мышления, это естественный процесс пополнения и обогащения звуковой системы за счет фонем, пришедших с других языков, которые при частом употреблении постепенно приспосабливаются к артикуляционному аппарату его носителей. Существует мнение, что в новом казахском алфавите на основе латиницы не должно быть буквы *f,* так как это не исконный казахский звук. Но надо иметь в виду, что в русском языке фонема *ф* также пришла из европейских языков посредством заимствованных слов, поэтому исконно русских слов с этой буквой тоже нет. В арабском языке эта фонема считается исконной, об этом свидетельствует его лексический фонд. Таким образом, с запада и с востока от нас используют эту букву, также она присутствует в алфавитах наших со-

седей, родственных тюркоязычных стран, поэтому считаем уместным сохранение этой буквы в новом латинизированном алфавите.

Развитие фонетической системы языков осуществлялось не только за счет внешних факторов, заимствованных звуков, но и за счет внутреннего развития самого языка. Так, немецкий алфавит пополнился умлаутными буквами *ä, ö, ü* в результате превращения аллофонов фонем в самостоятельные фонемы. Следует отметить, что развитые языки характеризуются богатством как лексического так и фонетического фонда, т.е. чем больше фонем в языке, тем он считается более развитым и совершенным. И если мы хотим, попасть в тридцатку развитых стран, то наш язык также должен развиваться. Не случайно Елбасы говорил, что переход на латиницу направлен на «дальнейшее развитие казахского языка и высоких технологий». Переход казахского языка на латинскую графику имеет историческое значение, он необходим для модернизации и равития государственного языка. Это цивилизационный выбор для интеграции в передовой мир информационных технологий. Это один из важных элементов программы модернизации общественного сознания.

Основные принципы орфографии определяются на основе национального алфавита и правил правописания. Современное казахское письмо построено в основном на фонематическом принципе, хотя в нем представлены также морфологический, традиционно-исторический, фонетический принципы. Письмо должно быть понятным и удобным для его потребителей, поэтому при разработке правил орфографии учитывались основные закономерности устной и

письменной форм речи, особое внимание обращалось на универсальные для всех языков мира законы экономии, орфографической памяти, единообразия и практичности письма. Экономное письмо базируется на отображении многочисленных звуков языка ограниченным числом букв. Такое письмо (төте жазу) в свое время было предложено основателем казахского языкознания А.Байтурсыновым на основе арабской графики. Поэтому во главу угла в правописании ставят не транскрипционное письмо, когда фиксируются все произносимые звуки речи, а фонематическое, при котором обозначаются лишь типичные, смыслоразличительные звуки, так называемые фонемы, влияющие на содержание высказывания.

Устная и письменная формы общения – это два проявления одного и того же языка. Устная речь – это речь звучащая, служит для общения между людьми в данное время и предполагает своего собеседника, а письмо сохраняет речь, связывая между собой представителей разных народов в течение длительного времени, передавая плоды цивилизации из поколения в поколение. Письмо по своей сути консервативно и направлено на сохранение преемственности, единообразия и стабильности, что проявляется в так называемой орфографической памяти правописания.

Для сохранения преемственности письма при составлении правил правописания на основе латинской графики за основу были взяты орфографические правила, разработанные выдающимися казахскими учеными, такими как А.Байтурсынов, К.Жубанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаев, М.Балакаев, І.Кенесбаев, Р.Сыздыкова и др. Задача лингвистов Интститута

языкознания им. А.Байтурсынова МОН РК состояла не только в правильном отображении на письме звуков казахской речи, но и в соблюдении орфографических норм, способствующих точному восприятию содержания речи и повышению культуры латинографического письма. В правилах правописания на латинице соблюдены законы сингармонизма и созвучия казахского языка, базовые нормы, сложившиеся до настоящего времени в практике письма. Научная интерпретация изменений и дополнений к правилам орфографии будет широко освещена в лингводидактических пособиях, орфографических словарях, справочниках и различного рода инструкциях.

Новые правила казахской орфографии на основе латинской графики состоят из 9 разделов. Не пересказывая содержания разделов хотелось обратить внимание на правописание слов, в которых присутствуют диакритированные буквы, введенные при последней доработке алфавита. Так, в исправленном алфавите для обозначения «мягких гласных» казахского языка (***ə, ө, ү***) использовались надбуквенные диакритические знаки ***ä, ö, ü умлаут*** в виде двоеточия. Например, *ädıs* (әдіс), *dän* (дән), *mädeniet* (мәдениет), *käsıp* (кәзір); *örıs* (өріс), *ömırşeŋ* (өміршең), *kösem* (көсем); *ürdıs* (үрдіс), *ükımet* (үкімет), *jüie* (жүйе). Для обозначения согласного ***ғ*** использовался надбуквенный диакритический знак ***ğ бревис*** в виде перевернутого полумесяца. Например, *ğaryş* (ғарыш), *samğau* (самғау), *tabiğat* (табиғат), *bağdar* (бағдар), *qağaz* (қағаз), *sağat* (сағат). Для обозначения шипящего согласного ***ш*** использовался подбуквенный диакритический знак ***ş седиль*** в виде

крючка. Например, *şaŋyraq* (шаңырақ), *bürşık* (бүршік), *qylyş* (қылыш), *qoişy* (қойшы), *oşaq* (ошақ), *şara* (шара). Для обозначения «твердого» гласного ***ұ*** использовался надбуквенный диакритический знак ***ū макрон*** в виде черточки. Например, *ūtymdy* (ұтымды), *ūstaz* (ұстаз), *qūjat* (құжат), *maglūmat* (мағлұмат), *ūlys* (ұлыс), *qūl* (құл).

Таким образом, в доработанной версии алфавита на основе латинской графики для обозначения национальных звуков по опыту некоторых европейских и родственных нам тюркских языков использовались диакритические знаки *умлаут, бревис, седиль* и *макрон*, которые полностью передают смысловое содержание фонем казахского языка.

Казахстанская правда, 21 января 2021 года.

ҰЛТТЫҚ БАЯНДАМА (2021)

V басымдық – «Мәңгілік Ел» ғылыми негіздері (гуманитарлық ғылымдар саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер» (Тіл білімі)

1. Қазақстандық ғылымның жетістіктеріне шолу және талдау (ғылыми саланың ең маңызды нәтиже-лері, енгізілген әзірлемелер)

Қазіргі лингвистика әлемнің әртүрлі ғылыми орталықтарында қарқынды дамып келеді, түрлі бағыт пен мектептердегі проблемалардың байлығымен, тілді зерттеу әдіс-тәсілдерінің айырмашылығымен сипатталады. Қазақ тіл білімі әлемдік тіл білімінің бір бөлігі ретінде лингвистика ғылымының қазіргі заманғы үрдістеріне сәйкес дамып, бірнеше кезеңінен өтті. Отандық тілтанушы ғалымдардың міндеті қазақ тіл білімін әлемдік лингвистика деңгейіне көтеру, оны серпінді, инновациялық зерттеулер есебінен бәсекеге қабілетті дамыту болып отыр.

Қарым-қатынастың маңызды құралы ретінде тілді коммуникативті лингвистика, әлемді өзгертудің маңызды әдісі және реттеуші факторы ретінде прагмалингвистика, мәдениеттің құрамдас бөлігі әрі құралы ретінде, лингвомәдениеттану, ұжымдық білімнің маңызды қоры ретінде когнитивтік лингвистика зерттейді. Қазақстан лингвистикасы тіл туралы ғылымның барлық бағыттарын қамтиды. Бұған соңғы жылдары отандық ғалымдардың монография, мақалалар, халықаралық конференциялар мен дөңгелек үстелдерде ұсынған еңбектері дәлел бола алад [1,2,3,4,5,6].

Қазіргі лингвистикадағы әртүрлі бағыттың ішінде эксперименттік зерттеу әдістері арқылы *сөз дыбыстарын* зерттеу ерекше қызығушылық тудырып отыр. Дыбыстық сигналдардың компьютерлік технологиялар арқылы зерттелуі тіл білімін нақты ғылымдардың қатарына қосады, мұндай зерттеулерде қойылатын сұраққа нақты жауап алуға болады. Компьютерлік төңкеріс сөз дыбыстарын зерттеуді жаңа деңгейге көтерді. Осыған байланысты Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында сәтті жүргізіліп жатқан қазақ тілінің просодикасы саласындағы зерттеулер кеңінен танымал болып отыр [7,8,9]. Енді кез келген тіл маманы фонетикалық редактордың көмегімен экраннан спектр, тон, ұзақтық және қарқындылық сияқты дыбыс толқыны мен сигналдың акустикалық сипаттамасын байқай алады. Эксперименттік фонетика зертханасында нақты нәтижелерге қол жеткізу үшін тәжірибелік-компьютерлік зерттеу әдістері қолданылады.

Фонема, интонемалардың комбинаторлық позициялық варианттары менсегменттік және суперсегменттік деңгей бірліктерінің акустикалық қасиеттерін анықтау синтезделген жасанды сөзді (речь) алуға мүмкіндік берді: мұндай зерттеудің нәтижесі адамның сөйлеуіне ұқсас жасанды дыбыс, буын, сөздер мен тұтас сөйлемдерді түзетін арнайы бағдарламалар әзірлеуге септігін тигізді. Қазіргі уақытта қазақ сөзін синтездеудің және оның компьютерлік бағдарламасын құрудың теориялық негіздері анықталды. Жасанды сөзді синтездеу кезде қазақ мәтінінің табиғи дыбысталуын қамтамасыз ететін фонетика-фонологиялық белгілер сипатталды.

Фонология мен интонология сияқты қазақ және түркі тіл біліміндегі жаңа бағыттарда лингвистика-

лық құбылыстардың көпдеңгейлі талданымын қамтамасыз ететін лингвистика ғылымының қазіргі заманғы үрдістері мен ағымдары жан-жақты қарастырылды, сол арқылы зерттеушілер алдында біршама мүмкіндіктер ашылды. Іргелі және қолданбалы ғылым ұғымдары, әдістері мен тәсілдері негізінде дами отырып, қазақ лингвистикасының осы бағыттары ғылыми білімнің жаңа салаларын интегративтілікпен пәнаралық үйлестіру арнасында тереңдетуге, кеңейтуге және жетілдіруге ықпал етті.

Тіл ғылымының теориялық және қолданбалы мәселелерін зерттеу қоғамның бірлігі мен рухани жаңғыруына қол жеткізудің негізгі факторларының бірі болып табылады, өз мәдениетін, тілін, өз ұлттық кодын сақтауға арналған ізденістер қатарын тіл білімінсіз елестету мүмкін емес. Қарқынды дамып келе жатқан қазіргі әлемде, ықпалы артып келе жатқан жаһандану мен дәуірдің жаңа сын-қатерлері жағдайында рухани басымдықтар мен бағдарларды жоғалтпау, ең бастысы, өзінің ұлттық бірегейлігін сақтау өте маңызды. Жаңа қағидаттар мен жаңа бағдарлар, өз кезегінде, одан әрі эволюциялық дамуға ие болады және қазақ халқының іргелі, базалық мәдени, рухани құндылықтарына сүйенеді. Осыған байланысты А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында және әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-де жүргізіліп жатқан ономастикалық зерттеулер өте өзекті, олардың мақсаты ***қазақ ономастикалық лексикасын*** лингвомәдени, лингвокогнитивтік аспектілерде зерделеу, осы бағыттағы ғылыми әзірлемелерді жүйелеу, жаңа тілдік фактологиялық материалды айқындау, онимдердің аксиологиялық компонентін

белгілеуге, ономастикалық атауларда кодталған этномәдени ақпаратты дешифрлеуге бағытталған ғылыми-теориялық әдістерді түсіндіру болып табылады. Осындай еңбектерде қазақ тілінің ұлттық ономастикалық кодының жүйесі ретінде кеңістіктік, соматикалық, биоморфтық, фольклорлық материал негізіндегі діни-мифологиялық, агионимиялық, паремиологиялық, фразеологиялық, прецеденттік лексика зерттеледі. «Атамекен» (туған жер, ата-бабалар жері), «дала», «таулар» сияқты т.б. негізгі ұлттық лингвомәдени концептілер фольклор мен көркем әдебиеттегі, ақындар шығармаларындағы фразеологизмдердің, паремиологияның кең тілдік материалында қайта қарастырылып, олардың ассоциативті аясы кеңейтіліп, қазіргі Қазақстан контекстінде мазмұны байытылыпжаңғыртылып жатыр [10].

Соңғы уақытта лингвистика саласындағы және оның жеке салаларындағы жетістіктерге негізделген зерттеулер кең ауқым алып келеді, олар: мәтін лингвистикасы (дискурс), прагмалингвистика, неориторика, тіл әсері теориясы Л.Н. Гумилев атындағы Ұлттық Еуразия университетінде ***медиалингвистиканың*** әдіснамасын тұтас ғылыми пән ретінде әзірлеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр, оны зерделеу нысанасы БАҚ тілінің табиғатын, функцияларын, нақты және болжамды мүмкіндіктерін ұғыну тәсілі болып табылады [11]. Медиалингвистиканың әдіснамалық негіздерін дамытуға деген бетбұрыс қазіргі ақпараттық қоғамның жағдайымен туындаған қажеттілікке байланысты. Зерттеу стратегиялары мен тәсілдері медиадискурс, медиасөз, медиамәтін мәселелерін, бұқаралық коммуникация саласындағы

тілдің қызмет ерекшеліктерін, қоғамның бұқаралық санасына әсер етудің лингвистикалық-бұқаралық технологияларын зерттеуге деген қызығушылықтың артуына байланысты. Жаһандық ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы, жаңа техногендік әлемнің өзгеріп жатқан жағдайындағы қоғамның қажеттіліктері тілдің қолданысына әсер етпеуі мүмкін емес еді, бұл өз кезегінде академиялық ғылым тарапынан БАҚ тіліне деген ғылыми қызығушылықтың артуына ықпал етті. Әлемдік және қазақстандық қоғамның медиалануы жағдайында негізгі гуманитарлық ғылымдар – лингвистика, әлеуметтану, психология, журналистика, мәдениеттану терминдерін біріктіретін пәннің ұғымдық-терминологиялық аппаратын жүйелеу және одан әрі біріздендіру мәселесі тұр.

Зерттеуші қызығушылықтарының білім объектілерінен субъектіге ауысуымен сипатталатын антропоцентристік парадигма, яғни «тілдегі адам және адамдағы тіл» концептісі талданады және алдыңғы парадигмаларды жоққа шығармайды, бірақ тілдің жаңа аспектілеріне назар аудара отырып, оның жетістіктерін қолданады. Соңғы уақытта А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары *лексикология, этнолингвистика, түркітану* саласында айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізді [12,13,14,15,16].

Әлемдік тіл білімінің даму бағытына сәйкес семасиология, лексикография, паремиология, фразеология және т.б. салалар аясында құрылымдық лингвистика бойынша зерттеулер жүргізіліп жатыр. Көп мағыналы сөздер, неологизмдер, антонимдер, синонимдер, омонимдер, бейнелісөздер, метафоралар мен паремиялар анықталды және тіркелді. Қазақ тілінің

фразеологиялық сөздігінің корпусы жаңартылды. Жаңарып жатқан тілдің неологиялық қорының динамикасы көркем шығармалар мен бұқаралық ақпарат құралдары материалында зерттеліп жатыр. Сөз мағынасының тарылу, кеңею процестері жаңа сөздер мен архаизмдерді қолдану деңгейінде сипатталып жатыр. Антропоцентристік парадигма шеңберінде «тіл мен мәдениет», «тіл мен таным», «тіл мен психика», «тіл мен прагматика» түйісінде зерттеулер жүргізіліп жатыр. Тіл коммуникация мен таным құралы ғана емес, ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылатын бағыт белсенді түрде әзірленіп келеді. IT-мамандарымен бірлесіп, ғылыми нәтижелер мен сөздіктерді электрондық ресурстар мен қосымшаларда қол жетімді ету мақсатында «qaz.soz.» немесе «qaz.leksem.kz» сайтын құру жоспарланып отыр.

Бүгінде қазақ *этнолингвистикасы* базалық ұғымдары қалыптасқан және жан-жақты ізденіс нәтижесінде басым бағыттары айқындалған тіл білімінің дербес және болашағы зор саласы ретінде танылды. Халықтың рухани мәдениетін бейнелейтін этнографиялық бірліктердің лингвистикалық аспектілері зерттеліп жатыр. Лингвистикадағы этнографиялық деректер этнолингвистикалық сөздіктерде қазақ халқының мәдениеті, тұрмысы, әдет-ғұрпы және рухани әлемі туралы нақты этнографиялық мәліметтер бар қысқа сөздік мақалалар түрінде ұсынылған. Соңғы жылдары қазақ жазба коммуникациясында қолданылатын қазіргі қазақ әде-би тілінің лексикасындағы жаңартпалар, толығулар мен өзгерістер негізінде көркем әдебиеттен, мерзімді басылымдардан, ғылыми әдебиеттерден, ресми сайт-

тар мен әлеуметтік желілерден жаңа лексикалық бірліктерді қамтитын «жаңа сөздер сөздігі» құрылды. Сөздік материалы кирил және латын графикасына негізделген әліпбиде параллель ұсынылған.

Түркітану және тіл тарихы саласындағы зерттеулер үлкен қызығушылық тудырып отыр. Қазіргі қазақ қоғамында қолданылып жүрген діни тілдік бірліктері прагматикалық тұрғыдан қарастырыла бастады. Қазақ әдеби тілінің баюына, жаңаруына, ықпал етіп отырған араб және парсы сөздерінің лексикографиялық базалық тізбесі жасалып, семантикалық өрісін түгендеу мақсатында ***араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі әзірленді.*** Қазақ лексикологиясының диахрондық дамуын бақылауда мол материал беретін, теориялық негіздерін бекіте түсетін монографиялық еңбектер мен сөздіктер де бөлім ғалымдарының қаламынан шыққан. Орхон-Енисей түркі руникалық ескерткіштері, араб жазуымен жазылған ортағасырлық мұралары яғни тамыры тереңде жатқан түркі дүниесіне ортақ жазба мұралары зерттеліп жатыр. Көне, ескі түркі жазбаларының тағы бірі – армян жазулы қыпшақ ескерткіштері зерттелуде.

Елдегі заманауи әлеуметтік, экономикалық, мәдени, саяси өзгерістер әлемдік ақпараттық кеңістікке интеграциялануымен байланысты мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің алдына жаңа талаптар қояды. Осыған байланысты бүгінгі таңда *латын графикасы негізіндегі қазақ тілін* реформалау саласындағы ізденістер ерекше өзекті болып табылады [17,18,19,20,21,22]. Латын қарпіне көшу – бұл бір әріпті басқа әріппен алмастыра салу емес, ол қазақ тілінің жоғары техноло-

гиялардағы қолднысын одан әрі жетілдіруді мақсат ететін аса күрделі үрдіс, бұл қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасының маңызды элементтерінің бірі, прогрестің, озық білімнің, цифрлық қарым-қатынастың негізі. Латын графикасына көшу идеясын тілтанушы ғалымдар бірінші болып қолға алды, өйткені олар өз кәсібінің арқасында қазақ тілінің қайта өрлеу дәуіріндегі әліпбиді реформалаудың, ақпараттық технологияларды таратудың, жаһанданудың, қазақ тілін компьютерлендірудің маңыздылығы мен қажеттілігін жете түсінеді. Әліпби реформасының практикалық маңызы зор. Бірінші сынып оқушысына кириллицаның 42 әрпіне қарағанда 26 латын әрпін үйрену оңайырақ. Еуропалық тілдерде фонологиялық жүйенің дамуы нәтижесінде графемаға қарағанда фонемалар көп. Мысалы, француз тілінде 35, ағылшын тілінде 45 фонема бар. Осы фонема саны тек 26 латын әрпімен беріледі. Ал қазақ тіліндегі төл 28 дыбыс-фонема 42 әріппен беріледі. Қазақ бүлдіршіндеріне қазақ тілін үйрену, еуропалық оқушыға француз немесе ағылшын тілін үйренуіне қарағанда әлдеқайда қиын. Сондықтан тіл мамандарының міндеті – қазақ тілінің фонетикалық жүйесі мен оның емле заңдарына жауап беретін латын графикасындағы ұлттық әліпби құру болып табылады.

Қазақ тілінің латын графикасына көшуінің ұзақ тарихы бар. Бұл идея өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында алғаш рет бұқаралық ақпарат құралдарында талқыланған болатын. Бұл мәселе бізде кезең-кезеңімен көтеріліп, қазақ тілін латын графикасына көшіру жобаларының екі нұсқасы ұсы-

нылған. Ең алғашқы нұсқалары 2017 жылы жарыққа шықты. Алайда екі нұсқа да сәтсіз болды. Бұл – қазақ тілінің заңдарына, оның фонетикалық жүйесіне сәйкес келмейтін диграфтық және апостроф әліпбилер еді. 2018 жылдың ақпан айында жаңа әліпби бекітілді, онда ұлттық әріптер «акут» диакритикалық белгісі арқылы белгіленді. Бұл әліпбиде 32 әріп болды, кейбір дауысты және дауыссыз фонемалар «акут» диакритикалық белгісімен белгіленді, сонымен қатар екі диграф алынды. Бұл әліпби де қоғам тарапынан сынға ұшырады, себебі «акут» диакритикалық белгісі өзінің шынайы қызметіне лайық емес мәнде қолданылды, ал екі диграф қазақ тілінің табиғатына қайшы келді.

Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын әліпбиіне көшіруде терең ғылыми көзқарас негізінде тіл жүйесін жаңғырту қажет екенін атап өтті. Бұл ретте мемлекеттік тілдің латын графикасына көшуі әліпбидегі кемшіліктерге қатысты қоғамдық пікірді ескере отырып, дәйекті және жүйелі түрде жүзеге асырылуы тиіс екендігі айтылды. Әліпбидегі кемшіліктерді жою тілтанушы ғалымдарға тапсырылды. Латын әліпбиін бұрыннан қолданып келе жатқан Еуропа елдерінің тәжірибесін, сондай-ақ тәуелсіздік алғаннан кейін бірден латын әліпбиіне көшкен бауырлас, түркітілдес халықтардың латын графикасына көшу тәжірибесін ескере отырып, А.Байтұрсынұлыатындағы Тіл білімі институтының тіл мамандары түзетілген, жетілдірілген әліпбиді пысықтап, ұсынды, онда ұлттық дыбыстар 4 диакритикалық белгілер: *умлаут, бревис, седиль* және *макрон* арқылы белгіленді.

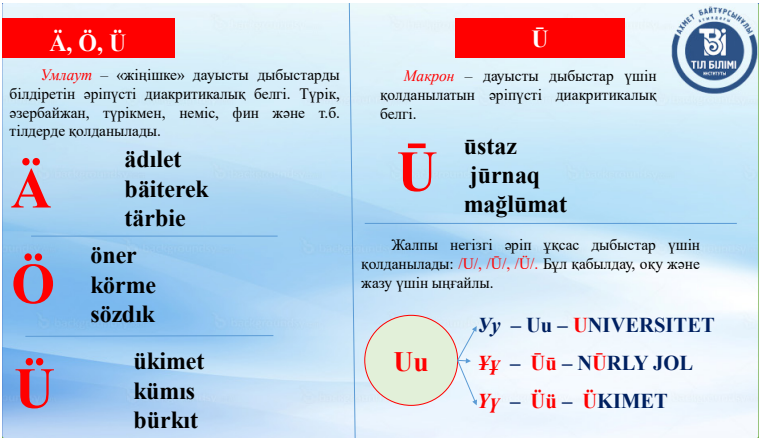

Жаңа әліпбидің әрбір диакритикалық белгісі өзінің фонетикалық мағынасына ие және сөздің дыбысталуын дәл жеткізеді. Латын қарпіндегі жетілдірілген жаңа әліпби орфографиялық топ отырыстарында, семинарларда, дөңгелек үстелдерде, конференцияларда талқыланды және оны мамандардың шағын тобы ғана емес, жалпы жұртшылық та мақұлдады. Жетілдірілген ұлт-

тық әліпби негізінде қазақ тілі емлесінің ережелері әзірленді. Емле ережелерін құру барысында қазақ тіл білімінің теориялық аспектілері, тілдің диалектикалық дамуы, фонология, орфография, грамматология заңдары ескерілді. Латын қарпіндегі емле ережелерінде сингармонизм мен қазақ тілінің үндестігі заңдары, жазу тәжірибесінде осы уақытқа дейін қалыптасқан базалық нормалар сақталған. Орфография ережелерінің өзгерістері мен толықтыруларының ғылыми түсіндірмесі лингводидактикалық құралдарда, орфографиялық сөздіктерде, анықтамалықтарда және түрлі нұсқаулықтарда кеңінен қамтылатын болады.

2. Ғылымдағы әлемдік үрдістерге шолу және талдау, отандық ғалымдардың шетелдік ғалымдармен ынтымақтастығы

Қазіргі әлемдік тіл білімі тұрақты эволюциялық процестің нәтижесінде дамудың екі негізгі тенденциясына ие болып отыр, яғни: дәстүрлі және дәстүрлі емес үрдістер. Біріншісіне салыстырмалы-тарихи және құрылымдық-функционалдық сипаттағы лингвистикалық зерттеулер, екіншісіне – антропоцентристік бағыттағы зерттеулер жатады. Сонымен қатар, көптеген елдерде, әсіресе дамушы елдерде қатар жүріп келе жатқан бұл тенденциялар соңғы жылдары әртүрлі мәнге ие болғанын атап өткен жөн, өйткені антропоцентристік бағыттағы ғылыми зерттеулерге ерекше назар аударылып отыр. Бұл осы елдерде тілдің мәдениетпен, тарихпен, менталитетпен, белгілі бір адамдардағы, белгілі бір өркениеттегі танымдық процестің жалпы заңдылықтарымен байланысы проблемалары жеткіліксіз және тиісті деңгейде зерттелмегендігімен түсіндіріледі. Тілді зерттеуге деген антропоцентристік көзқарас Германия, Англия, Франция, АҚШ, Испания, скандинавия мемлекеттері сияқты елдерде айтарлықтай дамыған этнолингвистика, лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, лингвомемлекеттану, этнопсихолингвистика сияқты қазіргі тіл білімі салаларының негізінде жатыр. Соңғы екі-үш онжылдықта Түркия, Ресей, Украина, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстандағы тіл мамандары осы бағыттарда табысты жұмыс жасап келеді.

Лингвомәдениеттану – бұл ұлттық тілдің призмасы арқылы әлемге деген белгілі бір көзқарас, бұл кезде

тіл ерекше ұлттық менталитеттің өкілі ретінде әрекет етеді. Қазіргі этнолингвистиканың ортасында белгілі бір материалдық және мәдени-тарихи кешендермен байланысты тілдің лексикалық жүйесінің элементтері ғана бар. Мысалы, Ресей, Украина және Белорусь этнолингвистері өз еңбектерінде осы мемлекеттердің бірнеше аймақтарының материалдары негізінде мәдениет, салт-дәстүрлер мен рәсімдердің толық тізімін анықтады. Тіл мамандары дәстүрлі және инновациялық әдістер арқылы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті көрініс табатын лексикалық қорды зерттейді.

Соңғы уақытта көптеген, әсіресе еуропалық мемлекеттерде әлеуметтік лингвистика өте қарқынды дамуға ие болды. Мысалы, Голландияда, Германияда және Францияда социолингвистикалық зерттеулердің жеке институттары жұмыс істейді, бұл осы елдердегі иммигранттардың үлкен ағымынан туындаған күрделі тілдік жағдайға байланысты. Осыған байланысты әлеуметтік лингвистиканың бір аспектісі – тіл мен қоғам арасындағы қатынастарды зерттеу болып табылады (тіл мен мәдениет, тіл мен тарих, тіл мен этнос, тіл мен шіркеу және т.б.). Ал негізінен, социолингвисттер әртүрлі әлеуметтік және жас топтарының тілдік ерекшеліктерін және әртүрлі тілдердің өзара әрекеттесу мәселелерін зерттеумен айналысады. *Әлеуметтік лингвистика мәселелері* Қазақстанның ірі лингвистикалық орталықтарын зерттеуде жетекші орын алады. Соңғы уақытта, біздің елімізде әлеуметтік лингвистиканы зерттеудің түрлі аспектілеріне арналған көптеген жұмыстар жүргізіліп жатыр.

Әлемдік ауқымда мемлекетаралық байланыстардың кеңеюімен *лингвомемлекеттану* үлкен дамуға ие

болып, ол тілде көрініс тапқан ұлттық реалияларды, сондай-ақ дәстүрлі ғылымдардың тоғысында пайда болған *психолингвистиканы*: лингвистика мен психологияны зерттей бастады. Қазіргі тіл білімінің маңызды бағыттарының бірі этнопсихолингвистика болып табылады. Ол белгілі бір дәстүрге байланысты сөйлеу әрекетінде көрінетін мінез-құлық элементтерін белгілейді, әртүрлі тіл иелмендерінің ауызша және бейвербалды мінез-құлқындағы айырмашылықтарды талдайды, сөйлеу этикетін зерттейді, екітілділікті және көптілділікті әртүрлі халықтардың сөйлеу мінез-құлқының ерекшелігі ретінде зерттейді. Тіл білімінің бұл бағыттары еліміздің ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарында жемістідамып келеді.

Дәстүрлі әлемдік тіл білімінде екі негізгі парадигма қатар өмір сүреді: тілді жүйе ретінде қарастыратын жүйелік-сипаттамалық лингвистика және функционализм. Лингвистикадағы прогрессивті даму олардың пәндік – танымдық және процедуралық компоненттерінде бір уақытта бір-бірінен түбегейлі ерекшеленетін бірнеше ілімдердің болуымен байланысты. Қазіргі уақытта әлемдік, сондай-ақ отандық лингвистикада структурализм, генератизм және неофункционализм-когнитивизм сияқты бірқатар ғылыми бағыттар дамып келеді. Лингвистикалық зерттеулердің кең мағынадағы негізгі объектісі «тілдік тұлға» болып табылады, яғни адам факторының рөліне негізделген антропоцентристік көзқарас күшейтіліп, осыған байланысты тілдік құбылыстың өлшемі ретінде адамның ақыл-ой, сөз жасау қызметінің көптеген аспектілерін ғаламның орталығы, «әлемнің тілдік бейнесі» ретінде ескереді.

Лингвистика ғылымы «тереңінен әрікеңінен дамып келеді. Лингвистиканың эмпирикалық базасының кеңеюі зерттеулерде ұлттық ерекшеліктің жоғарылауына және «еуропоцентризм» дәрежесінің төмендеуіне әкелді. Формоцентрлік бағытта ерекшеленетін *генеративті грамматиканың* ғылыми платформасын құрған американдық лингвист Н. Хомскийдің доктринасы жаңа эволюциялық дамуға ие болды.

Тілге деген когнитивті көзқарас тілдік қызмет процестеріндегі адам тәжірибесінің рөліне баса назар аударатын тіл теориясының дамуына ықпал етеді. Қазақстанда қарқынды дамып келе жатқан когнитивті парадигма шеңберінде тілді зерттеу, тілдің қызмет етуінің терең тетіктері және адамның сөйлеу-ойлау қызметі туралы білімді кеңейтуге ықпал етеді.

Әлемдік тіл білімінің сөзсіз жетістіктерінің бірі – тілдің және тіл бірліктерінің (Прага, Женева, Париж функционализмі және т.б.) мақсатты бағытын зерттейтін *функционалды лингвистиканың* қалыптасуы мен дамуы болып табылады. Германияда, Ресейде, Қазақстанда және кейбір басқа елдерде кеңінен таралған функционалдық лингвистиканың бір түрі функционалдық грамматика болып табылады. Функционалды тәсілдің сөзсіз артықшылығы – бұл тілдік материалды сипаттаудың әртүрлі аспектілерін синтездеуге мүмкіндік беретіндігі болып табылады. Тілдік бірліктердің жан-жақты сипаттамаларын (жүйелік-құрылымдық, функционалды-семантикалық, прагматикалық) біріктіру тілді іс-әрекетте үйренудің қажетті шарты деп танылады.Соңғы уақытта ғылымның даму логикасы сөйлеу әрекетінің максималды бірлігін – *мәтінді, дискурсты* зерттеуге алып келді,

оның көмегімен әлеуметтік өзара іс-қимыл жүзеге асырылады, онда халықтың мәдениеті бейнеленеді, материалдық білімі және реципиенттің санасындағы әлем бейнесі өзгереді.

Қазақстанда лингвистиканың басым бағыттары бойынша ғылыми-зерттеу жұмысы Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында, сондай-ақ көптеген университеттердің, ҚР басқа да жоғары оқу орындарының қазақ, орыс және шетел филологиясы кафедраларында жүргізіледі.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында 2018-2020 жылдары нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша 1 жоба және гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша 3 жоба іске асырылды. Нысаналы қаржыландырудың ***«Жаңа ұлттық латын графикасы негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу»*** (2018-2020) ғылыми бағдарламасы шеңберінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-теориялық, практикалық лингвистикалық проблемаларын латын графикасына негізделген әліпбиінің бірыңғай ұлттық стандарты негізінде әзірлеу мақсатында кешенді көпаспектілі зерттеу жүргізілді [23,24,25,26,27]. Бағдарламаның мақсатына сәйкес бес бөлім бойынша келесі ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық міндеттер шешілді:

Бірінші бөлімнің міндеттерін орындау нәтижесінде жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың келесідей ғылыми-теориялық негіздері айқындалды: латын графикасы негізінде қазақ әліпбиінің бірыңғай ұлттық стандартының фонетикалық-фонологиялық қағидаттары және жаңа әліпби

негізінде орфограммаларды жазу, лексикографиялаудың жаңа қағидалары айқындалды. Неологизмдерді, төл және кірме лексиканы, қайта жаңғыртылған көне жазбалексиканы, ономастикалық және терминологиялық бірліктерді орфографиялау қағидалары, латын графикасы негізінде халықаралық атаулар мен терминдерді белгілеу қағидалары әзірленді.

Екінші бөлім міндеттерінің нәтижелері қазақ жазуын жаңғыртудың лингвоқұрылымдық негіздерін айқындады: әліпбиді ауыстырумен байланысты тілдік реформаны іске асырудағы лингвистикалық ахуалды және тәуекелдерді басқару жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыратын мемлекеттік органдар үшін талдамалық жазбалар мен анықтамалар әзірленді. Дыбыстар және қазіргі қазақ мәтінінің графемалары статистикасына лингвостатистикалық талдау жүргізілді, компьютерлік техникадағы жаңа ұлттық әліпби мәселелері зерттелді, жаңа қазақ пернетақтасының жобасы әзірленді.

Міндеттердің *үшінші бөлімі* бойынша тіл мамандары мен бағдарламашылардың қазақ жазуын жаңғыртудың инновациялық базасын әзірлеу бойынша бірлескен қызметі ұйымдастырылды, нәтижесінде қазақ мәтіндерін бір графикадан екіншісіне қайта кодтауға арналған IT-қосымша ұсынылды. Көлемі 8 млн. сөз қолданылатын жаңа латын графикалы әліпбиде қазақ тілінің корпустық ресурсы құрылды, жаңа латын графикалы әліпбиде қазақ мәтіндерінің емлесін тексеру бойынша «Сөзтексер» онлайн сайтының пилоттық нұсқасы әзірленді.

Төртінші бөлімнің міндеттері жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың нормативтік-

лексикографиялық және лингвистикалық базасын әзірлеу мәселелерімен байланысты болды: сөздіктер, анықтамалықтар, орфография, орфоэпия, пунктуация, терминография, ономатография, неография және т. б. ережелері дайындалды.

Міндеттердің *бесінші бөлімі* латын графикасы негізіндегі жаңа ұлттық әліпбиді танытуға бағытталған, оның нәтижелері ретінде мақалалар, сұхбаттар, телебағдарламаларға, кеңестерге және дөңгелек үстелдерге қатысу түрінде ұсынылды.

«Ауызша дискурстың сегменттік-просодикалық сипаттамасы» (2018-2020) **гранттық жобасы** шеңберінде эксперименттік-фонетикалық әдістер мен компьютерлік бағдарлама арқылы байланысқан сөйлеудің функционалдық-семантикалық сипаттамаларын талдай отырып, сегменттік және супер сегменттік бірліктерді талдау негізінде коммуникативтік-прагматикалық аспектіде қазақ тілінің фонетикалық қорын жүйелі зерттеу жүргізілді [28,29]. Қазақ тілінің

дыбыстық қоры үйлесімді сөйлеу жағдайында сегменттік және супер сегменттік фонетика деңгейінде жан-жақты талдаудан өтті. Сөйлеу ағынында жүзеге асырылатын сегменттік және супер сегменттік бірліктердің нұсқалары мен вариациялары соңғы уақытта қазақ тіл білімінің коммуникативтік-прагматикалық бағытында қарқынды дамып, зерделенді. Зерттеудің эксперименттік-фонетикалық әдістерінің көмегімен сегменттік-просодикалық құралдардың коммуникативті-прагматикалық ерекшеліктері анықталды. Ауызша дискурстағы дыбыстық модификациялардың лингвистикалық және экстралингвистикалық себептерін талдау негізінде олардың типологиялық заңдылықтары сипатталды. Фонемалардың фонологиялық дифференциалдық белгілері, олардың жіктелуі, белгілі қоғам қайраткерлерінің ауызша дискурсында көрінетін позициялық және комбинаторлық нұсқалары компьютерлік бағдарламалардың көмегімен сипатталған. Қазақ тілінің орфоэпиялық нормаларына сәйкес ауызекі сөйлеуді дұрыс оқыту мақсатында ауызша эталондық дискурстың үлгілері ұсынылды.

«Қазақ тіл кеңістігіндегі ұлттық-мәдени код: нышанның архетиптік мәртебесін және тілдік тұлғаның тарихи-мәдени типін анықтау барысындағы функциялар» **гранттық қаржыландыру жобасы бойынша (2018-2020)** тіл әлем туралы архетиптік және мифологиялық түсініктермен байланысты көпғасырлық мәдени жетістіктердің сақтаушысы ретінде қарастырылды [30]. Шәкәрім, Б.Соқпақбаевтың шығармаларын, М. Өтемісұлының өлеңдерін талдау негізінде қазақ халқының әлем құбылыстарын қабылдау мен түсінудің ерекшеліктерін көрсететін

мәдени кодтар анықталды. М.Өтемісұлы өлеңдері мәтінінің семантикалық кеңістігі алғаш рет зерттелді, Шәкәрімнің, Б. Соқпақбаевтың тілдік тұлғалар ретіндегі стильдік ерекшеліктері анықталды, қазақ тілінің нышандары мен вербалды емес элементтер туралы ғылыми көзқарастар жүйеленді. Қазақ тіліндегі квалитативті-квантитативті негіздің функционалды-семантикалық өрістерінің семантикалық табиғаты тілдік сипаттамасы қазіргі лингвистиканың фукнционалды-коммуникативті көзқарасы тұрғысынан талданады. Қазақ тілі символдарының семиотикасы мен лингвомәдени ерекшеліктері зерттелді. Ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтардың тілдік репрезентаттары нақтыланды. Қол жеткізілген нәтижелер білім беру және мәдениет саласындағы танымдық мақсаттарда пайдаланылады.

«Қоғамдық сананы жаңғырту: мемлекеттік тілдің неологизациясы және неографиялық базасы» **гранттық қаржыландыру жобасы (2018-2020)** қазіргі қазақ тілінде неологизмдерді қалыптастырудың әлеуметтік-лингвистикалық факторларын айқындауға, оның неографиялық базасын әзірлеуге және жасауға арналған [31]. Жобада Қазақстанның тәуелсіздік алған және оның егемен мемлекет ретінде қалыптасқан кезіндегі лексикалық және семантикалық сипаттағы тілдегі жаңашылдықтарға себепші болған негізгі әлеуметтік-лингвистикалық факторлар айқындалған. Тілдік инновациялардың пайда болуының экстра және интралингвистикалық себептері анықталды, сондайақ олардың мемлекеттік тілдің бірегейлендіретін, шоғырландыратын, жаңғыртатын функцияларын қамтамасыз етудегі рөлі ашылды. Қазіргі қазақ тілі жү-

йесінде лексикалық және семантикалық инновациялардың пайда болуының әлеуметтік-лингвистикалық факторлары анықталды, неологизмдердің типтері мен түрлері анықталды және сипатталды. Сөздің семантикалық құрылымының динамикасы анықталды, жаңа сөзжасамдық тенденциялар талданды. Неологизмдердің пассивлексиканың белсенді құрамына өту процестері зерттелді. Неологизмдерді лексикографиялау, қазіргі қазақ мәтіндерін өңдеу үшін компьютерлік технологияны пайдалану мәселелері талданды. Неологиялық лексикография мемлекеттік тілдің тұрақты, ашық және жаңартылатын базасының бөлігі ретінде қарастырылады. Қазақ тілінің неологизмдерінің сөздігі әзірленді.

2018-2020 жылдары Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-де *«Қазақстанның мәдени-географиялық мұрасының, киелі географияның қазіргі жай-күйінің мәселелері және қоғамның қазіргі санасын жаңғырту контексінде олардың ҚР туристік нарығында даму перспективалары»* (2018-2020) тақырыбы бойынша жоба іске асырылды, оның мақсаты туристік нарықтағы тартымдылық аспектісінде Қазақстанның мәдени-географиялық мұрасының, сакралды географияның қазіргі жай-күйін зерттеу және олардың ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға әсері болды [32]. Жобада Қазақстанның рухани киелі жерлерінің географиясы мен тарихи-мәдени мұрасы талданды. Әлеуметтік-экономикалық қоғамдағы рухани құндылықтардың мәні мен маңызы анықталды, қоғамдық сананы қалыптастыру мақсатында Қазақстанның қасиетті жерлері бойынша туристік бағыты анықталды. Жас және аға ұрпақты тарихты,

мәдениетті, табиғатты құрметтеуге тәрбиелеу, патриотизмді, ұлттық бірегейлікті қалыптастыру мақсатында Қазақстанның рухани киелі жерлерінің мәдени-географиялық белдеуіне өлкетану зерттеулері жүргізілді, бұл егеменді толерантты мемлекеттің негізі болып табылады. Ұсынылған зерттеу қолданбалы маңызы бар жалпылама ғылыми еңбек болып табылады және қоғамдық сананы қалыптастыру мақсатында Қазақстанның киелі географиясының туристік-рекреациялық әлеуеті мен мәдени-географиялық мұрасын біріктіруге әрекет жасайды.

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінің филология институтында жаһандану жағдайында қоғамдық сананы жаңғыртуға ықпал ету факторы ретінде БАҚ-тың тілдік кеңістігін зерттеуге және әлеуметтік-мәдени жаңғырту өнімі ретінде тілдік тұлғаның вербалды-семантикалық, когнитивті және прагматикалық ерекшелігін анықтауға арналған ***«Жаһандану жағдайындағы Қазақстанның БАҚ және олардың қоғамдық сананы жаңғыртуға әсері (лингвистикалық аспект)»*** **2018-2020 жобасы** іске асырылды [33]. Зерттеу нәтижесінде отандық орыс тілді БАҚ-та қолданылатын қоғамдық сананы жаңғыртуға әсер етудің заманауи лингвистикалық құралдары қарастырылды. Орыс тілді масс-медиа дискурсқа лингвокогнитивті зерттеу жүргізді және қоғамдық сананы жаңғырту феноменін бейнелейтін жетекші тұжырымдамалар анықталды. «Тілдік тұлғаның жаңа түрі әлеуметтік-мәдени жаңғыртудың өнімі ретінде» феномені кешенді тәсіл тұрғысынан модельденіп, оның құрылымы мен мазмұнының ерекшелігі айқындалды. Зерттеу тақырыбы бойынша монография жарияланды.

ӘДЕБИЕТТАНУ

М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтында 2018-2020 жылдары нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша 1 жоба және гранттық қаржыландыру бағдарламасы бойынша 4 жоба орындалды. ***«Қазақстан әдебиеті мен өнеріндегі «Мәңгілік ел» концепті»*** **нысаналы қаржыландыру бағдарламасы бойынша жоба (2018-2020)** ұлттық әдеби-фольклорлық және көркем мұраны халықаралық деңгейде танымал етуге, Қазақстандағы қазіргі заманғы әдеби және көркем процестің алуан түрлілігін көрсетуге бағытталған [34,35,36,37]. Қазақ әдебиеті мен өнерінің тарихы мәңгілік құндылықтар ұғымының бейнесі тұрғысынан қарастырылған. Асан қайғы мен Қорқыттың шығармашылығынан бастап, олардың «жерұйық» және «жердегі мәңгілік өмірді» іздеудегі рухани тұжырымдамалары айқындалды. Қазақ жыраулары мен ақындарының поэзиясында халыққа риясыз қызмет ету, ал мемлекеттік тәуелсіздік толғау жанрының басты нарративті басымдығы ретінде айқындалатыны атап өтілді. «Мәңгілік Ел» тұжырымдамасының идеялық және мағыналық мазмұны жанр-нарративтік ерекшеліктерін айқындай отырып, көркемдік дискурста сипатталған. «Мәңгілік Ел» идеологиялық концептінің мазмұндық формасын ашатын ұлттық рухани құндылықтар жазылған көркем дискурс сипатталды. Интернет-әдебиет поэтикасының мәселелері зерделенді, IT-дің көркем туындыларды сақтауға әсер етуінің оң және теріс факторлары бағаланды. Көркем әдебиетті оқу мәдениетін модернизациялаудағы әдеби интернет кеңістігінің

әсері сипатталды. Поэтикалық шығармаларды қазақ, белорус, корей, ұйғыр, татар, күрд, өзбек, башқұрт, шешен, қалмақ, қабарда тілдерінен орыс тіліне аудару жүзеге асырылды.

Мақсаты қазіргі қазақ драматургиясы қоғамының мәдени және рухани дамуына әсері мен қағидаттарын талдау болып табылатын ***«Қазіргі қазақ драматургиясындағы инновациялық ізденістер»*** **(2018-2020) гранттық жобасы** бойынша Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін 25 жыл бойы жазылған драмалық шығармалар талданды және жүйелендірілді, қазақтардың мемлекеттік егемендігін бекітудегі қазіргі қазақ драматургиясының танымдық-тәрбиелік рөлі анықталды [38,39]. Бостандық үшін күресте қаза тапқан хандар мен батырлардың бейнесін бейнелеуде драматургтердің стилі мен шеберлігі сипатталды, қазақ драматургтерінің тарихи тақырыпты игерудегі инновациялық ізденістері арқылы драма поэтикасы талданды.

«Қазақстандағы әдебиеттану мен әдеби сынның қалыптасуындағы М.О. Әуезовтің рөлі» **гранттық жобасы бойынша (2018-2020)** жазушы, әдебиеттанушы ғалым, публицист, фольклоршы М.О.Әуезовтің қазақ әдебиеті тарихындағы бай мұрасы зерттелді, қазақ әдебиетінің классигі прозасының ел дамуының тарихи кезеңдерімен байланысы талданды, қазақ әдебиетінің тарихымен, қазақ әдебиетінің басқа халықтардың әдебиеттерімен бұрын белгісіз болған М.О. Әуезовтің ғылыми, сыни және публицистикалық мұрасындағы өзара шығармашылық байланысы зерттелді [40,41]. М.О. Әуезовтің ғылыми және сыни мақалалары мысалында қазақ әдебиеттану ғылымының дамуының ма-

ңызды кезеңдері, XX ғасырдың бірінші жартысындағы отандық публицистика мен әдеби сынның дамуы анықталды, сол кезде әдебиеттануда ұлттық мәдениеттер проблемаларына қатысты басым көзқарастар қайта қаралды, кеңес дәуірінде мәдениет пен өнердің дамуының объективті көрінісін жасады, «кеңестік көпұлтты әдебиет» ұғымының мазмұны мен мәні ашылды.

«Жаһандану дәуірінде қазақтың дәстүрлі музыкалық мәдениетін жаңғырту» **гранттық жобасы бойынша (2018-2020)** қазіргі Қазақстанның көрнекті өкілдерінің әлемдік мәдениет контекстіндегі орындаушылық және педагогикалық қызметі талданды, қазіргі композиторлық шығармашылықтың ұлттық ерекшеліктері ашылды [42,43]. Жаһандану дәуіріндегі қазақтардың дәстүрлі музыкасын дамыту және дәріптеу үдерістері қаралды. Отандық эстрададағы халықтық-музыкалық шығармашылықты жаңғырту мәселелері сипатталды, тарихи-теориялық, салыстырмалы әдістерді тарта отырып, фактологиялық, ноталық және музыкалық материалдарға талдау жасалды. Қазақстанның поп-мәдениетіндегі кәсіби музыкалық дәстүрлерді жаңғыртудың түрлі аспектілері зерттелді. Қазіргі кезеңдегі қисса мен жыр өнерін сақтау мен дамыту мәселесі зерттеліп, қазақстандық композиторлар шығармашылығының Қазақстанның поп-музыкасының дамуына әсері қарастырылды. Димаштың шығармашылығына талдау жасалып, оның вокалдық мүмкіндіктерінің өзгешелігі ашылды. Дәстүрлі әнді орындаушылық интерпретациялаудың әртүрлі нұсқалары қарастырылып, оның дамуының түрлі векторлары анықталды (эстрадалық өңдеуді қоса алғанда).

«Қазақ фольклористикасындағы терминдер сөздігі: инновациялық әдістер және жаңа бағыттар» **(2018-2020) гранттық жобасы** фольклористикада қолданылатын ғылыми терминдерді жүйелеуге арналған [44,45]. Қазіргі ғылымның талаптары мен жетістіктеріне жауап беретін фольклористика терминдерінің жаңа заманауи сөздігін құру үшін бірнеше лексикалық бірліктердің ішінен ең оңтайлы нұсқаны таңдау жолдары анықталды. Қазақ фольклортануының терминологиялық базасы қалыптастырылды. Фольклортану, әдебиеттану саласында қолданылатын терминдерге кешенді, салыстырмалы талдау жүргізілді. Жиналған және жүйеленген терминдерге түсініктемелер берілді. Сөздіктің құрамы жіктеліп, қалыптастырылды, тізімге енгізілген сөздерге семантикалық түсініктеме берілді.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Абай институты» ғылыми-зерттеу орталығының әдебиеттанушы ғалымдары 2018-2020 жылдары ұлы ойшыл А.Құнанбаевтың еңбектерін зерттеумен, оның әдеби шығармашылығымен және әлем картинасының терең философиялық пайымымен айналысты [46]. Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын зерттеу барысында пәнаралық парадигмалар мен Абай Құнанбаев оқуы құрылымының тұтастығы анықталды. Абайдың шығармашылық мұрасын түсіну, түсіндіру және бағалау аспектісінде пәнаралық зерттеу және эстетикалық қабылдау қағидаттары әзірленді. Қазіргі қоғамның интеллектуалдық және тұрақты дамуына байланысты Абайдың шығармашылық мұрасының ұлттық және жалпыадамзаттық маңызын аксиологиялық талдау әдістемесі ұсынылды. Абайдың шығармашылық мұрасының тұжырымдамалық негіздерін

қорытындылау, мультимедиялық технологияларды танымал ету және насихаттау үшін практикалық ұсыныстар дайындалды. «Абай институты» орталығының ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижесінде Абайтану бойынша алыс шет елдерде 20 том монография мен оқу құралдарыжарыққа шықты (Братислава, Словакия, 2018-2020).

3. Қазақстанның және жоғары дамыған шет елдердің жетекші ғылыми мектептерінің жетістіктері мен даму үрдістерін талдау

Қазақстанның жетекші ғылыми лингвистикалық мектептері А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі ғылыми-зерттеу институтында, сондай-ақ ҚР жоғары оқу орындарында дамып келеді.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының фонетика бөлімінде **интонология және фонология ғылыми мектебі** құрылды. *Интонология* саласында түркі интонациясын зерттеудің теориялық принциптері мен әдістері әзірленді. Эксперименттік мәліметтер негізінде интонациялық бірліктер (интонемалар) анықталды, қазақ тілінің интонация теориясы құрылды. Қазақ интонациясының негізгі теориялық ережелері антропоцентристтік, функционалдық, прагматикалық-коммуникативтік аспектілерде қазіргі ғылыми парадигма арнасында тіл фактілерінің жаңа ұстанымдардан зерделеуге бағытталған жалпы тіл білімінің қазіргі заманғы үрдістері тұрғысынан интонация теориясының ережелері нақтыланып, эксперименттік деректерге негізделді. Зерттеу нәтижелері ал-

ғаш рет «Қазақ тілінің академиялық грамматикасына» (Қазақ грамматикасы) «Интонология» атты жаңа бөліммен енді.

Фонология саласында қазақ тілі материалында фонема теориясы әзірленді, дыбыс жүйелерінің дамуы мен қалыптасуындағы типологиялық сипаттағы фонологиялық процестер зерттелуде. Фонемалардың дифференциалды белгілері олардың бір-бірінен ажырататын және сөздер мен морфемаларды тануға ықпал ететін акустикалық-артикуляциялық қасиеттерге негізделген фонемалардың дихотомиялық жіктелуі жасалды. Диахрондық фонология аясында вокализм және консонантизм жүйелерінің эволюциясы, фонологизация процестері, фонологиялық қайта құрудың негізгі принциптері, түркі тілдерінің фонологиялық жүйелерінде болатын әртүрлі өзгерістер сипатталды. Зерттеу нәтижелері алғаш рет З.М. Базарбаеваның «Қазақ фонологиясының негіздері» кітабында көрсетілді. Ұлттық фонология мәселелерімен айналысатын Өзбекстан (Әлем тілдері университеті, Ташкент қ.) және Түркия (Гази университеті, Анкара қ., Түркия) лингвистерімен ғылыми байланыстар орнатылған.

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ономастика бөлімінде ***Ұлттық ономастика мектебі*** құрылды. Ұлттық ономастикалық жүйе қазақтар мен Қазақстан халықтарының өткен және қазіргі кездегі көпғасырлық ұжымдық рухани шығармашылығының нәтижесі ретінде қарастырылады, ол терең ғылыми ой-пікірді талап етеді. Осы саладағы маңызды жетістіктерді қазақ халқының дәстүрлі рухани, мәдени бастауларына лингвомәдениеттанымдық талдау жүргізілетін қазақ

тілінің ономастикалық кодының және оның этномәдени ақпараттың сақтаушысы және экспликаторы ретіндегі ерекшелігінің мағынасын ашады. Фольклордың, халық мифологиясының, жыршы, ақын шығармаларының, шежіренің ономастикалық бірліктері Қазақстан Республикасының қазіргі әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-саяси болмысы тұрғысынан ұлттық сананың діни сеніміне, дәстүрлі және космогониялық ұғымдары мен стереотиптеріне байланысты зерттелді. Зерттеу нәтижелері Т.Жанұзақов пен Қ.Рысбергеннің «Қазақ ономастикасы: бүгіні мен болашағы» монографиясында көрсетілген. Ежелгі ономастиканы, христиан антропонимиясын, сондай-ақ тарихи-диа-хрондық, социолингвистикалық аспектілерді зерттеумен айналысатын еуропалық ғалымдармен ғылыми байланыстар бар. Америка ономастика қоғамының (American Name Society) жыл сайынғы конференцияларында ономастиканы жүйе ретінде зерттеуден басқа, қолданбалы ономастика проблемаларына көп көңіл бөлініп келеді.

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтымен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қолданбалы лингвистика бөлімінің базасында ***компьютерлік лингвистика*** мектебі құрылды. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында лексикография саласында компьютерлік қорды құрудың негізгі қағидаттары, мәтіндердің әртүрлі корпустарының базасы әзірленді, қазақ мәтінінің мазмұнын ресмилендіру тәсілдері белгіленді. Мәтіннің негізгі статикалық мазмұнын формалды түрде ажырату тәсілдерін анықтауда семантикалық маңызды бірліктер мен ережелер анықталды. Компьютерге берілген негізгі статикалық мазмұнға сәйкес мәтін

құруға мүмкіндік беретін жаңа алгоритм жасалды. Қазақ мәтінінің мазмұнын өзара байланысты екі деңгейде ұсынудың формалды рәсімі ұсынылды: мазмұнның статикалық бірліктері (тірек сөздер) және мазмұнның динамикалық бірліктері (сөйлемдер мен абзацтардың семантикалық-синтак-систік формулалары). Мұндай формулаларды жазу үшін арнайы семантикалық-синтаксистік тіл (СЕМСИНТ) ұсынылады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Компьютерлік лингвистика» ғылыми орталығы – оқу үдерісі мен лингвистикалық және ақпараттық технологияларды енгізу мен құруға бағытталған. Ғылыми орталықтың мақсаты – әртүрлі ақпараттық технологиялар негізінде адамның сөйлеу-ойлау қызметіне іргелі және қолданбалы зерттеулер жүргізу, сондай-ақ осы зерттеулердің нәтижелерін гуманитарлық факультеттердегі оқу процесіне, ең алдымен ана тілі мен шет тілдерін оқытуды оңтайландыру мақсатында енгізу. Зерттеу нәтижелері А.Жұбановтың «Қолданбалы тіл білімі мәселелері» атты кітабына енді. Минск мемлекеттік лингвистикалық университетімен, М.В. Ломоносов атындағы ММУ, РҒА Уфа ғылыми орталығының тарих, тіл және әдебиет институтымен ғылыми байланыстары бар.

Когнитивтік лингвистика тіл білімінің жаңа бағыты ретінде республиканың әртүрлі ғылыми орталықтарының негізінде ғылыми мектепте қалыптасты, бұл категориялық және терминологиялық аппараттарда, когнитивтік лингвистиканың негізгі міндеттерін түсінуде және пайдаланылатын әдістерде белгілі бір айырмашылықтарды айқындайды. Когнитивтік лингвистика мәселелерімен А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Гумилев атындағы ЕҰУ, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ, Абай атындағы ҚазҰПУ, ҚазҰҚУ, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті және т.б. айналысады. Лингвистикадағы когнитивтік бағыттың дамуы еуропалық тұжырымдамалардың [Р. Шенк, Дж. Лакофф, Ч. Филлмор, В.Чейф, Л.Талми] әсерімен байланысты. Когнитивтік лингвистика – бұл тілді жалпы танымдық механизм ретінде, когнитивті құрал ретінде – ақпаратты бейнелеуде (кодтауда) және түрлендіруде рөл атқаратын белгілер жүйесі ретінде қарастыратын лингвистикалық бағыт. Отандық лингвистердің пікірінше, когнитивтік лингвистиканың басты мәселесі білім алмасудың негізі ретінде тілдік қарым-қатынас моделін құру. Республика когнитивистерінің күшімен когнитивтік лингвистиканың негізгі категориялары мен постулаттары зерттелді, оның негізгі ұғымы тұжырымдама ретінде танылды, бірақ бұл тұжырымдаманың мазмұнын әртүрлі ғылыми мектептер және жекелеген ғалымдар әртүрлі мән-мәтінде түсіндіреді. *Қазақстандық тіл мамандарының қызығушылығы негізінен билингвалды тұлғаның проблемаларына, көркем дискурстағы ұғымдарды салыстырмалы талдауға, әлемнің этномәдени бейнесін зерттеуге, лингвомәдениеттануға, ұлттық ономастикаға бағытталған.* Зерттеу нәтижелері когнитивтік лингвистика саласындағы жетекші ғалымдардың монографияларында көрсетілген. Отандық конитологтар ресейлік лингвист-когнитологтар қауымдастығымен ынтымақтастық байланыста. Осылайша, жыл сайын қысқы және жазғы «Когнитивтік лингвистика және концептуалды зерттеулер» ғылыми

мектептері шеңберінде ресейлік лингвист-когнитологтар қауымдастығы және когнитивтік лингвистика мен концептуалды зерттеулердің халықаралық зертханасы ұйымдастырған халықаралық ғылыми конференциялар өтеді, оған отандықғалымдар да қатысады.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да ***«Социолингвистика және аударма теориясы»*** ғылыми мектебі құрылды. Тіл мамандарының күшімен тіл саясаты және тілдік жоспарлау саласында іргелі және қолданбалы зерттеулер жүзеге асырылып отыр, аударма бойынша практикалық ұсыныстар әзірленуде, ғылыми зерттеулер оқу процесімен байланысы қамтамасыз етіліп келеді. Жұмысқа инновациялық зерттеулермен, социолингвистика және аударма теориясы саласындағы әзірлемелермен, ғылыми зерттеулер нәтижелерін таратумен және көпшілікке таратумен, отандық социолингвистика мектебін және аударма теориясын шетелдік әріптестермен бірлесіп одан әрі дамытумен, сондай-ақ әртүрлі форматтағы халықаралық және республикалық ғылыми форумдарды ұйымдастырумен және өткізумен айналысатын барлық деңгейдегі студенттер, оқытушылар мен жас ғалымдар тартылып отыр. «Социолингвистика мектебі», «Аударма мектебі» республикалық және халықаралық іс-шаралар, тіл саясаты және аударма тәжірибесі саласында функционалдық сауаттылық бойынша семинарлар, вебинарлар өткізіледі, тілдерді қарқынды оқыту бағдарламалары іске асырылады. Зерттеу нәтижелері елдің жетекші социолингвистерінің еңбектерінде көрсетілген. Білім беру процесінде жетекші шетелдік университеттермен (Гранада университеті, Испания, Мэддисон-Висконсин университеті, АҚШ, Гази

университеті, Түркия, Вако университеті, Жапония) халықаралық байланыс жүзеге асырылуда.

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-де ***«Мәдениетаралық коммуникация және тілдер мен мәдениеттерді функционалдық-прагматикалық зерттеу»*** ғылыми мектебі қалыптасты. Коммуникативтік лингвистикадағы басым бағыт мәдениеттер диалогын зерттейтін мәдениетаралық коммуникация болып табылады. Өз зерттеулерінде ғылыми топ көптеген ғылымдардың – лингвистикалық антропология, әлеуметтану, когнитивтік лингвистика, коммуникация теориясы, әлеуметтік психология, этнолингвистика және т. б. жетістіктерін пайдаланады. Қарым-қатынас және мәдениет сияқты құбылыстардың іргелі постулаттары олардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігінде тұжырымдалған. Мәдениетаралық қарым-қатынас мәдениеттердің өзара әрекеттесу процесі ретінде қарастырылады, өзге мәдениетті тану үшін, ең алдымен өзінің мәдени құндылықтары талданады. Кәсіби бағдарлануына байланысты мәдениетаралық қарым-қатынас филолог, шет тілі мұғалімі және аудармашы мамандықтарын бере отырып, шет тілді де білім беруге қабілетті мамандарды даярлау мақсатында зерделенеді. Мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы аясында шет тілін оқытудың заманауи тұжырымдамалық және әдіснамалық моделі зерттелуде. Мәдениетаралық қарым-қатынас теориясы контекстінде қарым-қатынасты модельдеудің теориялық және практикалық негіздері айқындалды. Мәдениетаралық қарым-қатынас жағдайында шет тіліндегі білім берудің қазіргі заманғы модернизациясын анықтайтын әлеуметтік білім беру факторларына

талдау жасалды, негізгі әдістемелік категориялардың жаңа интерпретациясында шет тіліндегі білім берудің заманауи әдістемесі мен теориясы сипатталды. Зерттеу нәтижелері С.С. Құнанбаеваның «Шет тілінде кәсіби білім беруді құзыреттілікті модельдеу» монографиясында көрсетілген [47]. Франция (Әлеуметтік ғылымдар жоғары мектебі), Германия (Фрайбург университеті), Иран (Табрига университеті) ғалымдарымен ғылыми байланыстар бар.

Ғылымды ***коммерцияландыру туралы заң*** шеңберінде Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ жанында бастамашылық және шаруашылық келісімшарт жұмыстары жөніндегі әзірлемелерді енгізу мақсатында коммерцияландыру кеңсесі жұмыс істейді. Осыған байланысты 2019 жылы ҚР БҒМ ҒК бірқатар ғылыми-зерттеу институттарымен шартқа қол қойды: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Экономика институты, Философия, саясаттану және дінтану институты, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты.

4. Осы ғылыми саладағы форсайттық зерттеулер (ғылыми болжам)

Тіл білімінің болашағы, оның болашақтағы бағыттары мен әдістері туралы айта отырып, тіл мамандары, бір жағынан тілге деген көзқарасты сақтау, екінші жағынан, зерттеушілердің алдыңғы буындары қалыптастырған көзқарасты жетілдіруді өзекті деп есептейді, яғни біз іргелі принцип – *сабақтастық* туралы айтып

отырмыз. «Үстемдік ететін», «басым болатын» бағыттар болмайды деп болжанады, өйткені объектіні кешенді зерттеу перспективасына ие болып отыр.

Болашақтағы лингвистикалық зерттеулердің басты басымдығы мен объектісі адамның өзі болады, яғни адамның *лингвистикалық интерпретациясы* немесе адамның маңызды белгілерінің бірі ретінде тілдің биологиялық, психикалық негіздерін терең жан-жақты зерттеуді білдіретін антропоцентризм. Тілдің өзінің антропоцентрлік сипатының және адамның қоршаған әлемді түсінуінің лингвоцентрлік сипатының мәні туралы сұрақтар зерттелетін болады. Глотогенез, этногенез, тіл дамуының алғашқы бастауларына тереңдеу мәселелері үлкен орын алады. Әлем тілдеріндегі *идиоэтникалық және әмбебап ізденістер* перспективалық болып қала береді, бұл жекелеген мемлекеттер, қоғамдар мен бүкіл әлемде тілдік әртүрліліктің диалектикасын түсінуге мүмкіндік береді. Тілдің өзіне саналы әсер ету нысандары – трансэтникалық мақсаттағы жасанды тілдердің белгілі бір үлгілері бойынша, ең жаңа пән – *интерлингвистика* саласында конструкциялауға дейін белсенді дамитын болады.

Тіл қақтығыстары мен тіл соғыстарын есепке алмағанда, барлық тілдердің үйлесімді дамуына ықпал ететін *социолингвистикалық стратегияларды әзірлеу мәселесі* лингвистиканың маңызды міндеті болуға тиіс. Әлем тілдерін егжей-тегжейлі зерттеу, құжаттау әрі тілдік дерекқорлардың халықаралық желілерін құру нақты лингвистикалық қызметтің басты түрлерінің бірі болады. Осыған байланысты үлкен және кіші тілдердің қатар өмір сүруінің әмбебап және жергілікті модельдерін, сондай-ақ *лингвоэкология* проб-

лемасымен үндесетін жердің барлық тілдерінің тірі қалу модельдерін әзірлеу бірінші кезектегі міндет болып табылады. Ұзақ мерзімді перспективада когнитивті-тілдік процестер тікелей ғылыми бақылаудың объектісіне айналған кезде *био (нейро) лингвистиканың* қарқынды өсуі байқалады.

Синтездейтін күрделі ғылым бола отырып, лингвистика басқа ғылым салаларымен үнемі сабақтастықта: мәдениет, философия, психология, физиология. Сондай-ақ бірқатар нақты ғылымдармен: логика, математика, информатика. Қазіргі уақытта жаңа әлеуметтік-мәдени құбылыс – *экрандық мәдениет* қалыптасып жатыр, осыған байланысты тіл білімі жаңа коммуникативті орта жағдайында байланыс процестерін зерттеу міндетіне ие. Әлеуметтік өзгерістерге әсер ететін, тілдік құбылыстарға озық әсер ететін техникалық жаңалықтарды кеңінен енгізуден туындаған коммуникация саласындағы алдағы өзгерістердің ғылыми болжамы қажет. Әлеуметтік процестердің жеделдеуі және ақпараттық технологиялардың дамуы *қолданбалы лингвистика*, атап айтқанда лингвистикалық технология проблемаларымен байланысты жаңа *көрінімді-вербалды ғылыми парадигманың* пайда болуына алып келді.

Жаһанданудың қазіргі дәуірінде ғылымның, білімнің және мемлекеттік қызметтердің барлық салаларында цифрлық технологияларды кеңінен қолдану қажеттілігі туындайды. Тілді сүйемелдейтін технологиялар *«лингвотехнология»* деген жалпы атаумен біріктіріледі. Тіл жеке адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қатынастар орната отырып, ғылым мен білімнің жетістіктерін көрсететін сала. Тіл қатыспайтын салалардың

саны шектеулі. Тиісінше, тілдік құзіреттіліктер тілдің лексикалық байлығын кеңейту арқылы ғана емес, сонымен қатар оның мүмкіндіктерін технологиялық қолдау арқылы да дами алады. Біздің заманымыздың әлемдік жетістіктері (автоматты аудармашылар, сөздерді машиналық талдау және синтездеу, мәтіндік редакторлар, электрондық тілдік материалдар және басқа да көптеген техникалық жетістіктер) лингвотехнологияның қарқынды дами отырып, қазақ тіл білімінің перспективалы бағыты болып табылатынын көрсетеді.

5. Ғылыми жетістіктерді шолу және талдау бойынша қорытындылар мен ұсыныстар және тақырып бойынша ұсыныстар

Соңғы уақытта қазақ тіл білімінің іргелі және қолданбалы сипаттағы бірқатар жетістіктері бар: қазақ тілінің латын графикасына көшуінің ғылыми тұжырымдамасы жасалды, қазақ латын графикасындағы әліпбидің бірыңғай ұлттық стандарты негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-теориялық, тәжірибелік проблемалары әзірленді. Грамматология, жазу теориясы, графика, орфография және орфоэпия, терминография, ономатография, неография саласында әліпби реформасына байланысты теориялық зерттеулер жүргізілді. Латын графикасы негізінде жаңа орфографиялық ережелерді әзірлеу және шет мемлекеттерді, астаналарды, әлем қалаларын латын графикасымен белгілей отырып, «Әлемнің саяси картасын» жасау тіл мамандарының маңызды жетістіктері деп санаған жөн.

Қазақ мәтіндерін кириллицалық графикадан латын негізіндегі жаңа әліпбиге қайта кодтау үшін IT-қосымшаларды әзірлеу, жаңа қазақша латын графикасындағы пернетақтаның әзірленуі ерекше назар аударуға тұрарлық. Тіл мен сөйлеуді жетілдіру, латын графикасы негізінде әдеби тілдің қолданыстағы нормаларын нығайту міндеттеріне қызмет ететін ортологиялық сөздіктер, анықтамалықтар (орфографиялық, орфоэпиялық және т.б.) дайындалды және шығарылды. Әліпбиді ауыстырумен байланысты лингвистикалық реформаны іске асырудағы лингвистикалық ахуал және тәуекелдерді басқару жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыратын мемлекеттік органдар үшін талдамалық анықтамалықтарды дайындау мақсатында қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік-лингвистикалық негіздері зерделенді.

Дәстүрлі сипаттамалық-жүйелік арнада зерттеулер де жалғасып келеді, мәселен, сөздік құрамның компьютерлік қорының, қазақ тілінің ұлттық корпусының деректер базасы үнемі жаңа материалдармен толықтырылып отырады, терминологиялық қор одан әрі жинақталып жатыр, ономастикалық сөздіктер жасау, түркі тіл білімінде, түркі мәдениетінде баламасы жоқ этнолингвистикалық сөздікті әзірлеу бойынша жұмыстар жүргізіліп жатыр. Фонология, интонология, эксперименттік фонетика, терминология, ономастика, лексикология, сөйлеу мәдениеті, диалектология, орфография, лексикография, функционалдық грамматика, лингвокультурология, қазақ әдеби тілінің тарихы, түркология саласында психолингвистикалық, лингвофилософиялық және этнолингвистикалық аспектілерде үлкен зерттеу жұмысы жүргізіліп жатыр. Мәтін лингвистикасы, бірнеше тәуелсіз сөйлемнен тұратын, бай-

ланысты сөйлеу контекстінде семантикалық тұтастыққа ие суперфразалық бірліктердің құрылымдық және семантикалық жақтарын зерттейтін тіл білімінің саласы тез дамып келеді. Мәтін бірліктерін анықтаумен қатар, мәтін, дискурс деңгейіндегі логикалық-семантикалық қатынастар анықталып жатыр. Лингвистикалық жүйенің әртүрлі деңгейлеріндегі дискурсивті зерттеулер коммуникативті-прагматикалық тұрғыдан ерекше танымалдыққа ие болып отыр.

Қазіргі қазақстандық тіл білімі бірқатар сапалы өзгерістерді бастан кешірді. Қазіргі уақытта көптеген ғалымдардың қызығушылығы сөйлеушінің жалпы адамзаттық, ұлттық-мәдени және жеке қасиеттері қалай көрінетінімен байланысты, яғни адам белгілі бір құбылыстарды талдауда, оның перспективасы мен түпкі мақсаттарын анықтауда тірек нүктесіне айналады. Тілге деген антропоцентрлік көзқарас лингвистикалық зерттеулер саласының кеңеюіне әкелді, бұл өз көкжиегін кеңейтуге ұмтылатын лингвистиканың экспансионизмінің бір түрі болып табылады. Сонымен, отандық тіл білімі саласында адамның ақыл-ой әрекетінің негізін құрайтын танымдық механизмдер тұрғысынан тілді зерттейтін және сипаттайтын *когнитивтік лингвистика* қалыптасты. Бұл бағыт когнитивтік ғылымның, когнитивтік психологияның және лингвистикалық семантиканың өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болды, лингвистиканың бұл саласы құрылымдық тілтануды еңсеру барысында қалыптасты, дегенмен ол құрылымдық көзқарасқа қайшы келмейді. Когнитивтік лингвистика және дәстүрлі құрылымдық семантикалық тіл білімі лингвистикалық шындықты білудің әртүрлі аспектілері болып табылады.

Медиалингвистика әдіснамасын тұтас ғылыми пән ретінде әзірлеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр, оның пәні БАҚ тілінің табиғатын, функцияларын, нақты және болжамдық мүмкіндіктерін ұғыну тәсілі болып табылады. Медиалингвистиканың әдіснамалық негіздерін дамытуға деген бетбұрыс қазіргі ақпараттық қоғамның жағдайымен туындаған қажеттілікке байланысты. Зерттеу стратегиялары мен тәсілдері медиадискурс, медиасөз, медиамәтін мәселе-лерін, бұқаралық коммуникация саласындағы тілдің қызмет ету ерекшеліктерін, қоғамның бұқаралық сана-сына әсер етудің лингвомедиялық технологияларын зерттеуге деген қызығушылықтың артуымен байла-нысты.

Компьютерлендіру мен қазіргі заманғы технологиялардың даму дәуірінде қоғам өмірінде Қазақстанның жалпы ақпараттық және әлеуметтік-мәдени кеңістігін өсіп келе жатқан визуализациямен байланысты жылдам дамып келе жатқан цифрлық технологияларға үлкен рөл беріліп отыр. Цифрландыру процесі жалпы ғылымды дамытып қана қоймай, оны оңтайландырып қана қоймай, гуманитарлық салаларды дамытудың маңызды алғышарты болып табылатынын атап өткен жөн. Атап айтқанда, тіл – лингвистиканың зерттеу нысаны – қоғамдық қызметті үйлестіретін және жүйелейтін коммуникативті құрал.Осының бәрін ескере отырып, тілді цифрлық технологиялар дәуіріне бейімдеу және тілді дамыту, оның мүмкіндіктерін кеңейту үшін техникалық жетістіктерді пайдалану қажет.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Уәли Н.* Графика, Орфография, Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 бет, ISBN 978-601-7293-64-2.

2. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі // Құраст. *А.Фазылжанова, А.Алдаш, Б.Қ.Момынова, З.М.Базарбаева* және т.б. –Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019, 1100 бет. ISBN 978-601-7608-06-4.

3. *Рысберген Қ.Қ., Халидуллаева Г.Б.* Ж. Нәжімеденов жырларындағы «Туған жер» концептісінің репрезентациясы // ҚазМҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. №4 (172). 2018. 102-110 бб.

4. *Жаркынбекова Ш.К., Байбатырова А. А.* Выражение авторской позиции в научных статьях: метадискурсивные стратегии создания межличностных отношений // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – Том 16 – Выпуск № 2 – 2019. – С. 188- 213, Web of Science.

5. Жумагулова В.И., Оналбаева А.Т., Кажигалиева Гж.А., Задаева А.А. «Концепт «Путь» в аспекте модернизации общественного сознания» // Вестник Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – 2018. – № 2. – С. 88-96.

6. *Малбақов М.* «Қазақ тілі тарихындағы мата атаулары туралы» // «Наука и Жизнь Казахстана» №5, 2019. – 163-168 бб.

7. *Bazarbayeva Z.M.* New Kazakh letter based on the latin chart // Қазақстан республикасы ұлттық ғылым академиясының хабаршысы. THE BULLETIN the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan, № 6, 2019., 355-359 pp.

8. *Аманбаева А.* Саяси дискурс: просодикалық

ерекшеліктер мен прагмалингвистикалық қызметі // Тілтаным. – Алматы, 2020 – № 1. 26-30.

9. *Жұмабаева Ж.* Қазақ орфоэпиясының кейбір мәселелері // Материали XY Международна научна практична конференция Ключови въпроси в съвременната наука –2019 София «Бял ГРАД –БГ ОДД» 2019. 31-34б.

10. *Рысберген Қ.,Тлегенова Г.* Космонимдік атаулардың мифтанымдық сипаты //Наука и жизнь Казахстана. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. №4, 2019. –284-289 бб.

11. *Жаркынбекова Ш.К, Уразаева К.Б.* Когнитивные подмостки и формирование лингвориторической компетенции учащегося в школе при изучении второго языка // Американская и казахстанская школы. Cross-Cultural Studies: Education and Science (CCS&ES) – Volume 4, Issue 11, June 2019. – 134 pp. ISSN 2470-1262, p. 28-37.

12. *Манкеева Ж.А.* Қазақ сөзінің синергиясы. Алматы, 2021. –272 б.

13. *Amirbekova A.B*. Semantic valency in the kazakh language // «European Journal of Humanities and Social Sciences #5 2020 scientific Journal. Austria. ISSN - 2310-5577. Global Impact Factor = 1.36.

14. *Хабиева А.* Сөздер үйлесімділігі және оның тілдік қолданыста бұзылу көрінісі // Тіл және қоғам 2018 №4.

15. *Солтанбекова А*. Изучение языка средств массовой информации и проблемы лингвоэкологии в современном языкознании. Материалы XV Международной научно-практической конференции «Прикладные научные разработки – 2019». Место издания: Publishing House “Education and Science” s.r.o. (Чехия, Прага). 16-19 стр.

16. «Өркениеттің түп қазығы – жазу» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция // Жалпы ред. басқарған *Е.Қажыбек*. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019. – 264 бет. ISBN 978-601-7293-67-3.

17. *Уәли Н*. Сөз мәдениетіне жаңаша көзқарас // «Рухани жаңғыру және тіл білімінің мәселелері» атты ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор М.С. Серғалиевтің 80 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана, 2018, 87-94бб.

18. *Базарбаева З.М.* «Фонологические основы нового казахского латинизированного письма» // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018 г. № 9, стр. 150-153.

19. *Кудеринова Қ.* Жаңа емле ережесіндегі кірме сөздер жазылуына қатысты ізденістер (Поиски, связанные с написанием заимственных слов в новых правилах правописания) // Вестник КазНУ имени Абая, серия Филологическая №1, 2020, стр. 108-118.

20. *Әміржанова Н.* Тарихи тағылым: XX ғ. басындағы латын графикасына негізделген қазақ жазуындағы кейбір ерекшеліктер // Қазақ жазуының тарихы және латын әліпбиіне көшудің ғылыми-тәжірибелік негіздері атты республикалық конференция материалдары. – Астана, 2018. – 151-158 бб.

21. *Фазылжанова А*. Қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік тілтанымдық негіздері: тілдік жағдаят және тәуекелдерді басқару. Монография. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020. – 128 б. ISBN: 978-601-7293-69-7.

22. Қазақ ауызша тіл мәтіндерінің жиілік сөздігі / Құраст.: *А. Жұбанов, А. Жаңабекова, Д. Тоқмырзаев, Б.*

Өтегенова. – Алматы: Елтаным, 2020. – 168 б. ISBN 978-601-7849-32-0.

23. Кирил және латын графикаларында кірме араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі / Құраст. М. *Малбақов, А.Сейітбекова, Д. Пашан*. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020 ж. – 935 б.

24. «Латын әліпбиі – әлем қазақтарының рухани тұтастығының негізі» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары / Жауапты ред.: *Е.Қажыбек*. – Алматы, 2018. ISBN 978-601-7293-59-8.

25. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі / Құраст. *Н.Уәлиұлы, А.Фазылжан, Қ.Күдеринова*. – Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2019, 744 бет. ISBN 978-601-7608-05-7.

26. Кирил және латын графикаларында жаңа неологиялық сөздік / Құраст.: *Р.Н. Шойбеков, А.М. Алдаш, Э.Ә. Өтебаева, А.А.Солтанбекова, Г.С. Исаева, М.С. Садықова, Қ.Қ. Дүйсенов* – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020 – 520 б.

27. Кирил және латын графикаларында қазақ тілінің тіркесімдер сөздігі / Құраст.: *Б. Момынова, Ж. Манкеева, А. Әмірбекова, А. Солтанбекова, А. Хабиева, Қ. Ғабитханұлы, А. Баймурзина, М. Әбдірахман*. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2020 – 200 б.

28. *Базарбаева З.М*. Батырлар жырлардың лингвомәдени негіздері // «Тілтаным» журналы № 1, 2018. 10-16 бб.

29. *Аманбаева А., Жұмабаева Ж*. Ғылыми дискурстағы орфоэпиялық және просодикалық ерекшеліктер //

«ҚазҰУ Хабарлары» журналы. Филология сериясы.– Алматы, 2019. – №3. 75-77 б.

30. *Момынова Б.Қ.* Гибрид сөздер: тарихы мен қазіргі кездегі орфограммалануы // «Қазақ әліпбиін латын қарпіне көшірудің өзекті мәселелері» атты ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы, 2018, 87-95 бб.

31. *Fazylzhan A., Amirbekova A.* Paraphrases formed in the Public Consciousness // «International Journal of Innovative Technologies in Social Science» № 4 (16), 2019, 125-131 pp.

32. Духовные святыни. Сакральная география Казахстана и туризм. Коллективная монография. *Усубалиева С.Д., Уайсова А., Айтбаева Г.Д., Тусупбекова Г.М., Ракымжанова С.С., Абдигалиева Б.К.* − Алматы: ТОО Издательство «Фортуна Полиграф», 2020. –352 с.

33. Новый тип языковой личности как продукт социокультурной модернизации: коллективная монография // Под общей ред. *Жумагуловой В.И.* – Алматы, 2020. – 148 с.

34. *Gulzhakhan Orda, Nurbol Khudaibergenov, Zhansulu Sarsenbayeva, Saltanat Amanzhol, Nassikhat Mursalimova* // The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. Opción, Año 35, No.89 (2019): 177-194.

35. *Ананьева С., Габдуллина В*. От концепта Дома – к концепту Родины // Мир науки, культуры, образования (импакт-фактор РИНЦ – 0,237). – Горно-Алтайск, 2019. – № 2 (75). – С. 468-470.

36. *Ахметова А*. Әдебиеттануда көркем концептінің зерттелу тарихы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. 2019. – №2 (68). – С. 225-233.

37. *Матыжанов К.* Фольклордың ғұрыптық негіздері: қазақтық отбасылық ғұрып фольклорының мысалында // Қазақстан ғылымы мен өмірі. – 2020. №6/4. – 257-261 бб.

38. *Орда Г.* Современная казахская драматургия // «Неман» ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. –Минск, 2019, №9, с. 120-123.

39. *Орда Г.* Ш.Айтматов пен З.Сәнік шығармаларындағы алғашқы ұстаз бейнесінің сомдалу ерекшелігі // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Хабаршысы. – 2019. – №2 (68). – Б. 240-244.

40. *Кунаев Д.А.* О переводе романа-эпопеи «Путь Абая» на русский язык (Из переписки М.Ауэзова с Л.Соболевым) // Вопросы литературы. – 2018. – №4. – С.319-335 (РДҒИ – РИНЦ).

41. *Кунаев Д.А.* М.О.Ауэзов и татарская литература //Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – 2020. – № 4/4– С.350-352.

42. *Қазтуғанова А.Ж.* Жаһандық дәуірдегі ұлттық мұраны жаңғырту: «Ұлы даланың көне сарындары» атты антология хақында // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – №8/2. –2019. – С. 199-204.

43. *Қазтуғанова А.Ж.* Ұлттық сананың қалыптасуындағы «бесік жыры» сарындары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – №9/2. –2019. – С. 369-374.

44. *Рақыш Ж.* Текстология казахского эпоса «Камбар батыр» // Башкирский народный эпос «Урал-батыр» и духовное наследие народов мира // Материалы Международной научной конференции. Часть 2. – Уфа: Издательство БГПУ, 2019. – С. 86-91.

45. *Рақыш Ж.* Қазақ сатиралық ертегілері туралы

Е.Тұрсыновтың тұжырымдары // Едіге Тұрсыновтың ғылыми мұрасы және Қазақстан гуманитарлық ғылымы: Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары.–Алматы, 2018. – 82-85 б.

46. *Dadebayev Zh.D*. Interdisciplinary research of Abai's creative heritage. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университінің Хабаршысы, №1, 2019. 271-277р.

47. *Кунанбаева С.С.* «Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования». Алматы, 2021, 580 с.

Маусым, 2021 ж.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....3

1-бөлім
ФОНОЛОГИЯНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫ.....6

Фонема туралы түсінік.....6
Фонеманың айырым белгілері. Әлді және әлсіз позиция.....23
Қазақ фонемаларын дихотомиялық классификация тұрғысынан қарастыру.....51
Фонологиялық мектептер.....59

ДИАХРОНДЫҚ ФОНОЛОГИЯНЫҢ ТИПОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАРЫ.....71

ЕУРАЗИЯЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ СИЛЛАБЕМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІ.....120

ҚОРЫТЫНДЫ.....162
Әдебиеттер тізімі.....164

2-бөлім
ТАҢДАМАЛЫ МАҚАЛАЛАР ЖИНАҒЫ

Фонологические процессы типологического характера в развитии и становлении фонетических систем.....167
Теория силлабемы в контексте евразийской идеи.....179
Основные направления развития казахской фонетики.....192

Қазақ латиницасы: тәжірибе және болашақ..... 209
Корпус казахского языка: просодическая разметка...227
Anthropocentric approach to the analysis of intonation
of a kazakh text.....237
Phonological foundations of the transition
kazakh alphabet to latin graphics (scopus).....249
Kazakh intonational units.....261
Intonational characteristics of the poetry speech.....274
Universal properties of intonation components
(scopus).....282
Intonational division of a speech flow in the kazakh
language (scopus).....295
On new kazakh latinized script.....311
Латын әліпбиіне негізделген жаңа қазақ жазуы
туралы.....322
Латиница: лингвисты против программистов.....332
На пути к совершенству.....335
Принципы нового казахского письма.....337
Латын негізді жаңа қазақ жазуы.....343
Новые правила для нового алфавита.....353
Латинизированное письмо: понятно, доступно,
удобно.....364
Споры ради истины.....372
Умлаут, бревис, седиль и макрон.....379

ҰЛТТЫҚ БАЯНДАМА (2021)

1. Қазақстандық ғылымның жетістіктеріне шолу
және талдау (ғылыми саланың ең маңызды
нәтижелері, енгізілген әзірлемелер) 386
2. Ғылымдағы әлемдік үрдістерге шолу және талдау,

отандық ғалымдардың шетелдік ғалымдармен ынтымақтастығы.....397

3. Қазақстанның және жоғары дамыған шет елдердің жетекші ғылыми мектептерінің жетістіктері мен даму үрдістерін талдау.....412
4. Осы ғылыми саладағы форсайттық зерттеулер (ғылыми болжам).....419

5. Ғылыми жетістіктерді шолу және талдау бойынша қорытындылар мен ұсыныстар және тақырып бойынша ұсыныстар.....422

БИБЛИОГРАФИЯ.....426

ҚАЗАҚ ФОНОЛОГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗДЕРІ

II

Техникалық редакторы әрі
беттеген: **Е.Б. Бесіров**

Теруге берілді 06.07.2022. Басуға қол қойылды 07.08.2022.
Пішімі 84x108 1/32. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 27,75
Есепке алынатын баспа табағы 27,25
Таралымы 200. Тапсырыс №33.

Редакцияның мекенжайы:
050010, Алматы қ. Құрманғазы көшесі, 29
ҚР БжҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

Адрес редакции:
050010. Алматы, ул.Курмангазы, 29
Институт языкознания им.А.Байтурсынова КН МОН РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61